

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद) • समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

પરબ

(ગુજરાતી માસિક)

સંપાદક : કિરીટ દૂધાત

વર્ષ : ૨૦

જૂન : ૨૦૨૬

અંક : ૧૨

₹ 20

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ | ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

A JADEBLUE Enterprise

QUIETLY SUMMER

FORMALS | CASUALS | PARTY WEAR

Ahmedabad • Akola • Alibag • Anand • Ankleshwar • Bharuch • Bhavnagar • Bhuj • Gandhidham • Gandhinagar
Himmatnagar • Hyderabad • Indore • Jamanagar • Junagadh • Kadi • Kalol • Mehsana • Modasa • Nadiad • Palanpur
Patan • Porbandar • Rajkot • Surat • Surendranagar • Visnagar • Vadodra • Vapi greenfibre.com | jadeblue.com

परम

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : २०

जून : २०२६

अंक : १२

संपादक
किरीट दूधात
प्रकाशन मंत्री
भीमेश लड्ड

परामर्शनसमिति

दुर्षद त्रिवेदी
प्रमुખ

योगेश जोषी
राजन् लड्ड
उपप्रमुખ

समीर लड्ड
महामंत्री

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ • क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००९
फोन : २६५८७९४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થાની આજીવન સભ્ય ફી ₹૫,૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસકેપ અથવા A૪ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

- ◆ પ્રમુખીય : મથામણ - ૨૯ - હર્ષદ ત્રિવેદી, ૬
- ◆ કવિતા :
  - હું તો ઈન્યુટ - ધ્રુવ ભટ્ટ, ૯
  - સગપણ તજી દો! - જિતુ પુરોહિત, ૯
  - એક પોથી - કમલ વોરા, ૧૦
  - મીઠાં સમણાં - ધવલકુમાર કે. રાજ્યગુરુ, ૧૧
  - વહાલ મળે ત્યાં વહીયે સાજન - વર્ષા પ્રજાપતિ, ૧૧
  - દુઃખ - રવિ સેવક, ૧૨, રવિ - રવિ સેવક, ૧૨
  - શું વાંક? - પદ્મવી કોટક, ૧૨
  - ગઝલ - જયેશ ભટ્ટ, ૧૩, થોડું હજી વધારે.... - જયેશ ભટ્ટ, ૧૩.
- ◆ અનૂદિત કવિતા :
  - મરીના ત્સ્વીટોવાનાં છ કાવ્યો - અનુવાદ : ભગવાન થાવરાણી, ૧૪
  - રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીનાં કાવ્યો - અનુવાદ : હરીશ મીનાશ્રુ, ૨૦
  - બે હિન્દી કાવ્યો - નરેન્દ્ર પુંડરીક, અનુ. મહેન્દ્ર જોશી, ૨૯
- ◆ ટૂંકી વાર્તા :
  - પ્રિવેડિંગ - જિતેન્દ્ર પટેલ, ૩૧
  - આરંભનો અંત - અરવિંદભાઈ પંડ્યા, ૩૫
  - સારસબચ્ચું અને ક...ખ...ગ... - યુયુત્સુ પંચાલ, ૪૦
- ◆ અનૂદિત ટૂંકી વાર્તા :
  - અરેબી - લેખક : જેમ્સ જોય્સ - અનુવાદક : સુરેશ ગઢવી, ૪૭
  - ઝાડ પર ઓરડો - લેખક : વિનોદ કુમાર શુક્લ - અનુ. પ્રિયંકા જોષી, ૫૩
- ◆ નિબંધ :
  - મસૂરી - સતીષ પટેલ, ૬૦
- ◆ હાસ્યનિબંધ :
  - વધેલી દવાઓ વિશે - રમણ સોની, ૬૩
  - શોકનો શોખ... - રવીન્દ્ર પારેખ, ૬૫
- ◆ હાસ્યલેખ :
  - મારી વિચિત્ર-કથાના પ્રયોગો - સંજય પટેલ, ૬૮
- ◆ અભ્યાસ :
  - ગાંધી-વિનોબા વિશે આવકાર્ય સંશોધન - લે. ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરા, યોગેન્દ્ર પારેખ, ૭૪
  - ચાર દાયકાની ગઝલસાધનાનો પરિપાક : હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની ગઝલો - વિનોદ જોશી, ૭૯
- ◆ શ્રદ્ધાંજલિ :
  - બશીર બદ્ર : સાંપ્રત ઉર્દૂ કવિતાના નોંધપાત્ર શાયર - ધ્વનિલ પારેખ - ૮૭
  - સાભાર સ્વીકાર, ૯૦
  - પરિષદવૃત્ત - ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૯૧
  - સાહિત્યવૃત્ત - સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૯૩
  - આ અંકના લેખકો, ૯૭
- ◆ આવરણ ચિત્ર : Dushyant Patel-Vad-Vandra-Oil on canvas-96 x 60 inches-2022
- ◆ આવરણ-સંકલ્પના : આગમ શાહ

પ્રમુખીય

મથામણ—૩૦

હર્ષદ ત્રિવેદી

ગુજરાતી ભાષામાં 'ઊર્મિ' સામયિક ૧૯૩૦માં, કરાંચીથી પ્રગટ થયેલું. પ્રારંભે એના તંત્રીઓ હતા — ડોલરરાય માંકડ, ઈન્દુલાલ ગાંધી, ભવાનીશંકર વ્યાસ અને ચમનલાલ ગાંધી. એ પછી ૧૯૩૫માં ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે અને મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'ની જોડીએ 'ઊર્મિ' સંભાળ્યું હતું. એ બંને મહાનુભાવો ૧૯૩૭માં કરાંચીથી અમદાવાદ આવ્યા સાથે 'ઊર્મિ'ને પણ લેતા આવ્યા. અહીં, એમણે 'ભારતી સાહિત્ય સંઘ'ની સ્થાપના કરી અને એના ઉપક્રમે આ સામયિકનું પણ પ્રકાશન થતું રહ્યું. એ જ અરસામાં વજુભાઈ શાહના તંત્રીપદે 'નવરચના' ૧૯૩૮માં અમદાવાદથી પ્રગટ થવા લાગ્યું. એની જવાબદારી પણ ભારતીય સાહિત્ય સંઘે લીધી હતી. બંને સામયિકો સ્વતંત્ર અને સારી રીતે ચાલતાં હતાં ત્યારે બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે કાગળની ભારે તંગી ઊભી થઈ. પરિણામે ૧૯૪૨માં આ બંને સામયિકોને ભેળવી દેવામાં આવ્યાં. એ રીતે 'ઊર્મિનવરચના' સામયિકનો જન્મ થયો હતો. ૧૯૪૫-૪૬ના અરસામાં મકરંદ દવે અને ઝવેરચંદ મેઘાણીએ હાથમાં લીધું અને એના માળખામાં વૈવિધ્ય આણ્યું. એમાં લોકગીતો, લોકવાર્તાઓ, લોકકળા અને લોકસંસ્કૃતિવિષયક લેખો ઉમેરાયા. ૧૯૬૭થી ૧૯૯૧ સુધી જયમહા પરમાર એના તંત્રીપદે રહ્યા ને યશસ્વી કાર્ય કર્યું.

જયમહાભાઈ યાદ આવવાનું એક કારણ એ કે - ૧૯૯૧ના જૂન મહિનાની બારમી તારીખે એમનું ભરઊંઘમાં, શાંત અવસ્થામાં રાજકોટ ખાતે અવસાન થયેલું. ૧૯૪૭ના માર્ચમાં મેઘાણી અને ૪૮ના જાન્યુઆરીમાં ગાંધી ગયા ત્યારથી જ જાણ્યેઅજાણ્યે, પણ એમનો આંશિક વારસો જયમહાભાઈ અને એમના સાથીદાર સર્જક નિરંજન વર્માએ કલમે ચડાવ્યો હતો. જયમહા પરમારનું વ્યક્તિત્વ ફક્ત અને ફક્ત 'ફૂલછાબ'ના તંત્રીપદના પત્રકારત્વમાં બંધાઈ રહે એટલું સીમિત ન હતું. લોકસંસ્કૃતિ, લોકસાહિત્ય અને લોકકળાને લગતાં સંશોધનોમાં તેઓ વ્યસ્ત રહ્યા. પરિણામે આપણને 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ', 'આપણાં લોકનૃત્યો', 'લોક, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ', 'લોકસાહિત્ય : તત્ત્વદર્શન અને મૂલ્યાંકન' ઉપરાંત લોકવાર્તાસંગ્રહો સહિત દેહાણ જગ્યાઓના અભ્યાસરૂપ 'સેવા ધરમનાં અમરધામ' જેવા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા. સમાંતરે એમનું પોતાનું સાહિત્યસર્જન પણ ચાલતું રહ્યું. 'ખંડિત કલેવરો', 'આણખૂટ ધારા', 'કદમ કદમ બઢાયે જા' અને 'ધરતીનો સાદ' જેવી નવલકથાઓ, 'ભૂદાન' અને 'ઉકરડાનાં ફૂલ' જેવાં નાટકો, કેટલાંક જીવનચરિત્રો અને તે સિવાય શેખચહી

ગ્રંથાવલી અને ‘આકાશપોથી’, ‘ગગનને ગોખે’ જેવું ખગોળને લગતું સાહિત્ય પ્રાપ્ત થયું. ગંજાવર કામ છે એમનું. આજે પણ એની પ્રસ્તુતતા વિશે કોઈ સંદેહ જાગતો નથી.

સત્યાગ્રહની લડતમાં ભાગ લેવાને કારણે જયમહાભાઈને એકાધિક વાર જેલ થયેલી. ધોલેરા સત્યાગ્રહની, ધોલેરા, ધંધૂકા, બરવાળા ઘેલાશા તથા રાણપુર છાવણીઓમાં-એમની અરમાનભરી બંકિમ છટા, થાક્યા વિનાનો પરિશ્રમ અને બુલંદ કંઠને કારણે જુવાન જયમહાભાઈ હાક વાગતી. તેથી પોલીસની નજરમાં જલદી આવી જતા. પણ, માર ખાવામાં કદી પાછા ન પડનાર ક્રાંતિકારી કિશોર જયમહાભાઈ સતત ગાતા રહેતા :

‘રે પહેલું તો મનમાં ત્રેવડિયે,
રે હોડે હોડે યુદ્ધે નવ ચડિયે,
રે ચડિયે તો કટકા થઈ પડીએ,
રે શિર સાટે નટવરને વરિયે.’

આ ખુમારી એમણે જીવ્યા ત્યાં સુધી જાળવી રાખી. આઝાદી પછીના સમયમાં, એમણે ધાર્યું હોત તો કોઈ મોટા રાજકીયપદે બેસીને થોડી વધારે નામના મેળવી હોત. પરંતુ એમણે તો લોકજાગૃતિનું કાર્ય સ્વૈચ્છિક રીતે જ ઉપાડી લીધેલું. પત્રકારત્વ ઉપરાંત લોકસાહિત્યમાં જ રમમાણ રહ્યા. તે વખતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, લોકસાહિત્યને સાહિત્યનો દરજ્જો આપતી નહોતી. ત્યારે, રતુભાઈ અદાણી અને જયમહાભાઈ તથા કેટલાક મિત્રો ભગીરથ પ્રયત્ન આદરે છે. સાહિત્ય પરિષદને પોતાનું રૂપમું અધિવેશન જૂનાગઢમાં યોજવા આમંત્રણ આપે છે. જયમહાભાઈ કહે કે ‘આપણે આ સહુ સારસ્વતોના મનોરંજનાર્થે એક ડાયરો કરીએ.’ તો રતુભાઈ કહે કે એ લોકો લોકસાહિત્યને તો સાહિત્ય કંઈ ગણતા જ નથી તો ડાયરો શા માટે કરવો?’ પણ જયમહાભાઈની યોજના જુદી હતી. ‘લોકસાહિત્યના એક સફળ ડાયરોને પરિણામે કદાચ ધાર્યું ફળ મળી પણ જાય!’

અને એમ, તે સમયના ખ્યાતનામ કળાકારોને એમની સાથેના આત્મીય સંબંધોને કારણે વાજોવાજ નિમંત્રણ પહોંચાડી, જૂનાગઢ બોલાવી મંગાવ્યા. રતુભાઈ અદાણી લખે છે કે – ‘આ કાર્યક્રમ માણવા માટે પરિષદમાં ભાગ લેવા આવેલા પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત જૂનાગઢના નાગરિકોથી મેદાન ઊભરાવા લાગ્યું. હૈયેહૈયું દળાય. જયમહાભાઈએ ભૂમિકા બાંધી. કાર્યક્રમ શરૂ થયો. એક પછી એક રજૂ થતા દુહા, છંદ, વારતા, ઈત્યાદિના કાર્યક્રમો સાંભળીને સામે બેઠેલા સુન્દરમ્, ઉમાશંકરભાઈ અને અન્ય સારસ્વતો ડોલવા લાગ્યા.’ (લોકસંસ્કૃતિનું બીલીપત્ર, પૃ.૭૦) મેરૂભા ગઢવીએ બુલંદ અવાજે એક સંસ્કૃત શ્લોક ગાઈ સંભળાવ્યો અને પછી એ લોકસાહિત્યમાં કેવી રીતે આવે છે તે બતાવ્યું. શ્રોતાઓની તાળીઓના ગડગડાટથી મેદાન ગાજી ઊઠ્યું. આ ઘટનાને કારણે, ‘સાહિત્ય પરિષદના મોવડીઓના મનમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્ય સામે ભિડાઈ ગયેલ ભોગળો એક ક્ષણમાં ખૂલી ગઈ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યક્ષેત્રમાં લોકસાહિત્યને સ્થાન આપવાનો બીજે જ દિવસે સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. પરચીસ પરચીસ અધિવેશનોમાં જે સિદ્ધિ હાંસલ ન થઈ એવી સિદ્ધિ એક લોકડાયરોના પરિણામે હાંસલ થઈ ગઈ. આનો પૂરો યશ જયમહાભાઈને ફાળે જાય છે.’ (એજન, પૃ.૭૧)

એકદમ અંતર્મુખી કહેવાય એવા જયમહાબાઈ, આ બધી સાહિત્યસેવાઓ ઉપરાંત, ચર્મોદ્યોગ, ખાદી, લોકડાયરા, નશાબંધી માટેના સરકારી કાર્યક્રમો, લોકસાહિત્યકારો સાથેનું સંકલન જેવાં જાહેરજીવનનાં કામોમાં મગી પડેલા. લોકસાહિત્યની સાચી રખેવાળી કરવાને લીધે તે વખતે, એમની પહોંચ વડાંપ્રધાન ઈન્દિરા ગાંધી, રાષ્ટ્રપતિ વી.વી. ગિરિ, અને કહો કે પૂરા દિલ્હીદરબાર સુધીની હતી. આજે તો આપણે ડાયરાનું એ મૂળ સ્વરૂપ અને વિદ્વત્તા, એ ગૌરવગાન વગેરે ગુમાવી ચૂક્યા છીએ. લાખો રૂપિયાનાં કવરો લેતા કેટલાક કળાકારો મૂલ્યો અને ધોરણોથી નીચે ઊતરીને માત્ર અને માત્ર મનોરંજન માટે ઉપહાસપૂર્ણ મિમિક્રીઓ કરતા થઈ ગયા છે. પરિણામે, નથી થાતી ભવાઈ કે નથી રહેતો ડાયરો. સહુ એકબીજાના ચાળા પાડે છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ડિંગળ અને શાસ્ત્રીય રાગોની સમજણને બાથમાં લેતી જૂની પેઢીમાં હતી એ વિદ્વત્તાની બુલંદી ક્યાં ગઈ? ક્યાં ગઈ એ ગરવાઈભરી માનવતાની મહેક? લોકસાહિત્યક્ષેત્રે આપણે પાછાં પગલે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પરચીસમા અધિવેશનની પૂર્વેના સમયમાં તો નથી પહોંચી ગયા ને? જો એમ જ હોય તો બીજા જયમહા પરમાર અવતરે એની રાહ જોવી રહી. આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

મારા ખોરાકનો પ્રશ્ન બહુ મોટો થઈ પડ્યો. મીઠુંમસાલા વિનાનાં શાકો ભાવે નહીં. ઘરઘણી બાઈ મારે સારું શું રાંધે? સવારે તો ઓટમિલની ઘેંસ થાય એટલે કંઈક પેટ ભરાય, પણ બપોરે અને સાંજે હંમેશાં ભૂખ્યો રહું. મિત્ર માંસાહાર કરવાનું રોજ સમજાવે. હું તો પ્રતિજ્ઞાની આડ બતાવી મૂંગો થાઉં. તેમની દલીલોને પહોંચી ન શકું. બપોરે માત્ર રોટી અને તાંદળજાની ભાજી તથા મુરબ્બા ઉપર રહું. તેવો જ ખોરાક સાંજે. હું જોઉં કે રોટી તો બેત્રણ કટકા જ લેવાય, વધારેની માગણી કરતાં શરમ આવે. મને સારી પેકે ખાવાની ટેવ હતી. હોજરી તેજ હતી તે બહુ માગતી. બપોરે કે સાંજે દૂધ તો હોય નહીં. મારી આવી સ્થિતિ જોઈને મિત્રને એક દિવસ ખીજ ચડી તે બોલ્યા : 'જો તું માનો જણ્યો ભાઈ હોત તો હું તને જરૂર પાછો જ મોકલી દેત. નિરક્ષર માને, અહીંની પરિસ્થિતિ જાણ્યા વિના, આપેલી પ્રતિજ્ઞાની કિંમત શી? એ પ્રતિજ્ઞા જ ન કહેવાય. હું તને કહું છું કે આને કાયદો પ્રતિજ્ઞા નહીં ગણે. આવી પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેવું એ તો કેવળ વહેમ ગણાય. અને આવા વહેમને વળગી રહી તું આ મુલકમાંથી કંઈ જ દેશ નહીં લઈ જાય તું તો કહે છે કે તેં માંસ ખાધું છે. તને ભાલ્યું પણ ખરું, જ્યાં ખાવાની કશી જરૂર નહોતી ત્યાં ખાવું. જ્યાં ખાવાની ખાસ જરૂર ત્યાં ત્યાગ ! આ કેવું આશ્ચર્ય !'

હું એક ટળી બે ન થયો.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહાત્મા ગાંધી

હું તો ઈન્યુટ | ધ્રુવ ભટ્ટ

હું તો ઈન્યુટ કે યૂપીકમાં ભાષણ કરું છ એમાં તમને કંઈ સમજાશે નેં
એટલે લ્યો ગુજરાતી બોલવાનું રાખું ને વાત કહું અલાસ્કાની સૈ
વારતામાં રેન્ડિયરને સપનું આવ્યું કે એને આવડે છ અદભુત ભાસા
જાણે નેં રેન્ડિયર કે ભૂલથી કો ચોપડીના પાનકાં ચવાઈ ગ્યાં છ ખાસા
આવડી આ વારતા હું 'એસ્કીમ'માં બોલું તો તમને ક્યાં સહમજાશે ભૈ?
તમ્મારી તકલીફને કારણે હું ચાલ હવે બોલું ગુજરાતીમાં બૈ
હું તો ઈન્યુટ કે યૂપીકમાં ભાષણ કરું છ એમાં તમને કંઈ સમજાશે નેં
એટલે લ્યો ગુજરાતી બોલવાનું રાખું ને વાત કહું અલાસ્કાની સૈ
જાવા ઘો રેન્ડિયરને થાવાનું થઈ ગ્યું, ને અમને પણ થાવાનું થાય
ભાસા તો શ્રોતાથી સમજી શકાય એવી બોલવી પડેને મારા સાંઈ
તોય એમ થય જાતું વાત જરા માંડુ કે ઈન્યુટ બોલાઈ જતી હૈ
યાદ નથી રે'તું કે શ્રોતા છો બાપ હુંથી 'તમ્મે નેં સહમજો' ઈમ બોલાયે નૈ
હું તો ઈન્યુટ કે યૂપીકમાં ભાષણ કરું છ એમાં તમને કંઈ સહમજાશે નેં
એટલે લ્યો ગુજરાતી બોલવાનું રાખું ને વાત કહું અલાસ્કાની સૈ

સગપણ તજી દો! | જિતુ પુરોહિત

તમે હું કે એ સૌ સગપણ તજી દો.
દુનિયાનાં સઘળાં વળગણ તજી દો.
આ પણ તજી દો ને એ પણ તજી દો.
કટુતા ભરેલાં સૌ આંગણ તજી દો.
મનમાં જ સુખ છે, મનમાં જ દુઃખ છે,
મનનાં બધાં કાર્યકારણ તજી દો.
જગતમાં તમારે જો હળવા થવું હો,
ભીતર ભર્યાં સૌ ભારણ તજી દો.
મસ્તીથી જીવવાનો છે એક મારગ,
મૂંઝવણ ભરેલી સમજણ તજી દો.

એક પોથી | કમલ વોરા

કાચા પૂંઠાની એક પોથીમાં
ઘરના ખરચની પાઈએપાઈનો હિસાબ
રૂપાળા ઝીણા અક્ષરોમાં વાસ કરતો,
કોઈ ખરચ આઘોપાછો થઈ છટકી ન શકતો.
તેલના ખાલી ડબ્બાનો એક આનોય
પાના પર ચડી જતો.
અડધા રૂપિયાની ભૂલ ઉકેલવા
ચશમાં ચડાવેલી આંખોના પડછાયા
કાગળ પર ઊતરચડ કરતા ફાંફાં મારતા
ચકળચકળ થયા કરતા,
નાનકડા પાકીટનું પરચૂરણ
ડાબેજમાણે જમણેડાબે ફાંફોસાયા કરતું.
ક્યારેક કોઈ આંકડાની બાજુમાં
એકાદું ફૂલ ઊગી નીકળતું
તો ક્યારેક બે ડુંગરો વચ્ચે સૂરજ.
ઘણી વાર ફફડતાં પાનાં વચ્ચે
રકઝક પણ થતી
ને ફાટુંફાટું થતી પોથી બંધ થઈ જતી.
કોઈ ખતવાણીના આંકડા પર
બજરની ડબ્બી સરકી આવતી
ત્યારે એની બાજુમાં ત્રિકોણિયો ઝીણો તારો ઝબકતો.
કોઈ કોઈ આંકડાઓને
ભારેખમ્મ જાડી લીટી કચડવા મથતી,
ક્યાંક કૌંસની કેદ ગોઠવાતી.
ગમે તે થતું,
તાણીતુસાતી પણ
એ પોથી
ઘરને, ખરચની બહાર વેરાઈ જવા ન દેતી,
ખરચને, આઘુંપાછું કરી ઘરમાં સમાવતી
અને ઘર-ખરચને એકમેકમાં લપેટેલાં રાખતી.

મીઠાં સમણાં | ધવલકુમાર કે. રાજયગુરુ

મીઠાં મીઠાં ઘડીક સમણાં, આવતાં ને જતાંયે,
પૂરાં થાતાં અમુક પળમાં, અન્યથા ના જરાયે.
કિન્તુ એવાં પ્રબળ બનતાં જેહ ના પૂર્ણ થાતાં,
ભાગી દોડી દિલ થકવતાં ઊંઘવા એ ન દેતાં.
થાશે શું? એ ગડમથલમાં, ચાહની જ્યાં ન ખૂટી,
પ્યાલી મીઠી અમરતસમી, હાથથી જાય છૂટી.
થાયે એવી પળ, બળતરા, કોણ એને દઝાડે?
કાં એ દાઝી કરમ ખુદનાં, હાથથી જે ક્યાં ને?
છુટ્ટા હાથે ઉર સળગતાં, વીણવા જો હું લાગ્યો,
થોડાં ચૂંટ્યાં ખુદ ગરજનાં, અન્યનાને ઉથાપી.
શાથી રૂઝે તડપ દિલની? અન્યને માન આપી?
કાપી એને? પુનહ રચવા, પૂર્ણતા જે ન પામ્યા?
માની સૌને મમ હૃદયનાં, જેહના હોય દીઠાં,
ત્યારે લાગે અમરફળથી, એહ સારાં જ મીઠાં.

વ્હાલ મળે ત્યાં વહીયે સાજન | વર્ષા પ્રજાપતિ

વ્હાલ મળે ત્યાં વહીયે સાજન અગર મગર ના કરીએ
ફાગણ થઈને ફોરમીયે કાં આપોઆપ જ ખરીએ
ઝાડ કદી ના પૂછે મારગ, ફૂલ ન દેખે દર્પણ
તડકા સાથે તડકો થઈને હાથ નિભાવે સગપણ
ટગર ટગર શું નીરખો સાજન નજરે નજરે ઠરીએ
વ્હાલ મળે ત્યાં વહીયે

આભ હજીયે દૂર દૂરથી ઝાંખું પાંખું ભાસે
ચાંદો-સૂરજ ભાલ-તિલક સમ એકલ પંડે જાગે
આંખોમાં લઈ તારકટોળી, સથવારે સંચરીએ
વ્હાલ મળે ત્યાં વહીયે

થાક ઉતારી પડછાયે સપનાઓ લઈએ આંખી
પગલાં સાથે પગલું માંડી વાટ પકડીએ લાંબી
પવન પાથરી પોઢી જઈએ, વેગ થકી વિસ્તરીએ
વ્હાલ મળે ત્યાં વહીયે

દુઃખ | રવિ સેવક

વેક્યું ગુરુએ હોત અગર જાગરણનું દુઃખ,
ઓછું કદાચ થાત કથામાં કરણનું દુઃખ.
જાજમ બિછાવી દુઃખની એ રોકાઈ ના ગયા,
આખું ઉપરથી ભેટમાં સુખના સ્મરણનું દુઃખ.
કાગળને મેં પૂછ્યું કે આ શેની ભીનાશ છે?
બોલ્યો કે શબ્દના છે લીલા અવતરણનું દુઃખ.
બેઠી છે કેટલાય ડૂમાને એ સાચવી,
છાતીનું દર્દ તો છે અસલમાં શરણનું દુઃખ.
એ તો સહન કરી ન શકી યાદની ધૂણી,
આંબોથી નીતરી ગયું વાતાવરણનું દુઃખ.
ભૂલી રહ્યો છું ધીરે ધીરે હું એ સ્પર્શને,
ધીરે ધીરે ભુલાઈ જશે આવરણનું દુઃખ.
રસ્તા હવે કહે છે તમે ક્યાંય ના જશો,
જાણી ગયા છે એય હવે તો ચરણનું દુઃખ.
ચીસો બધી એ રીતથી તૂટતી ગઈ રવિ,
પથ્થર ઉપર જે રીતથી તૂટે ઝરણનું દુઃખ.

રવિ | રવિ સેવક

પાણીમાંથી થઈ ગઈ ભીનાશની ચોરી, રવિ,
ને પછી તો રહી ગઈ સૌ માછલી કોરી, રવિ.
ખાનદાનીનો પરિચય આવીને આપી ગયો,
ના મળી મંજિલ તો રસ્તાએ કહ્યું સોરી, રવિ.
એક છેલ્લી એફ.ડી મેં આંસુની તોડી દીધી,
થઈ પૂરી સંવેદનોની એ રીતે બોરી, રવિ.
દાહ દઈ 'મા'ની ચિતાને ડાઘુ પાછા જાય ને,
એ પછી સમશાન આખું ગાય છે લોરી, રવિ.
આટલી સુંદર પતંગો ચિત્રમાં દોરી અને,
દોરવાનું કેમ એ ભૂલ્યા હશે દોરી, રવિ.

શું વાંક? | પલ્લવી કોટક

ચાળાણીની કેદમાંથી છુટ્ટા
પડેલા ધનેરિયા જેવી,
મારી ક્ષણો ઘસડાતી ચાલી નીકળી..
થોડે દૂર જઈને પગ તળે કચડાઈ મરી;
એમાં સ્વતંત્રતાનો શું વાંક?

સંથામાં પૂરેલ કંકુથી લઈને
ઉંબરે માંડેલ કંકુ-પગલાં,
ને પેલા દડ દડ વહી જતા
લોહી સુધીનું—બધું જ લાલમલાલ!
એમાં લાલ રંગનો શું વાંક?

હરાયા ઢોર જેમ
ગલીઓમાં નીકળી પડી ને,
ઉપર અસીમ આકાશ જોઈને
અડાબીડ જંગલમાં ઊગવા માંડી'તી
ને અભીપ્સાઓ?
એમાં પેલા આકાશનો શું વાંક?

શિયાળુ રાતનું
ઓઢણું ઓઢીને વરસ્યા પછી,
બાઝી પડેલા હિંમકણોનું 'ક્ષણભંગુર' હોવું
સૂરજનાં કિરણોએ સાબિત કર્યું;
એમાં તપતા સૂરજનો શું વાંક?

જે જે ડાળીએ જઈને બેઠી'તી મારી ચકલી,
એ ડાળને દાવાનળ વળગ્યો;
એમાં પેલા રસ્તાનો શું વાંક?

તમે જ કહેલું ને રાખ નથી થવાનું..!
એટલે જાત ફૂંકીને આગ સળગતી રાખી;
હવે ઓલવાતા જતા શ્વાસનો શું વાંક?

ગઝલ | જયેશ ભટ્ટ

(૧)

હજુ તો બાકી રાત છે સવારને તો વાર છે.
પીડાની ભેગી નાત છે સવારને તો વાર છે.
આ રાત, રાત છે કે છે એ ઝેરી કોઈ નાગણી,
જિગરને માથે ઘાત છે સવારને તો વાર છે
છે ચાંદ, ને છે ચાંદની, વધુમાં તારી યાદ પણ,
ને આંખે દરિયા સાત છે સવારને તો વાર છે
ન જાય આવે કોઈ પણ ઉદાસ છે હૃદય ઘણું,
આ કેવો અહીં પ્રપાત છે સવારને તો વાર છે
નથી ડૂમો કે આંસુઓ નથી ખભોય કોઈનો,
આ રાત તો કજાત છે સવારને તો વાર છે
નથી ખબર કે રાત આ કઈ પળે પૂરી થશે,
એ હર પળે હયાત છે સવારને તો વાર છે

(૨) થોડું હજુ વધારે....

થોડું હજુ વધારે વિચારી, ફરીથી લખ
જે જે લખ્યું, એ પાછું મઠારી, ફરીથી લખ
તું તો કવિ છો કોઈ લહિયો નથી તે જો,
આ યુદ્ધમાં તું ખુદને ઉતારી, ફરીથી લખ.
ના ગોળ ગોળ વાત કર્યા કર હવે બધે,
બેઠો છો શું શું મનમાં તું ધારી, ફરીથી લખ.
પોપટની જેમ બોલે છે અખબાર ગામનાં,
સઘળી એ વાતને તું નકારી, ફરીથી લખ
નોખા અનોખા અર્થ થયા શબ્દના અહીં,
ભાષાને સાવ સાચી સુધારી, ફરીથી લખ.
આવે ભલે પરીઓ તને રાતે સ્વપ્નમાં,
છે આંખ કોની, ભીની ને ભારી, ફરીથી લખ
કુંડળ-કવચ આ શ્વાસના આપીને દાનમાં,
મૃત્યુના ભયને સાવ વિસારી, ફરીથી લખ.

અનૂદિત કવિતા

મરીના ત્સ્વીટોવાનાં છ કાવ્યો

અનુવાદ : ભગવાન થાવરાણી

માત્ર ૪૯ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી ૧૯૪૧માં આપઘાત દ્વારા જીવનનો અંત લાવનારાં રશિયન કવયિત્રી મરીના ત્સ્વીટોવા બચપણમાં જ ક્ષયરોગનો શિકાર બનેલાં. પોતાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'EVENING ALBUM' નામથી એમણે જાતે જ પ્રગટ કરેલો. કવયિત્રી અન્ના અખ્માતોવા એમનાં મિત્ર અને પ્રેરણામૂર્તિ હતાં. એમના સમકાલીન કવિ ઓસીપ મેંડેલસ્તામ સાથે પણ એમના નજીકના સંબંધ હતા. કવિ રેઈનર મારિયા રિલ્કે અને લેખક બોરિસ પાસ્તરનાક પણ એમના નજીકના મિત્ર. એમણે વીસ વર્ષ પરદેશ દેશવટામાં ગાળ્યાં. ૧૯૪૧માં સ્ટાલિન શાસિત રશિયામાં એ બદલાવની આશાએ પાછા ફર્યા, પરંતુ એ જ વર્ષે એમના પતિને દેશદ્રોહી ગણી મૃત્યુદંડ અપાયો. હતાશ અને નાસીપાસ ત્સ્વીટોવાએ ૩૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧ના રોજ ગળાફાંસો ખાઈ આત્મહત્યા કરી.

(૧)

તારું નામ

તારું નામ

જાણે મારા હાથમાં ધબકતું પંખી

મારી જીભ પર ઓગળતો બરફનો ટુકડો

મારા હોઠનો ત્વરિત ઉઘાડ

પાંચ અક્ષરનું તારું નામ

જાણે ઉડ્યનમાં દૃશ્યમાન થયેલો દડો

મારા મોંમાં ચાંદીની ઘૂઘરી

તારા નામનો રવ

જાણે પ્રશાંત સરોવરમાં ફેંકાયેલો પથ્થર

જાણે રાત્રિમાં હળુ હળુ પડઘાતી ઘોડાની ખરીનો અવાજ

તારું નામ જાણે મારા લમણે તકાયેલ ભરેલ રિવોલ્વરના ઘોડાનો તીણો અવાજ

તારું નામ એટલે જાણે અસંભવ જેવું મારી બંધ પાંપણો પરનું ચુંબન

તારું નામ એટલે હિમવર્ષાનો સ્પર્શ
તારું નામ જાણે બર્ફીલા ઝરણ-જળનો ભૂરો ઘૂંટ
તારા નામથી નિદ્રા ગહન બની જાય છે.

(૨)

ઈર્ષ્યા કરવાનો પ્રયત્ન

કેવું છે તારું જીવન
નવા જીવનસાથી સંગે
પ્રમાણમાં સરળ, નહીં ?

હલેસાંનો હળવો ધક્કો
લાંબો કિનારો
અને મારી સ્મૃતિઓ જાણે
ઓઝલ થતો ટાપુ
(દરિયો નહીં, આકાશ !)

હે આત્માઓ !

તમે તો ભાંડુ

પ્રેમી હરગિજ નહીં

એક સામાન્ય સ્ત્રી સંગે કેવું લાગે છે જીવન ?

આસ્થાવિહોણી સ્ત્રી ? વૈકલ્પિક મહારાણી ?

હવે શ્વાસ કેવા ભાસે છે ?

ખચકાવું, જાગી જવું

હે બિચારા જણ ! કેમ છો ?

‘ઉન્માદ અને વિરામ -

બરાબર ! પોતાનું અલગ ઘર લેવાની ઈચ્છા !

કેમ લાગે છે જિંદગી નવા પાત્ર સંગે, મારા પ્રિયજન !

નાસ્તો સ્વાદિષ્ટ હોય છે ?

(માંદો પડે તો મને દોષ ન દેતો !)

કેવું છે એ ઈંદ્રરું, સપાટ જીવન, ઓ ઉતુંગતાના અભિલાષી !

કેમ વીતે છે તારી જિંદગી પૃથ્વી ઉપરના મુસાફર સંગે ?

એની પાંસળી ગમે છે તને ? (ચાહે છે ને એને ?)

કેવું છે જીવન ? તું ખાંસે છે ખરો ?

મનની કુશંકાઓથી છૂટવા ગીત ગણગણે છે ખરો ?

સસ્તા બજારુ સામાન કેવા છે ? બજાર ઊંચકાય છે ?
પ્લાસ્ટરની રજને ચૂમવી કેમ લાગે છે ?

કંટાળ્યો છે એ નવા શરીરથી ? છટ્ટી ઈંદ્રિયવિહોણી ધરતી - પુત્રીનો સંગ કેવો ?
ખુશ છો ? નહીં ?

કેવી છે જિંદગી મારા પ્રિય, એ છીછરા ખાડામાં ?
અન્ય સાથેની મારી જિંદગી જેટલી જ દુષ્કર ?

(૩)

તમારી ચાલ મારા જેવી છે

તમારી ચાલ મારા જેવી છે
નીચું જોઈને ચાલો છો તમે
હું પણ નજર ઢાળીને ચાલતી
ઊભો રહે વટેમાર્ગુ, થોભ !

ફૂલ ગુલદસ્તામાં પરોવ્યા બાદ
અને કબર પરની તક્તી વાંચ્યા બાદ -
જે તક્તીમાં મારું નામ મરીના દર્શાવ્યું છે
અને જીવન આ તારીખથી પેલી તારીખ લગી -
આ કબર છે પણ એને એ રીતે મૂલવ નહીં
મારો પ્રેતાત્મા કંઈ તને હેરાન કરશે નહીં
હું પોતે જ ખડખડાટ હસવું પસંદ કરતી
જ્યારે એ ઉપયુક્ત ન હોય ત્યારે પણ !
એક જમાનામાં મારા કેશ વાંકડિયા હતા
અને લોહીના શેરડા તો વાતવાતમાં ઘસી આવતા ચહેરે
ઓ મુસાફર ! મારું પણ અસ્તિત્વ હતું
ઓ વટેમાર્ગુ ! ધીમો પડ

અહીં ઊભા રહી પહેલાં એક જંગલી ડાંખળી ઉપાડ
ત્યારબાદ આ બોર ચૂંટ
કબ્રસ્તાનના બોર કરતાં વધુ મીઠા ક્યાંય ન મળે
બસ એટલું કે નિશ્વાસ લેતાં ઊભો ન રહે
અને માથું ઝુકાવીશ નહીં મહેરબાની કરી
બહેતર છે મારા વિશે હળવાશથી વિચાર
બસ એમ જ - અને પછી તુરત ભૂલી જા

સૂર્ય કેટલો મહેરબાન છે તારા પર
એનાં કિરણોથી રજકણ ઝબકે છે
ઊંડાણથી આવતા મારા અવાજથી વિશિષ્ટ થઈશ નહીં
એનાથી સ્વયંને ખલેલ પામવા દઈશ નહીં

(૪)

પ્રાર્થના

એક ચમત્કારની જરૂર છે મારા ઈશ્વર !
આજે
અત્યારે
સૂર્ય ઊગે તે પહેલાં
વિશ્વ એક પુસ્તક જેમ મારી આગળ ખુલ્લું પડ્યું હોય
એ દરમિયાન જ મને પસાર થઈ જવા ઘો
ના, તમે ન્યાયશીલ છો એટલે
એવું તો નહીં જ ઠેરવો કે
'હજી મારો સમય નથી પાક્યો એટલે જીવવું પડશે'
કારણ કે
ઘણું બક્ષ્યું છે તમે મને
હું એકીસાથે ઘણા રસ્તે જવા ઝંખું છું !
એક ખાનાબદોશના આવેગથી
હું જીવન ઉપર ત્રાટકી
ગીત ગાતાં ગાતાં
સર્વે ઈંદ્રિયો પ્રત્યે સભાન રહી
અનુકંપાના સંગાથે
એક યોદ્ધાની જેમ જીવનને માણવા ઈચ્છ્યું
કેદખાનામાં
હું સિતારાઓને નીરખતી
પડછાયાઓના પ્રદેશમાંથી બાળકોને દોરતી
વીતેલી કાલને દંતકથામાં પરિવર્તિત કરતી
અને પ્રત્યેક દિવસને ઉન્માદમય બનાવતી
મને પસંદ છે કોંસ, રેશમ, શિરચ્છાણ
મારો આત્મા તો છે કેવળ ક્ષણનો ઝબકાર
તમે જ મારા યૌવનને પરીકથા-સમ બનાવ્યું
હવે આ સત્તર વર્ષને સમેટી લો.

(૫)

ગમતી વાત

મને એ વાત ગમે છે કે

તને મારું ઘેલું નથી

મને એ પણ પસંદ છે કે

મને તારું ગાંડપણ નથી

અને એટલે

આપણે ક્યારેય પ્રેમીઓની જેમ

આપણા પગ તળેની નક્કર પૃથ્વીને

સરકી જતી અનુભવીશું નહીં.

કેવું સરસ કે

તારી સંગે હું મોટેથી હસી શકું

શબ્દાડંબરથી અળગી રહી

મુક્ત અને સ્વચ્છંદ અનુભવી શકું

અને કદી જો અનાયાસ એકમેકને સ્પર્શી લઈએ

તો મારાં ગાત્ર ઉત્તેજના ન અનુભવે.

એ કેવું મજાનું

કે મારી હાજરી છતાં

તું અન્ય કોઈને બાહુપાશમાં લેતાં અવિચલિત રહે

અને હું એનું સ્થાન લેવાની લેશમાત્ર ઈચ્છા ન દર્શાવું

ત્યારે તું કોઈ નારાજગી વ્યક્ત ન કરે.

અને મને એ પણ ગમે પ્રિયે !

કે તું મારા નામને

એના ઉતાર-ચડાવ સહિત

ઉચ્ચારવાની ઉતાવળ ન કરે

આપણે ક્યારેય આપણા લગ્નની શરણાઈ સાંભળવા

વ્યાકુળ નહીં હોઈએ.

હું ઋણી છું તારી

અજાણપણે અપાયેલી આ પ્રેમની સોગાદથી

એકલી સુખેથી સૂતી હોઉં એવી પ્રશાંત રાત્રિઓથી

ભાગ્યે જ થતી સાંધ્ય - મુલાકાતોથી

ચાંદની રાતોમાં ક્યાંય ન થતી ચહલકદમીથી

માત્ર બે જણ માટે ન હોય એવા ઉજાસથી

કારણ કે અફસોસ !
તું મારા દુઃખનું કારણ નથી
કારણ કે અરેરે
હું પણ તારા દુઃખનું કારણ નથી.

(૬)

મને તારી સાથે રહેવાનું ગમે

મને તારી સાથે
કોઈ મામૂલી ગામમાં રહેવાનું ગમે
જ્યાં કાયમ ગોઘૂલિટાણું હોય,
જ્યાં ઘંટ સતત રણકતા હોય,
જ્યાં શરાબખાનાંઓમાં
પુરાણા ઘડિયાળના ડંકા વાગતા રહે,
સમય સરતો રહે
અને ક્વચિત્ સંધ્યાટાણે
તુલીપ આચ્છાદિત બારીએથી
વાંસળી વગાડતો કોઈક રસિયો પસાર થાય
પછી તું મને ચાહે કે ન ચાહે, શો ફરક !
આપણા ઓરડાની વચોવચ
લાઠી મઢેલ સગડી
દરેક લાઠી ઉપર ચીતરેલ ગુલાબ - હૃદય - વહાણના આકાર
અને એકાકી બારીમાંથી
આખો દિવસ દેખાતી બરફવર્ષા
તું જૂંકું જૂંકું કહીશ - હું તને ચાહું છું
અર્થહીન, અલિપ્ત, બિંદાસ
થોડી થોડી વારે સંભળાતો દીવાસળીનો ઘસરકો
ઝબૂકતી સળગતી સિગારેટ
એક છેડેથી ધ્રૂજતી
રાખની ઢગલીમાં પરિણામે છે
તને એને ખંભેરવાની કુરસદ નથી
અને આખી સિગારેટ અગ્નિમાં હોમાઈ જાય છે.

અનૂદિત કવિતા

રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીનાં કાવ્યો

અનુવાદ : હરીશ મીનાશ્રુ

રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી : મૂળ સંસ્કૃત કાવ્યોના સ્વયં કવિએ કરેલા હિન્દી અનુવાદોના આધારે

૧. સીતાની રસોઈ

(એક)

જ્યારે રામ દૂર ગયા હોય છે ક્યાંક બહાર,
તો સીતા વનમાં ફરી ફરીને
આકરા તાપમાં
પરસેવે રેબઝેબ
દંડકારણ્યનાં વૃક્ષોની પંક્તિઓમાં ઘૂસીને
એકેએક બોરડી નીચેથી પસંદ કરી કરીને વીણે છે બોર.
એક એક બોર ઉઠાવીને સૂંઘે છે,
બોરની ખટમીઠી ગંધથી ફૂલે છે તેનાં ફોયાણાં,
બોરના રંગ પર ચમકી ઊઠે છે તેનાં નયન,
અને મનમાં ઉમળકો જાગે છે
એક એક બોર નીરખીને કે
આ વાળું, આ વાળું જરૂર ભાવશે રામને.
તે કોકને ફેંકી દે છે,
તો કોકને રાખે છે પરખીને
એની આંગળીઓ ક્યારે કેટલી છોલાઈ ગઈ
એને ભાન જ નથી.
પછી કુટિરમાં પાછી ફરીને તે ખૂબ સુંદર પડિયો બનાવે છે
સફેદ અણીદાર સળીઓથી વીંધાયેલો પડિયો
મરકત મણિ જેવો ચમકે છે.
રામ આવે કે તેમની સામે ઘરી દે છે પડિયામાં સજાવેલાં બોર
રામ ઉઠાવે છે એક બોર

બચકું ભરે છે પણ પછી વીલે મોઢે કહે છે બોર તો બસ... શબરીનાં હતાં
એવાં બોર ફરી ખાવા નથી મળ્યાં.

કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે સીતાને મનમાં
અને ઝળઝળિયાં આવી જાય છે તેની આંખોમાં..

(બે)

કેટલાય કલાક ધાન વીણતી રહે છે એ
સામો ને મોરૈયો
ઝાડીઝાંખરાંમાં હાથ લોહીલુહાણ પણ થઈ જાય છે
પછી પાછી ફરીને બનાવે છે ખીર.

સુગંધ છે ખીરમાં
મોંમાં પાણી આવી જાય એવી.
તે જાણે છે રામને પસંદ છે ખીર
પછી નવા ચમકતા મોટા પડિયામાં
પીરસી દે છે
પ્રસન્ન થઈને નિહાળે છે.

ખીરનો સ્વાદ
રામની આંખોમાં ચમકે છે
તેઓ સીતાને તાડી રહે છે
સીતાને કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે
અચાનક અટકી જાય છે રામ
શું થયું? સીતા પૂછે છે.
કંઈ નહીં, માની યાદ આવી ગઈ - રામ કહે છે - ખીર કંઈક એવી જ
બની ગઈ છે -
જેવી એમના હાથની ખીર.

પછી એક ઊંડો શ્વાસ લે છે રામ
સીતાને લાગે છે,
તેમનું મન ખીરના સ્વાદથી હટી ગયું છે
આ કુટિરથી હટી ગયું છે
ક્યાંક બીજે છે એ.

ક્યાંક બીજે હોવા માટે સીતા
ધીરથી ઊઠીને
આવી જાય છે કુટિરની બહાર
પાલવથી આંખો લૂછતી...

(ત્રણ)

આ વખતે સીતાએ કરી લીધો છે
બહુબધી વસ્તુઓનો સંઘરો
માલપૂડા પણ છે, ભાત પણ
અને ભાતભાતનાં શાક..
પતરાળાં બનાવવામાં એણે એક પ્રહર આખો વિતાવ્યો છે
રામ તો બહુ વાર કહી ચૂક્યા છે
તારા હાથનું પતરાળું
તેમાં ઝલમલતા દેખાય છે ચંદ્રમા અને તારા
તેમાં સમાયેલો રહે છે સંસાર
અને સ્વાદ...

રામની પ્રશંસાઓ યાદ કરી લક્ષ્મણી લાલ થઈ ગયા છે જાનકીના ગાલ
સામે બેસી ગયા છે રામ
લાવો, લાવો, કકડીને ભૂખ લાગી છે - કહીને
કઢાઈમાંથી ગરમ ગરમ માલપૂડા કાઢીને
ઝટ ઝટ પીરસતી જાય છે સીતા
પીરસીને મુદ્દિત મનથી
રામનું રૂપ નિહાળી રહે છે જાનકી.
રામ પણ તો કેટલા પ્રસન્ન
મુગ્ધ સીતાને એકીટશે જોતા જ રહી ગયા છે
પછી માલપૂડાનો ગ્રાસ તોડીને ખાવા જતાં
અચાનક અટકી જાય છે રામ
ઉપર શૂન્યમાં ક્યાંક અટકી જાય છે તેમનાં નયન.
“શું થયું?” - સીતા પૂછે છે
“સીતા, પિતાજી... ક્યાંક ભૂખ્યા તો નહીં હોય ને ત્યાં..” -
ખૂબ આતુર સ્વરમાં
રામ પૂછે છે - “તેમની તિથિ ક્યારે છે..”
“પહેલાં ખાઈ તો લો” - સીતા કહે છે
“હાં, પહેલાં ખાઈ લઉં” - કહીને તેઓ કોળિયો મોં સુધી લઈ જાય છે
સીતા જાણે છે હવે તેમનું મન નથી
તેઓ એ વિચારી રહ્યા છે કે તિથિ આવે ત્યારે ક્યા ક્યા
પદાર્થોથી કરશે
પિતૃતર્પણ
કેટકેટલાં જતન કરું છું તેમને પ્રસન્ન રાખવા માટે,

પણ દર વખત કંઈનું કંઈ કેમ થઈ જાય છે
 સીતા વિચારતી જ રહી જાય છે
 વિચારે છે અને પછી આશામાં હુલસી ઊઠે છે
 ફરી નવી સામગ્રીથી
 નવી રસોઈ બનાવવાની તૈયારીમાં લાગી જાય છે સીતા.

૨. રસોઈ

ડુંગળી સમારતી વખતે આંખમાંથી નીકળ્યાં ખારાં ખારાં આંસુ
 એની સાથે અચાનક હોઠ પર ફૂટી નીકળ્યું મધુર હાસ્ય
 એ બંને કઢાઈમાં મળીને
 ઘીમાં શેકાય છે જ્યારે
 તુરાશ અને મીઠાશમાં ઘૂંઘવાતી રસોઈ
 આવાહન કરે છે દેવતાઓનું
 ફૂલેલાં ફોયણાંવાળા દેવતા
 એ બારીમાંથી ઊંકિયાં કરી જ રહ્યા હોય છે
 અંદર આવવા માટે લલચાઈ ગયેલા
 ત્યાં સુધીમાં હળદરનું ઉજ્જવળ રૂપ રચાય છે
 ઘાણાની સુગંધમાં વસેલી
 ઊતરી આવે છે અન્નપૂર્ણા સાક્ષાત્
 રસોઈમાં
 અન્નના દેવને સાકાર કરતી.

૩. એકલા માણસની રસોઈ

કેવલાઘો ભવતિ કેવલાદી
 (એકલો ખાનાર પાપીનો ભાગીદાર બને છે).

॥ ઋગ્વેદ ॥

*

સ એકાકી ન રેમે
 (એકલો તે રમણ કરતો નથી).

॥ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ ॥

**

એકલો માણસ પોતાના તમામ દંભ, ઉત્કંઠા અને જોશભેર
 હુમસ કરી રસોડામાં ઘસી જાય છે
 જાણે કે આજે તો તે

પાકકલાના ઇતિહાસમાં ભારે ક્રાંતિ કરી નાખવાનો હોય
 દેવી અન્નપૂર્ણા તો કોક ખૂણે બેઠી જ હશે
 બેઠેલી જ રહે બિચારી, હમણાં તેનું કામ પણ નથી.
 અને દેવતાઓનું શું
 આવાહન કરીશ કે તેઓ તો જખ મારીને અવતરિત થશે જ
 પણ મસાલિયું ખોલતાં જ એનાં દંભ, ઉત્કંઠા અને જોશ
 એનો સાથ છોડવા લાગે છે
 એને લાગે છે કે હિંગની એક ટ્યૂકડી ડબ્બી આમાં હતી તો ખરી
 પણ હવે આમાં એ છે નહીં
 હિંગની ડબ્બી શોધતાં શોધતાં તે વિચારે છે કે
 એણે પોતે એ ડબ્બી ખોઈ નાખી છે કે
 ડબ્બી પોતે જ અંતર્ધાન થઈ ગઈ છે !
 હવે થઈ ગઈ તો થઈ ગઈ અંતર્ધાન, પણ ફોયાણાં ફફડાવનારી
 હિંગની મ્હેકને પણ સમેટી સમેટીને લઈ ગઈ,
 લાગે છે તે મ્હેક સાથે અન્નપૂર્ણા પણ જતી જ રહી છે.
 આવામાં એકલા રહી ગયેલ માણસને લાગે છે કે
 દેવતાઓ તો પહેલાંથી જ કંઈક ખિજવાયેલા ખિજવાયેલા હતા,
 થોડા દયાળુ રસોડાની બારીમાંથી એને તાકી રહ્યા'તા
 તેય હવે મોં ફેરવી રહ્યા છે
 અને જઉં જઉં કરી રહ્યા છે -
 એવું કહીને કે જુઓ કમબખ્તે કેવો તો
 કબાડો કરી નાખ્યો છે પોતાનો અને પોતાની જિંદગીનો!
 એકલો માણસ તેમના જવાના નિઃશબ્દ ભણકારા
 પોતાની આંખોથી સાંભળે છે
 અને વિચારે છે કે
 કદાચ ખરેખર તે લોકો આવું કહીને તો નહીં જ ગયા હોય કે
 આ કમબખ્તે કેવો તો કબાડો કરી નાખ્યો છે
 પોતાનો અને પોતાની જિંદગીનો.
 આ 'કદાચ'ને પકડીને
 કબાડો બનતા જતા રસોડામાં
 કોઈક રીતે એ રાંધે છે પોતાની એકલી રસોઈ
 એકલી થાળીમાં મૂકે છે એકલી અડધી બળેલી
 કાચીપાકી બેએક રોટલીઓ
 એકલી વાડકીમાં એકલી દાળ

અને એક એકલું શાક જે ચટણી, અથાણા, પાપડ વગર
 તેને તાકી રહ્યું હોય છે ડોળા કાઢીને અને ધમકાવતું હોય છે
 રસોડામાંથી એકલા બહાર આવતાં એ
 એટલો એકલો પડી જાય છે કે
 એકલાપણું પણ ગભરાઈને
 એનાથી છટકીને
 જઉં જઉં કરતું હોય છે
 એનો સાથ છોડીને.
 બધું છૂટી જાય પછી પણ ભોજન તો નથી જ છૂટવાનું
 ભોજનનાં સારાંનરસાં બધાં કામ નિપટાવીને
 થાળી પાછી રસોડામાં લઈ જતાં
 એકલો માણસ વિચારે છે કે
 શું એકલા હોવાનો અર્થ જ
 વિદૂષક બની જવું હોય છે કે
 વિદૂષકની નિયતિ હોય છે તેનું એકલાપણું.

(૧) એક સમયે મારી પાસે ઘરોનો તોટો ન હતો

એક સમયે મારી પાસે ઘરોનો તોટો ન હતો
 બધી જગાએ પાટલા ને બધી જગાએ ખાટલા
 ગમે ત્યાં ખાઈ લેતો, ગમે ત્યાં સૂઈ જતો
 દળણાં દળતી સ્ત્રીઓની વાતચીત વચ્ચે
 કોઈનીય ગોદમાં માથું રાખીને સૂઈ જતો
 મા મોકલતી બહેનને, મને શોધવા
 એ મને જગાડ્યા વિના ઉઠાડીને લઈ આવતી
 એ બધી સ્ત્રીઓ જે શિયાળામાં તડકો શોધતી રહેતી
 જેમાં બેસીને એમને ભાજી સમારવી હોય
 જે અંદરોઅંદર ઝંઘડતી, એકબીજાનું નખખોદ જવાના શાપ આપતી
 અને એકબીજાનાં દુઃખે રડવા બેસતી'તી
 જે ગાય કૂતરાં માટે રોટલી કાઢતી'તી
 અને નાહીને મહાદેવજીને અભિષેક કરતી'તી.
 જે સ્ત્રીઓ કશા ખચકાટ વિના છલુડી ખાંડ માંગી લેતી'તી એકબીજા
 કનેથી
 જે મિલ બંધ થઈ જવાને કારણે બેકાર
 તેમના ઘણીઓને સમેટીને માણસ બનાવેલા રાખતી'તી

જેમના સાઘાના છેડે યોગાયેલી નાની નોટો અને છૂટા પૈસા ગાંઠેલા રહેતા.

જે કાઠિયાને નાકે દમ લાવી દેતી

જે ભણેલી તો ન'તી પણ જેમને કોઈ છેતરી ના શકતું

જે પોતાના સીધા પાલવના સાઘાનો છેડો માથા પરથી સરકવા દેતી ન'તી.

અને શિયાળામાં તેનાથી જ નાક-મોં ઢાંકી લેવાનો વેત કરી લેતી'તી.

જે મજૂરીએ જતી'તી

ઘરે પાપડ-અગરબત્તી બનાવીને વેચતી'તી પોતાની મહેનત

જે લીલાવતી અને કલાવતીના સુખ-દુઃખમાં ડૂબકાં ખાતી રહેતી'તી

જેમને રાજકારણ વિશે આથી વધારે કશી જાણ ન'તી

કે દેશમાં ઈન્દ્રા ગાંધીનું રાજ છે

જે સંતોષી માતાનું વ્રત રાખતી'તી

જે ખટાશથી ડરતી'તી અને પારણાં કરવા ચણાનું શાક બનાવતી'તી.

જે લગનસરામાં લાંબા ઘૂમટા તાણીને નાયતી તો ઢોલીને થકવી

નાખતી'તી

જેમની પાસે અનંત કથાઓ હતી, ગીતો હતાં ને એટલાં જ દુઃખ

પરંતુ જે ક્યારેય થાકેલી-નંખાઈ ગયેલી જોવા નથી મળી

મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ છે હું જાગ્યો છું તો એવું લાગે છે

જાણે ક્યાંક બીજે જાગ્યો છું

એ ઘર હવે ક્યાંય નથી જ્યાં આશ્રય હતો

એ સ્ત્રીઓ સમયમાં ઓગળી ગઈ છે

જે કોઈ શૌર્ય ચક્ર વિના પણ ઝઝૂમતી રહી લગાતાર

ઘંટીનાં પડિયાંનાં ઘરડ ઘરડથી રચતી રહી પોતાનું જીવનસંગીત.

એમની વાતોની સાથે એમને સાંભળતાં સાંભળતાં

એમનાંમાંથી કોઈની ગોદમાં

શી ખબર ક્યારે આંખ મળી જતી એ નાનકડા છોકરાની

(૨) તીજની રાત

એ સૌ જાગી રહી છે.

એમની આ રાતમાં - આ જાગરણમાં હિસ્સેદાર નથી કોઈ પુરુષ.

આ રાતના ફલક પર - સ્વપ્નની ભૂગોળમાં, પોતાના કેશ છોડી નાખીને

એ સૌ એકબીજાથી સંતાઈ રહી છે - શોધી રહી છે અને પામી રહી છે

પોતાને.

એમનાં ખિલખિલાટ હાસ્યથી ચોંકી ઊઠેલા, ઊંઘરેટા તારાઓ
આકાશમાંથી ડોકિયું કરે છે
અને મુદ્દિત મનથી જોતા રહી જાય છે એમના સ્ફટિક ઉદ્ધાસને.
ભીની રેતીનો સ્પર્શ એમની આંગળીઓનાં ટેરવાં તળે કાયમ માટે વસી
ગયો છે.
પોતે ઘડેલા ઈશ્વરની પૂજા કરતાં એ સૌ પોતાની કૃતિને ઈશ્વરની નજરે
જુએ છે.
એમના કંઠમાં તૃષા નદીની જેમ વહી રહી છે.
એક સુવાંગ પોતીકી રાતની તૃપ્તિની નીચે ક્યાંક લપાઈ ગઈ છે
એમની ભૂખ.
આ રાત્રિને સંભાળતાં સંભાળતાં વિસારે પડતું જશે આ વ્રત અને
પોતાની આસપાસની
કોઈ નિર્જન બપોરે, કદાચ એમનું હાસ્ય ફૂટી નીકળશે,
એના માહાત્મ્ય પર.
રાત એમની અંજલિમાંથી સરકી રહી છે. ઘંટના ધ્વનિ
અને આરતીના સ્વરો વચ્ચે ખોલવી પડશે એમણે આંખો.
આખરે એમણે જાગવું પડશે.

(૩) એક સમયની બહેનો

મુકેશે ગાયેલાં દૃઢભયાં ગીતો તેમની નોટબુકમાં લખેલાં હોતાં.
ક્યારેક ક્યારેક તેમણે જોયેલી ફિલ્મોની વાર્તાઓ એટલી રસપ્રદ રીતે
સંભળાવતી કે પછીથી
એની સરખામણીમાં ખુદ એ ફિલ્મો નીરસ લાગતી.
તેઓ થોડીક રોમેન્ટિક નવલકથાઓ પણ વાંચતી કદી કદી,
જે તેમની ઉદાસીને નાહક વધારી મૂકતી.
એ ઉંમરે, ઉદાસી તેમને લાગતી હતી એક ઘરેણા જેવી,
જે ગમે ત્યારે પડી જતી તેમની નજર ચૂકવીને
અને તેમનું ખિલ ખિલ હાસ્ય વેરાઈ જતું વચ્ચે વચ્ચે.
તેઓ એક સમયની બહેનો હતી. ઢાળેલા સપનામાં ઢળેલી.
બેસૂરા અવાજોને અવગણતી.
ઢગલો એક ફાલતુ વાતોમાં ઊછરતી-પાકતી.
તીજતહેવારોના સહિયારા સંસારમાં ઘૂસ મારવા મથતી
પોતાનાં ઉદ્ધાસ અને ઝંખનાઓ પૂરાં કરવા.
તેમનો નાનો ભાઈ તેમનું પહેલું સંતાન હતો, જેને જન્મ આપ્યા પછી
તેમની માઓ ઘણી વાર બીમાર પડી જતી,

જેને કેડમાં ઘાલીને તેમણે રમવી પડતી પોતાની બધી રમતો.
 અને જે જરા ચાલતાં શીખતો કે તરત તેમને એના રક્ષક તરીકે મુકરર
 કરવામાં આવતી.
 તેઓ એવી રીતે વાવવામાં આવતી કે ઉખેડી શકાય આસાનીથી અને
 પછી રોપી શકાય બીજી જગ્યાએ.
 તેઓ એક સમયની બહેનો હતી જે ધીરે ધીરે વિસર્જિત થતી રહેતી હતી
 કોઈ અન્ય સમયમાં.

(૪) હવે તે ક્યાંય જતી નથી

તેને કહેવામાં આવ્યું હતું એમ
 તેણે ઘરનું બારણું ખોલ્યું
 ને તે પણ માત્ર સાંજે જ
 જ્યારે ઘણી કામ પરથી પાછો ફર્યો
 આખો દિવસ તેણે ભીંતો સાથે વાતો કર્યા કરી
 આંગળીઓ વડે લખ્યા કર્યું હવામાં
 પછી છોકરાં આવ્યાં
 જેમ જેમ એ મોટાં થતાં ગયાં
 તેમ તેમ બારણાં ખૂલવા લાગ્યાં
 અને ખૂલતાં ગયાં ધીરે ધીરે
 છોકરાં હવે પોતપોતાના આકાશમાં છે
 અને બારણાં ખુલ્યાં
 પણ હવે તે ક્યાંય જતી નથી
 એવું નથી કે આ દરમિયાન તે ચાલવાનું ભૂલી ગઈ છે
 પરંતુ હવે તેને ઘૂંટણમાં જીવલેણ દુખાવો રહે છે.

લગભગ વળતી ટપાલે પેલી વિધવા મિત્રનો જવાબ આવ્યો. તેમાં તેણે
 જણાવ્યું : 'તમારો ખુલ્લા દિલનો કાગળ મળ્યો. અમે બંને રાજી થયાં ને ખૂબ
 હસ્યાં. તમારા જેવું અસત્ય તો ક્ષતવ્ય જ હોય. પણ તમે તમારી હકીકત જણાવી
 એ ઠીક જ થયું. મારું નોતરું કાયમ છે. આવતે રવિવારે તમારી રાહ અમે જોઈશું
 જ, ને તમારા બાળવિવાહની વાતો સાંભળીશું, ને તમારા ઠકા કરવાનો આનંદ પણ
 મેલવીશું. આપણી મિત્રતા તો જેવી હતી તેવી જ રહેશે એ ખાતરી રાખજો.'

આમ મારામાં અસત્યનું ઝેર ભરાઈ ગયું હતું તે મેં કાઢ્યું અને પછી તો ક્યાંયે
 મારા વિવાહ વગેરેની વાતો કરતાં હું મૂંઝાતો નહીં.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહાત્મા ગાંધી

અનૂદિત કવિતા

બે હિન્દી કાવ્યો

નરેન્દ્ર પુંડરીક | અનુ. મહેન્દ્ર જોશી

(૧) વિદુર જ્યારે પણ હસે છે (હિન્દી કવિતા)

હસ્તિનાપુરમાં હવે કોઈ નથી
જે છે તે બધાં ધૃતરાષ્ટ્ર
બધા જ અંધ, મૂંઝા અને બહેરા છે.
હસ્તિનાપુરમાં હવે કોઈ નથી
જે છે તે બધા શકુનિ .
શકુનિ પાસા ફેંકે છે
યુધિષ્ઠિરોને સાણસામાં લે છે
દ્રૌપદીઓનું અપહરણ કરે છે.

હસ્તિનાપુરમાં હવે કોઈ નથી
હસ્તિનાપુરમાં સંસદ છે
જેમાં ચીસતા બરાડતા દુર્યોધન છે
એકલો એકલો લડ્યા કરતો લોહીઝાણ અભિમન્યુ છે
હારી ગયેલા સત્યને
સ્કંધો પર ઉઠાવતા પાંડવ છે.
હસ્તિનાપુરમાં વિદુર છે
વિદુર હસે છે તો લાગે છે
હસ્તિનાપુરમાં સત્ય હસે છે
પણ
વિદુર જ્યારે પણ હસે છે
હસ્તિનાપુરની છાતીની
એક પાંસળી તૂટી જાય છે.

(૨) કંઈક તો કહે વૈશાલી (હિન્દી કવિતા)

જ્યારે અમે વૈશાલી આવેલા
બહુ જ તાપ હતો આમ્રપાલી
જ્યારે તું ત્યાં હતી
ત્યારે આવો જ તાપ હતો
અઢી હજાર વર્ષો પહેલાંના તાપથી ઓછો કે વધારે ?

ત્યારે તું આવી જ હતી આમ્રપાલી !
સમયના તાપને સ્વયંમાં સમેટી
આ તાપની જેમ ચમકતા
પ્રસ્વેદ જેવી દેહમાં અકળાતી.

જ્યારે તું અહીં આવી હતી ત્યારે કઈ ઋતુ હતી
ક્યો દિવસ હતો આમ્રપાલી,
જ્યારે પહેલી વાર એક સ્ત્રીના દુઃખોએ બંધ દરવાજાની સાંકળ
ખટખટાવી હતી.

એક સ્ત્રીનાં દુઃખ
ઘર-બહાર બંને જગ્યાએ અલગ હોય છે
ઘરનાં દુઃખ અલગ
બહારનાં દુઃખ અલગ,

એક સ્ત્રીની ચારે બાજુ
દુઃખના કુંડ હોય છે
જેમાં એ ડૂબતી-ઊભરાતી રહે છે
દુઃખ સોનાનું હોય છે
દુઃખ ચાંદીનું હોય છે
દુઃખ હીરા અને મોતીનું હોય છે
સ્ત્રીના ગળામાં પડેલા.
આ ચમકતાં દુઃખો વિશે
કેંક તો કહે આમ્રપાલી !

ટૂંકી વાર્તા

પ્રિવેડિંગ

જિતેન્દ્ર પટેલ

લોકો ફોન કરી કરીને થાક્યા હતા, સામેથી એક જ જવાબ સાંભળવા મળતો હતો: ‘આપ જેનો સંપર્ક કરવા માંગો છો તે મોબાઇલ હાલ સ્વિચઑફ છે.’

આ જવાબથી જાતજાતના તર્ક થઈ રહ્યા હતા : ‘કેનાલમાં ડુબાકો માર્યો હશે? ગળે ફાંસો ખાધો હોય તો બિસ્સામાં મોબાઇલની રિંગ વાગતી હોત, રેલવેના પાટા પર પડતું મૂક્યું હોય તોપણ મોબાઇલના કકડા થઈ ગયા હોય એવું તો ભાગ્યે જ બને.’

ભરત ત્રણ દિવસથી લાપતા હતો, એ કેમ ભાગી ગયો છે એ તો જગજાહેર હતું. મોટો પ્રશ્ન એ હતો કે એ મૂઓ છે કે જીવતો છે? જીવતો છે તો ક્યાં છે? બીજા તો ઠીક, એનો પાકો ભાઈબંધ કરણ પણ આમાં સાવ અજાણ હતો, નહિતર ગામમાં એવું કહેવાતું કે એમનાં ખોળિયાં જ જુદાં છે, માંચલો તો એક જ છે.

રેવાકાકા ઉપર અત્યારે પસ્તાળ પડી રહી હતી. ‘તમે જમાનો ન પારખી શક્યા.’ ‘છોકરાને લગીરે છૂટ ન આપી.’ ‘પોતાની જ હઠ પકડી રાખી, હવે કાળી ટીલીમાં બેસી ગયા.’

રેવાકાકા એમ તો કોઈનું એક વેણેય સાંખે એમ નહોતા, પરંતુ અત્યારે પોતે વાંકમાં આવી ગયા હતા એટલે નીચી મૂંડી કરીને આ બધું સાંભળી લેવું પડતું હતું. બાકી એમના મનમાં ચિંતા નહિ, આકોશ જ હતો. એમને રહી રહીને થયા કરતું હતું કે જે છોકરો પાણી માંગતો ને હું દૂધ હાજર કરતો એ છોકરાનું એક વાતે ધાર્યું ન થયું એમાં એણે આવું પગલું ભરીને લોકોમાં મને ભૂંડો ચીતર્યો ને!

વાળીકાકી રોઈ રોઈને અડધાં થઈ ગયાં હતાં. એમણે તો એક જ રઠ પકડી હતી: ‘મને મારો ભરત પાછો લાવી આપો, ત્યાં સુધી હું અગ્નનો દાણોય પેટમાં નહિ નાખું.’

આવતા મહિને ભરતનાં લગ્ન હતાં, લગભગ બધી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. ભરત રેવાકાકાનો એકનો એક દીકરો હોવાથી રેવાકાકા એનાં લગ્નમાં કોઈ કચાશ રાખવા માંગતા નહોતા. વહુએ કલ્પના નહિ કરી હોય એટલું ઘરેણું એના માટે ઘડાવી રાખ્યું હતું. પોતે ગામના આગેવાન હતા એટલે ગામ ધુમાડાબંધ જમાડવાનું હતું. ભરતનેય કહી દીધું હતું કે તારે ગમે તેટલા ભાઈબંધોને જાનમાં લઈ જવા હોય તો એની છૂટ છે. ખર્ચની બાબતમાં તો રેવાકાકા દુલારાજા હતા, આ એક પ્રિવેડિંગની વાતે જ....

આમ તો પ્રિવેડિંગ કઈ બલાનું નામ છે એની જ રેવાકાકાને ખબર નહોતી, પરંતુ એમના એક સંબંધીએ કોઈના પ્રિવેડિંગના બેચાર ફોટા બતાવ્યા અને એના વિશે મીઠું-મરચું ભભરાવીને વાત કરી એટલે એમના મનમાં એક સફ્ફડ ગાંઠ બંધાઈ ગઈ કે...

ભરતે સામેવાળી સાથે બધું નક્કી કરી નાખ્યું હતું ને રેવાકાકા હઠ પકડીને બેઠા હતા કે એવી આછકલાઈ તો મારે ધોળા ધરમેય ન જોઈએ.

ભરતનું સગપણ માંડ માંડ થયું હતું. દીકરા માટે વહુ શોધતાં રેવાકાકાનાં બે જોડ ખાસડાં ઘસાઈ ગયાં હતાં. તોપણ એમણે સહેજે ઢીલું મૂક્યું નહોતું. એમની તો એક જ વાત હતી : ‘આપણે ત્યાં કશાની મણા નથી પછી આપણે શું લેવાને હેઠાં ઊતરીએ? આવનારીએ રહેવું પડશે તો નવા ઘરના રીતરિવાજ મુજબ જ.’ રેવાકાકાના આ સ્વભાવનો પરિચય તો સામેવાળાને થોડા દિવસમાં જ મળી ગયેલો. એ લોકોએ કુંવારાં પગલાં પડાવવા માટે પુછાવ્યું કે રેવાકાકાએ ઘસીને ના પાડી દીધી : ‘એવા ફેલફિતૂર આપણે ન જોઈએ’ વાલીકાકી અકળાઈ ગયેલાં : ‘આવાં દાઘાવેડાં ક્યાં સુધી કરશો? હવે તો બધે વહુઓ પગલાં પાડવા આવે છે.’ ‘બીજાનો વદાડ આપણે નથી કરવો. આપણે ત્યાં તો વહુ પરણીને જ પગલાં પાડી શકશે.’ વહુના ભરત પર સવાર-સાંજ ફોન આવતા એય રેવાકાકાને ન ગમતું. વાલીકાકીને કહ્યા કરતા : ‘આ તો અત્યારથી વહુ વાંહે આટલો ઘેલો થઈ ગયો છે તે લગ્ન પછી એનું શું થશે?’ વાલીકાકી છાણકો કરી લેતાં : ‘બેહો છાનામાના, કોઈક સાંભળી જશે તો દાંત કાઢશે. છોકરાવની આખી વાતમાં આપણે માથું મારવાનું હોય?’ એક દિવસ તો વાલીકાકીએ રેવાકાકાને સંભળાવી દીધેલું : ‘તમે તમારા બાપનું એકેય રૂંવાડું છાંડ્યા નથી.’ પત્નીનાં આ વેણે રેવાકાકાને પોતાની જવાનીના દિવસો યાદ આવી ગયેલા. એ વખતે ટેલિફોન ક્યાં હતા? બધું કામ ટપાલેથી જ થતું. પોતાનું સગપણ થયા પછી સામેવાળીએ કાગળ લખવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરેલી. પણ હા કેમ પાડવી? ઘેર સાવજ જેવા ડોહા બેઠા હતા. ખબર પડી જાય તો છોતરાં ઉખેડી નાખે. કેટલાય દિવસ અવઢવમાં કાઢેલા. પછી થયું કે જોઈએ તો ખરા કે એમને કેવું લખતાં આવડે છે? એટલે ભાળાં ભાળાં હા પાડેલી. એ પહેલાં ટપાલીને આઠ આના શીખ આપીને પાકું કરી લીધેલું કે જવાપરથી કોઈ કાગળ આવે તો મને હાથોહાથ આપવો. ભૂલેચૂકેય ડોહા પાસે ન જવો જોઈએ.’ આટલી ભલામણ કરવા છતાંય ટપાલીએ લોચો માર્યો. કાગળ જોઈને તો ડોહા કાળઝાળ : ‘વંઠેલના પેટનાવ, આવા ઘંધા કરો છો!’ એમણે તો વેવાઈનેય ઉતરડી નાખેલા : ‘તમારી ગગીને કે’જો કે માપમાં રહે. આપણો કાંઈ વાણિયા-બામણા નથી.’ વેવાઈએ માફી માગવી પડેલી. આ વાતને વરસોનાં વહાણાં વાઈ ગયાં હતાં તોયે વાલીકાકીને એ બધું યાદ હતું. એમને એક જ વાતનું આશ્વાસન હતું કે ભરત એના બાપ કે દાદા ઉપર નથી ગયો.

પ્રિવેડિંગની વાત તો ભરતે છેક સુધી છુપાવી રાખેલી; પરંતુ રેવાકાકાને એ વાતનો અંદેશો હતો એટલે ભરતને એક ખૂશામાં લઈ જઈને ઘમકીની ભાખામાં જ કહી દીધેલું કે ‘જેવા તેવા ફેરા ફેરવવાની લફરાઈ આપણ ત્યાં ન જોઈ.’ ભરત રડવા જેવો થઈ ગયેલો. સગાંવહાલાંએ રેવાકાકાને બહુ સમજાવેલા. ‘છોકરીવાળાને કાંઈ વાંધો નથી પછી તમે શું

લેવાને જીદ કરો છો? ‘આછકલાઈ તો આપણા ઘરમાં સહેજ નહિ ચાલે. લોકોને જે કહેવું હોય એ કહે.’ રેવાકાકાનો જવાબ સ્પષ્ટ હતો. ‘અરે, આને કારણે તો કેટલાંયનાં સગપણ તૂટી ગયાં છે. ‘ભલે તૂટી જાય’. ‘રિસાઈને છોકરા અવળું પગલુંયે ભરી લે.’ રેવાકાકાનું ચાલ્યું હોત તો બોલી જાત કે ભલે અવળું પગલું ભરી લે, જીવથી જશે તો એ ચાલશે, પણ હાથથી ન જવો જોઈએ. – પરંતુ એટલા પૂરતી રેવાકાકાએ જીભ પર લગામ રાખવી પડી હતી.

ભરતની હાલત કફોડી બની હતી. સામેવાળીને તો એ કોઈ ને કોઈ બહાનું આપીને વાત પાછળ ઠેલ્યે જતો હતો. પરંતુ મિત્રો એમનો કેડો મૂકતા નહોતા. આમ તો રેવાકાકા સાદો મોબાઈલ રાખતા હતા. એમને એસ.એમ.એસ. કરતાંય આવડતું નહોતું. કદાચ પ્રિવેડિંગ થઈ જાય તોયે એમને ખબર પડે એમ નહોતી, પણ...

એ રાત્રે સામેવાળીનો ભરત પર ફોન આવેલો. ‘પછી શું કરવાનું છે? ‘શેનું?’ એ બધું મારે તમને કહેવાનું હોય? જાન લઈને તો આવવાનું છે ને? ‘ભરત તો સ્તબ્ધ થઈ ગયેલો. આ મુંગલીને આવું બોલતાં આવડે છે! આખી રાત ભરત શાંતિથી સૂઈ શકશે નહિ. તેનું પડખેય અસહ્ય થતું હતું. અંતે વહેલી સવારે...

ગમે તેટલું ઢાંકી રાખ્યું હોય બધે તોયે વાવડ ફરી વળ્યા : રેવાકાકાનો ભરત ભાગીને વયો ગયો છે. કોઈ કહે, આપઘાત કર્યો છે. કોઈ કહે, બાવો બની ગયો છે... ‘એનું સગપણ કરવામાં મેં ઉતાવળ કરી નાખી.’ બીજા સામે તો બોલવા જેવું રહ્યું નહોતું, રેવાકાકા પત્ની સમક્ષ બળાપો કાઢતા રહ્યા. આટલાં વર્ષ ખેંચ્યાં હતાં તો થોડાં વધારે વર્ષ ખેંચી કાઢત, ‘વાંઢો હોત તોયે મારો છોકરો મારી નજર સામે તો હોત.’ વાલી કાકી ભરતને યાદ કરીને રડી પડ્યાં.

રાત્રે વીરુ મળવા આવ્યો. આશ્વાસન આપતાં એણે કહ્યું : ‘ચારે કોર ઘોડા દોડાવ્યા છે, ગમે ત્યાંથી ગોતી કાઢીશું. ચિંતા કરશો નહિ.’

‘તું જૂઠું બોલે છે. તને તો છૂટીને જ રહ્યો હોય.’ વાલીકાકી વીરુને બાઝી પડ્યાં.

‘ખોટું શું લેવાને બોલું? તમને કદાચ એનું ઠેકાણું ન બતાવું, પણ ઘરપત આપવા એટલું તો કહ્યું કે એ સલામત છે.’

વીરુના આ શબ્દોએ તો વાલીકાકીની ચિંતા વધારી દીધી. ખુદ વીરુ જ એટલો ચિંતિત હતો. આજ સુધી ભરતે એનાથી કોઈ વાત છુપાવી નહોતી, એટલે જ એના મનમાં સતત ખોટા વિચારો આવી રહ્યા હતા.

ફળિયામાં

બીજે દિવસે સવારે રેવાકાકા ખાટલે બેઠા છાપું વાંચી રહ્યા હતા ત્યાં વીરુ દોડતો દોડતો આવી ચડ્યો. એકીશ્વાસે બોલી ગયો : ‘રેવાકાકા, ભરતનો પત્તો લાગ્યો.’

‘ક્યાં છે?’ અંદર ઊંડે સુધી બીજ ધરબાયેલી હોવા છતાં રેવાકાકાથી ઉતાવળે પુછાઈ ગયું. પછી તરત મૂળ સ્વભાવ પર આવી ગયા : ‘ક્યો એનો બાપ સંઘરવાનો હતો? ક્યાં છે?’

‘આ ફોટા જોઈને તમે જ કહી આપો.’ ખુશ થતાં વીરુએ રેવાકાકા સામે મોબાઈલ રાખી દીધો.

‘અરે, આ તો દેલવાડાનું દેરું! આબુની ટેકરી! ત્યાં એના બાપનું શું દાટ્યું છે?’

વીરુને હવે પોતાની ભૂલ સમજાઈ કે પોતે ઉત્સાહમાં આવીને... પરંતુ ત્યાં સુધીમાં રેવાકાકાએ એના હાથમાંથી મોબાઈલ પડાવીને એમાંના ફોટા ફેરવવા માંડ્યા.

‘અરે, આ તો એની બાયડી! એ ત્યાં શું લેવાને મૂકી છે?’

વરુએ રેવાકાકાના હાથમાંથી ફોન પાછો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ રેવાકાકાએ એને જોર દઈને પકડી રાખ્યો. ફટાફટ ફોટા ફેરવતા એ બરાડી ઊઠ્યા : ‘શું છે આ બધું?’

‘એ તમારે ન જોવાનું હોય, કાકા.’ વીરુએ પોતાનો મોબાઈલ પાછો લેવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ રેવાકાકાએ સહેજ ઢીલું ન મૂક્યું. વીરુ સામે જોઈને ત્રાડ્યા : ‘કોને બતાડવા આ ફોટા પડાવ્યા છે?’

વીરુ ફફડ્યો.

રેવાકાકા આખા ધ્રૂજી રહ્યા હતા. નસકોરાં ફુલાઈ રહ્યાં હતાં. શરીરમાંનું બધું લોહી જાણે આંખોમાં ઘસી આવ્યું હતું. ત્યાં તો એમણે બાવડામાં હતું એટલું જોર કરીને મોબાઈલનો છૂટો ઘા કર્યો. સામેની દીવાલ સાથે અથડાઈને એના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા!

ફોન વીરુનો હતો. પરંતુ એમાં એને પોતાના ફોનના નહિ, ભરતના રાઈ રાઈ જેવડા ટુકડા થઈ ગયા હોય એવું અનુભવાયું!

ચાળીસ વર્ષ પૂર્વે વિલાયત જનારા પ્રમાણમાં થોડા હતા. તેમનામાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે પોતે પરણેલા હોય તો પણ કુંવારા ગણાવું. તે મુલકમાં નિશાળમાં કે કોલેજમાં ભણનારા કોઈ પરણેલા ન હોય. વિવાહિતને વિદ્યાર્થીજીવન ન હોય. આપણામાં તો પ્રાચીન કાલમાં વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારીને નામે જ ઓળખાતો. આ જમાનામાં જ બાળવિવાહનો ચાલ પડ્યો છે. વિલાયતમાં બાળવિવાહ જેવી વસ્તુ છે જ નહીં એમ કહી શકાય. તેથી હિંદી જુવાનોને પોતે પરણેલા છે એમ કબૂલ કરતાં શરમ થાય. વિવાહ છુપાવવાનું બીજું એક કારણ એ કે, જો વિવાહ જાહેર થાય તો જે કુટુંબમાં રહેવા મળે તે કુટુંબની જુવાન છોકરીઓ સાથે ફરવા-હરવા અને ગેલ કરવા ન મળે. આ ગેલ ઘણે ભાગે નિર્દોષ હોય છે. માબાપો આવી મિત્રાચારી પસંદ પણ કરે. યુવક અને યુવતીઓ વચ્ચે એવા સહવાસની ત્યાં આવશ્યકતા પણ ગણાય, કેમ કે ત્યાં તો દરેક જુવાનને પોતાની સહધર્મચારિણી શોધી લેવી પડે છે.

– ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

ટૂંકી વાર્તા

આરંભનો અંત

અરવિંદભાઈ પંડ્યા

“મારી નીતલી.....” કહીને સુમનબહેને યુનીભાઈ પાસેથી નીતાને લઈને તેડી લીધી, યુનીઓથી નવરાવી દીધી : “ક્યાં ગઈ હતી, દીકરી?”

યુનીભાઈ આશ્ચર્યભાવે જોઈ રહ્યા.

સુમનબહેને આંખો સાફ કરીને, યુનીભાઈ તરફ જોઈ ગળગળા સ્વરે કહ્યું : “તમારી પાસે નીતા કેવી રીતે આવી ગઈ? તમે નીકળ્યા ત્યારે તો તમારી સાથે નહોતી?”

“હું ગલીમાંથી સ્કૂટર લઈને બહાર નીકળ્યો, ત્યાં તો નીતા દોડતી દોડતી આવી, ને સાથે આવવાની હઠ પકડી, એટલે પછી એક ચક્કર લગાવીને લઈ આવ્યો પાછી ઘેર....” યુનીભાઈએ સહેજ અટકીને આગળ કહ્યું : “હા, વચ્ચે વળી એક ફેન્ડ મળી ગયો હતો એટલે થોડું મોડું થયું, પણ અહીં તો તે કંઈક ધમાલ કરી નાખી લાગે છે!”

“હા, તમને તો ધમાલ જ લાગે ને! નીતાને સાથે લઈ ગયા તો પછી ઘેર કહીને ગયા હોત તો! હું નીતાને બધે જ જોઈ વળી, પણ નીતા ક્યાંય હોય તો ને! મારો તો જીવ નીકળી ગયો હતો! પૂછો આ વીણાને! એય બિચારી મારી સાથે ને સાથે બધે ભમતી હતી!”

“હા, હો, યુનીભાઈ!” વીણાએ ટાપસી પુરાવી.

* * *

“આ વીણા આવી, લ્યો!” કહીને ચંપાએ સવિતા તરફ જોયું : “હવે તારે જવું હોય તો જા!”

“આ પાપડ વણીને જાઉં...” ને સવિતા જલદી જલદી પાપડ વણવા લાગી. પણ મનમાં વિચારતી હતી કંઈક : આ ચંપાએ પરાણે રોકી રાખી, પણ ઘેર ડોશી રાડો નાખતી હશે! વીણા મોડી આવી એમાં મારે મોડું થયું ....પણ આ વીણા કેમ મોડી આવી હશે?

ચંપા પણ વીણાને એ જ પૂછતી હતી : “કેમ મોડી આવી, અલી?”

“હું ઘેરથી તો વહેલી નીકળી હતી!” વીણાએ પાપડ વણવાની શરૂઆત કરતાં કહ્યું : “પણ સુમનને તો તું ઓળખેને? મારા પડોશમાં રહે છે તે! તેની છોકરી સવારની ગુમ

થઈ ગઈ હતી. જડતી નહોતી ક્યાંય! પડોશી હોઈએ એટલે મદદ તો કરવી જોઈએ ને? એટલે હું એમાં અટવાઈ ગઈ હતી..”

ત્યાં તો ચંપાનો બાબો રડવા લાગ્યો એટલે ચંપા ઝડપથી ઊભી થઈને બાબાને હીંચકાવવા અંદરના ઓરડામાં ગઈ. પણ સવિતાને મનમાં ચટપટી જાગી : પછી એ છોકરી જડી કે નહિ?

પણ તે પૂછી શકી નહિ. વળી તેને ઉતાવળ હતી એટલે ત્યાંથી ભાગી ચંપાને એટલું કહીને કે : “હું જાઉં છું.”

* * *

“ક્યાં ગઈ હતી અત્યાર સુધી?” ગોદાવરીબહેનનું સાસુપણું વીકર્યું હતું : “મારે હવેલીએ દર્શન કરવા જવાનું હોય ત્યારે જ તને બહાર જવાનું સૂઝે છે, કાં?”

“હું તો તમને કહીને ગઈ હતી કે...” સવિતાનો અવાજ સાસુની કડકાઈ સામે રાખવો પડે તેવો નરમ હતો : “ચંપાને ત્યાં પાપડ વણાવવા જાઉં છું...”

“પણ આટલી બધી વાર હોય!”

“હું તો ક્યારની આવતી રહી હોત, પણ ?” સવિતાને કોઈ પણ રીતે પોતાનો બચાવ કરવાનો હતો : “પણ ચંપાની કોઈ વીણા નામની ઓળખીતી બાઈ મોડી આવી, મને ત્યાં સુધી પરાણે બેસાડી રાખી, એમાં મારે મોડું થયું!”

“એમાં તારે શું ?” પણ પછી ગોદાવરીબહેનને કંઈક સૂઝી આવ્યું એટલે જોશભેર વાક્ય સાંધી લીધું : “પારકાં કામ કરતાં રહીએ તો ઘરનાં કામ ક્યારે થાય? એ બાઈ એટલી સમજું કે આવી મોડી ને જતી રહેશે વહેલી!”

“ના, બા! એવું નથી! એ વીણાની પડોશમાં કોઈની છોકરી ગુમ થઈ ગઈ હતી, એની ધમાલમાં એ મોડી આવી.”

“કોની છોકરી ગુમ થઈ હતી?” ગોદાવરીબહેનને રસ પડ્યો.

“નામ તો વીણાએ કંઈક કહ્યું તો હતું! શું હશે? હા.... હા.... યાદ આવ્યું.... સુમન! સુમનની છોકરી!”

“કોણ સુમન?”

“એ તો ખબર નથી, પણ વીણા જવાહર કોલોનીમાં રહે છે એટલે તે પણ ત્યાં જ ક્યાંક...”

“ઈશ્વર! ઈશ્વર!” કહેતાંકને ગોદાવરીબહેન હવેલીએ દર્શન કરવા ઊપડી ગયાં.

* * *

“તું જવાહર કોલોનીની પાસે જ ક્યાંક રહે છે ને, કાં?” ગોદાવરીબહેનને ક્યારની તાલાવેલી થતી હતી કે, કોઈ મળે તો જલદી વાત કરી દઉં! ત્યાં તો મંજુલા જ આવતી દેખાઈ. ગોદાવરીબહેને તેને ઊભી રાખી : “તો તો તું સુમનને ઓળખતી હઈશ! ત્યાં જ ક્યાંક રહે છે – જવાહર કોલોનીમાં!”

“સુમન? કોણ એ ? હું તો નથી ઓળખતી!” મંજુલાને ઉતાવળ હતી : “કેમ કામ હતું કંઈ?”

“ત્યારે તો તને, બાઈ, કંઈ ખબર જ નથી લાગતી! એ સુમનની દીકરી ક્યાંક જતી રહી છે સવારની! શોધાશોધ ચાલે છે, સમજી! પણ બહુ કહેવાય, તું એ સુમનને નથી ઓળખતી, લે!”

“સુમન?... જવાહર કોલોનીમાં જ રહે છે, એમ?” હવે મંજુલાનેય રસ પડ્યો હતો: “પેલી લલિતાના વરનું નામ સુમનભાઈ છે ખરું! હા, હા, સુમનભાઈ જ છે! બસ, એ જ તો! શું એની દીકરી ભાગી ગઈ?”

હવે મંજુલાને જરાય ઉતાવળ નહોતી.

* * *

“આમ તો તું સમજી છો, દીકરી? એટલે વધુ તો તને શું કહેવું?” કોલેજ જવા તૈયાર થયેલી જયશ્રીને પાસે બેસાડીને ગંગાબાએ કહ્યું : “પણ ધ્યાન રાખજે! ભલે, આપણે ગરીબ રહ્યાં, પણ આબરૂદાર છીએ.”

જયશ્રીને કંઈ સમજાતું નહોતું : “પણ વાત શી છે!”

“હમણાં પેલી મંજુલાએ મને વાત કરી. આપણી બાજુની કોલોનીમાં કોઈ લલિતા રહે છે, એની છોકરી કોઈકની સાથે ભાગી ગઈ. કોણ લલિતા ને કોણ એની છોકરી, એ હું નથી જાણતી! પણ તું ધ્યાન રાખજે, હો દીકરી!”

“ઓ હો, એમાં શું!” જયશ્રી ખડખડાટ હસી પડી : “ચાલ્યા કરે એવું તો!”

અને જયશ્રી ઊભી થઈને બહાર નીકળી ગઈ.

* * *

“હવે આપણે મળવામાં ખ્યાલ રાખવો પડશે!” જયશ્રી વીરેન્દ્રના હાથની આંગળીઓ પંપાળતી હતી : “કોઈ જોઈ જશે ને મારી બાને કહી દેશે તો?”

“કેમ કંઈ થયું?”

“આ અમારી પાસેની કોલોનીમાંથી એક છોકરી કોઈ છોકરા સાથે ભાગી ગઈ છે, એટલે મારાં દાદીમા ચિંતા કરતાં હતાં. એમાં આપણું જાણે તો....?”

“તો તો એ બંને હિંમતવાળાં કહેવાય, હો!” વીરેન્દ્રને ઉત્સુકતા ઘેરી વળી : “કોની છોકરી એ?”

“અમારી પાસેની કોલોનીમાં કોઈ લલિતાબહેન રહે છે, એ લલિતાબહેનની!”

“કંઈ કોલોનીમાં?”

“અમારી આજુબાજુ તો ઘણી કોલોનીઓ છે, પણ નજીકમાં તો લક્ષ્મી કોલોની ગણાય?”

“લક્ષ્મી કોલોની? વીરેન્દ્ર ચમક્યો : “કોની છોકરી કહી તે?”

“લલિતાબહેનની....”

“તો એમ કહેને કે લાભશંકર દવેની દીકરી! અમારી ઓફિસમાં ઉપરી અધિકારી છે એ! પણ દવેસાહેબ તો વિધુર છે! એમનાં પત્ની, હા, લલિતાબહેન જ નામ હતું, એને ગુજરી ગયે તો લગભગ છ-સાત વર્ષ થઈ ગયા છે...”

“એની મને કંઈ ખબર નથી!” જયશ્રીને કંટાળો આવતો હતો : “મને તો મારાં દાદીમાએ વાત કરી!”

“એ તો હવે નક્કી! દવેસાહેબની જ દીકરી! બીજું કોઈ નહિ!”

* * *

રિસેસ ક્યારની પૂરી થઈ હતી, અને વીરેન્દ્ર મોડો પડ્યો હતો. વીરેન્દ્રને દહેશત હતી કે, મેનેજર કંઈક કહ્યા વિના રહેશે નહિ! પણ મેનેજરને અને દવેસાહેબને બનતું નહોતું. એથી વીરેન્દ્રને હૈયે ધરપત હતી. એટલે તો એ મેનેજરની કેબિનમાં અચકાયા વિના દાખલ થઈ ગયો.

“કેમ મોડા આવ્યા?”

આવો સવાલ માથા પર આવશે જ, એ વીરેન્દ્ર જાણતો હતો. એ તૈયાર જ હતો : “સાહેબ, બન્યું એવું કે મારો એક ફ્રેન્ડ રસ્તામાં મળી ગયો હતો. હું તેની સાથે વાતેય ન કરત, પણ તેણે આપણા દવેસાહેબની વાત કાઢી એટલે હું....” વીરેન્દ્ર અટક્યો. તે મેનેજરનો ચહેરો અવલોકી રહ્યો.

“એટલે? એટલે શું? દવેસાહેબની એવી તો કઈ વાત હતી કે તમે રોકાઈ રહ્યા?”

“સાહેબ, દવેસાહેબની દીકરી ભાગી ગઈ!....”

“શું? શું કહો છો તમે?” મેનેજર ખુરશીમાંથી લગભગ ઊભા થઈ ગયા: “તમે પાગલ તો નથી થઈ ગયા ને? દવેસાહેબને દીકરી જ નથી; સંતાનમાં ફક્ત એક જ દીકરો છે, સમજ્યા?”

વીરેન્દ્ર હેબતાઈ ગયો : આ જયશ્રી પણ કેવી છે? પૂરી વાત સમજ્યા વિના... દવેસાહેબના દીકરાને બદલે દીકરી બોલી ગઈ! સાવ ભુલકણી છે!

તરત વીરેન્દ્ર સ્વસ્થ થઈ ગયો : “હા, હા, દવેસાહેબનો દીકરો જ! ઉતાવળમાં દીકરી બોલાઈ ગયું!”

“ઠીક, ઠીક, જાઓ તમારું કામ કરો!” અને પછી ઉમેર્યું : “હવે ક્યારેય મોડા આવતા નહિ!”

* * *

“હેલો! યુનીભાઈ દેસાઈ છે!”

“હું યુનીભાઈ જ બોલું છું. કેમ અત્યારે યાદ કર્યો?”

“તમે દવેસાહેબની પાસે જ ક્યાંક રહો છો ને, કેમ?”

“ના, ના, દવેસાહેબ તો લક્ષ્મી કોલોનીમાં રહે છે ને હું તો રહું છું વિજય કોલોનીમાં! કેમ, કંઈ કામ હતું? તે પણ દવેસાહેબનું?”

“આ અમારા એક કર્મચારી વાત લાવ્યા છે કે દવેસાહેબનો દીકરો કોઈકની છોકરી ઉપાડીને ભાગી ગયો છે, એટલે મને થયું કે કદાચ તમને ખબર હોય તો ....”

“શું કહો છો?” ચુનીભાઈ ચોંક્યા :” દવેસાહેબનો દીકરો! બહુ કહેવાય?”

“બહુ શું કહેવાય વળી! જે થયું તે ઠીક થયું! કોઈ દિવસ કોઈનું ભલું કર્યું છે? તે પછી પાછળ આમ જ થાય ને!”

ચુનીભાઈનેય વાત સાચી લાગી! “એ તો છે જ!”

* * *

“એ મારી નીતલી....” ઓફિસેથી આવી ચુનીભાઈ કપડાં બદલે તે પહેલાં નીતા દોડતી ચુનીભાઈની સામે આવી. ચુનીભાઈએ નીતાને તેડી લીધી.

સુમનબહેને નીતાને વારી : “એય નીતલી! તારા પપ્પાનાં કપડાં ખરાબ થશે, ઊભી રહે હમાણાં!”

“કંઈ વાંધો નહિ!” કહીને ચુનીભાઈએ નીતાને તેડી લીધી; એક ચૂમી ભરી અને પછી સુમનબહેન તરફ ફરીને બોલ્યાં : “અમારા પેલા દવેસાહેબ નહિ! એનો દીકરો કોઈ છોકરી સાથે ભાગી ગયો!”

સુમનબહેન સફાળાં બોલ્યાં : “શું વાત કરો છો!”

“હા, હા, સાચે જ!”

“પણ હું બપોર પછી બહાર ગઈ ત્યારે તો મેં એમ વાત સાંભળી હતી કે, પેલી જવાહર કોલોનીમાં રહેતી લલિતાની દીકરી કોઈની સાથે ભાગી ગઈ! આમાં સાચું શું?”

એકાએક બંને અટકી ગયાં. બંને એકસાથે જ કંઈક મનમાં બોલ્યાં. બંને હસી પડ્યાં અને પછી સુમનબહેને મનની વાત કહી દીધી: “હવે વાતનો તાળો મળી ગયો! દવેસાહેબનો દીકરો અને લલિતાની દીકરી, બેય સંપીને ભાગી ગયાં!”

“હા, હું પણ એમ જ કહેવા જતો હતો.....”

ટૂંકી વાર્તા

સારસબચ્ચું અને ક...ખ...ગ...

યુયુત્સુ પંચાલ

સાંજનો સમય હતો. મંદ મંદ પવન વાતો હતો. સૂર્યદેવ ઉતાવળા હોય તેમ ઘરતીમાં ઊતરવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યાં જ વાતાવરણમાં એક પ્રકારનો સત્રાટો છવાઈ ગયો. સામાન્ય રીતે સૂર્યાસ્ત પછી થોડો સમય આકાશ ઘેરું લાલ રહેતું હોય છે, પરંતુ આજે આકાશ અચાનક ઘેરા ભૂખરા રંગથી છવાઈ ગયું. કોઈક મોટી... અદૃશ્ય આકૃતિ સમગ્ર વિશ્વને પોતાનામાં સમાવી લેવા માગતી હોય તેવું લાગતું હતું.

‘ત્યાં જ, મા... મા...! હું આવી ગયો’ એમ કહીને સારસબચ્ચાએ બૂમ પાડી. ‘આવી ગયો દીકરા?’, માએ પૂછ્યું. ‘હા... મા,’ એમ કહીને સારસબચ્ચું એક ખૂણામાં સૂનમૂન બેસી ગયું.’

‘શું થયું. ચુપચાપ કેમ બેઠો છે, ભૂખ લાગી છે?’ માએ પૂછ્યું. ‘મા, ભણવાનો કંટાળો આવે છે...’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું, ‘ભણવાનો કંટાળો...! શાળામાં કંઈ બન્યું છે?’ માએ પૂછ્યું, ‘ના...ના... મા, બસ... કંઈ જામતું નથી,’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું, ‘કંઈક તો બન્યું છે, દીકરા... તું કશું છુપાવે છે,’ માએ પૂછ્યું, ‘મા... આજે મારા પાંચ મિત્રો શાળામાંથી દાખલો લઈને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં ભણવા જતા રહ્યા,’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું, ‘તારે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણવું છે?’ માએ પૂછ્યું, ‘ના... મા... મને મારી માતૃભાષા ખૂબ વહાલી છે,’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું. ‘તો તું માતૃભાષામાં ભણજે, બસ,’ માએ કહ્યું. ‘પણ મન નથી માનતું. આપણી પોતાની ભાષા હોય તે છતાં પરદેશી ભાષામાં ભણવાનું?’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું. ‘દીકરા... જમાના પ્રમાણે બદલાવું પડે...’, માએ કહ્યું. ‘તો શું મારે પણ બદલાવાનું!’ સારસબચ્ચું સ્વભાવે જિદ્દી હતું - એ બોલ્યું, ‘બલે આખી દુનિયા બદલાય હું નહીં બદલાઉં,’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું, ‘દીકરા, આવી જીદ પણ નકામી,’ માએ કહ્યું. ‘સારું... સારું...’, એમ કહીને સારસબચ્ચું રિસાઈને બબડતું બબડતું સૂઈ ગયું! બીજે દિવસે શાળાએથી આવીને સારસબચ્ચું પાછું ગુમસૂમ બનીને બેસી રહ્યું.

‘પાછું શું થયું દીકરા?’ માએ પૂછ્યું. ‘મા, આજે પાછા છ છોકરાઓ મારા વર્ગમાંથી અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણવા જતા રહ્યા.’

‘મા... તને ખબર છે અમારા વર્ગમાં દરેક વિદ્યાર્થી એને આપેલા મૂળાક્ષર પ્રમાણે ઓળખાય છે - મારો મૂળાક્ષર ‘સ’ છે. એક પછી એક મૂળાક્ષર વર્ગમાંથી ઓછા થઈ જશે

તો તો એક દિવસ આખો કક્કો અદૃશ્ય થઈ જશે. આજે ‘ક’, ‘ખ’ ગયા તો કાલે ‘મ’ જતો રહેશે તો હું તને મા કહીને કેવી રીતે બોલાવીશ?’ એમ કહી સારસબચ્ચું રડી પડ્યું.

‘૨૭ નહીં દીકરા, ૨૭ નહીં,’ માએ કહ્યું.

‘મા હું તને ‘મા’ને બદલે ‘મઘઅઅઅર’ અને પિતાને ‘પો....પ’ કહીને બોલાવીશ તો તને ગમશે!?’ સારસબચ્ચાએ પૂછ્યું.

દીકરાની વાત સાંભળીને એની માતા પણ ગુમસૂમ થઈ ગઈ. થોડી વાર થઈ ત્યાં સારસબચ્ચાના પિતા આવ્યા.

‘શું થયું...? તમે બંને કેમ ઉદાસ બેઠાં છો?’ પિતાએ પૂછ્યું.

‘મને તો સમજ નથી પડતી કે હું શું કરું – એક બાજુ મા-બાપ પોતાનાં સંતાનોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂકી રહ્યાં છે અને આ સાહેબ કહે છે કે હું ભણીશ તો માતૃભાષામાં જ ભણીશ.’ માએ કહ્યું.

‘હા, મને પણ આ વાત મનોમન કોરી ખાય છે,’ પિતાએ કહ્યું.

દિવસો વીતતા ગયા – સારસબચ્ચાને ભણવામાંથી રસ ઊડવા લાગ્યો. શાળામાં જાય, પણ એનું ચિત્ત ભણવામાં પરોવાય જ નહીં. હવે એને બીક પેસી ગઈ કે ક્યાંક મારે પણ ઈંગ્લિશ મિડિયમમાં ભણવા તો જવું નહીં પડે ને!

આ ચિંતામાં ને ચિંતામાં સારસબચ્ચાનું શરીર કથળવા લાગ્યું. હવે એનું ધ્યાન ન ભણવામાં રહે, ન રમવામાં રહે કે ન ખાવાપીવામાં. એનાં માતા-પિતાને પણ ચિંતા થવા લાગી.

એક દિવસ માએ પૂછ્યું, ‘દીકરા, તને ખરેખર શું થાય છે એ તો કહે.’

‘મા... મને હંમેશાં એવું લાગ્યા કરે છે જાણે કોઈ મોટી આકૃતિ મારો પીછો કરી રહી છે...’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું.

આવું કહીને સારસબચ્ચું માતાની સોડમાં લપાઈ ગયું. બીજે દિવસે સારસબચ્ચું શાળામાંથી આવીને સૂઈ ગયું. એને ઝીણો તાવ ચઢ્યો હતો. સારસબચ્ચું દિવસે ને દિવસે દૂબળું પડવા લાગ્યું.’

‘જુઓ... જુઓ... ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં એ કશું બબડે છે,’ સારસબચ્ચાની માએ કહ્યું.

‘મા... મા... જો એ આ આકૃતિ આવી રહી છે... હવે એ મને એનામાં સમાવી લેશે. મા જો... એ આવી.’

‘દીકરા... ઓ દીકરા... તને શું થાય છે?’ માએ પૂછ્યું.

‘મારે નથી આવવું,’ એમ કહીને સારસબચ્ચું જાગી ગયું. ‘શું થયું દીકરા... શું થયું!!’ એની માએ પૂછ્યું.

‘મા... મા... રાતે મેં એક સપનું જોયું,’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું. ‘કેવું સપનું બેટા?’ એની માએ પૂછ્યું.

‘મા... બહુ મોટી અદૃશ્ય આકૃતિઓ સમગ્ર પૃથ્વીને પોતાનામાં સમાવી લેવા માંગતી હતી. ખરેખર એ આકૃતિ આકૃતિ નહોતી પણ ઊંઘઈના બહુ મોટા રાફડા હતા. સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર એના રાફડા ઊભરાઈને ભય લાગે તેવી આકૃતિઓ બનાવવા લાગ્યા હતા... પહેલાં તો હું ગભરાઈ ગયો. એમનો મિજાજ જોઈને મને એવું લાગ્યું કે એ માણસજાત ઉપર હુમલો કરીને માણસોને કોરી ખાશે – પણ બન્યું ઊંઘું જ. એમનું આક્રમણ માણસજાત ઉપર નહીં, પરંતુ ભાષાઓ ઉપર હતું. તેઓ અંગ્રેજી ભાષા સિવાય વિશ્વની તમામ ભાષાઓને ખતમ કરી નાખવાના મૂડમાં હતા. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર રાત જામવા લાગી ત્યારે એમણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. એમણે કૉલેજો, લાઈબ્રેરીઓ, શાળાઓ, ઘર, કમ્પ્યુટર્સ અને બીજી જે જે જગ્યાએ અંગ્રેજી સિવાયની ભાષાઓ હતી એ બધી ભાષાઓના મૂળાક્ષરોને કોરી ખાધા. મોટા ભાગનાં પુસ્તકોના કાગળ દળમાં ફેરવાઈ ગયા. અમુક પુસ્તકોમાં અંગ્રેજીની સાથે સાથે બીજી ભાષા છપાઈ હોય તે પણ ઊંઘઈએ સિફતપૂર્વક કોરી ખાધી. સમગ્ર વિશ્વમાં હો...હા મચી ગઈ.’

‘પછી શું થયું દીકરા?’ એનાં માતાપિતાએ પૂછ્યું, ‘સપનું આગળ વધે ત્યાં જ તેં મને ઉઠાડી દીધો.’ સારસબચ્ચાએ કહ્યું.

‘બહુ વિચિત્ર સપનું હતું,’ માતા-પિતાએ કહ્યું, ‘હા... મા,’ સારસબચ્ચું ગણગણ્યું. ‘તને તો પાછો તાવ વધવા લાગ્યો છે – ચાલ, આપણે ડૉક્ટરને બતાવી આવીએ,’ માતાએ કહ્યું.

સારસબચ્ચું મા-બાપ સાથે દવાખાને પહોંચ્યું. ડૉક્ટરે સારસબચ્ચાને પૂછ્યું, ‘શું થાય છે?’

‘ડૉક્ટરસાહેબ, મારો દીકરો ઊંઘમાં બબડ્યા કરે છે અને એને એવું લાગ્યા કરે છે જાણે કોઈ મોટી આકૃતિ એનો પીછો કરી રહી છે. એને ઝીણો તાવ પણ છે.’ માતાએ કહ્યું.

‘હું... તાવ છે,’ ડૉક્ટરે કહ્યું.

‘ડૉક્ટરસાહેબ હકીકત એ છે કે જમાનો બદલાઈ રહ્યો છે – મા-બાપ પોતાનાં બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂકી રહ્યાં છે એનું એને ખૂબ દુઃખ છે. વળી એને ડર છે કે એક દિવસ માતૃભાષા ખતમ થઈ જશે તો!!!’ પિતાએ કહ્યું.

‘ડૉક્ટરસાહેબ, પાછો એ જિંદી છે... અમે એને કહ્યું ચાલ, તારો દાખલો અંગ્રેજી માધ્યમમાં કરાવી દઈએ, તો કહે છે ના, હું ભણીશ તો માતૃભાષામાં જ,’ એની માતાએ કહ્યું.

‘તો ડૉક્ટરસાહેબ, આમાં શું થઈ શકે?’ સારસબચ્ચાના પિતાએ પૂછ્યું.

‘જુઓ, હું તાવની ગોળીઓ લખી આપું છું. તાવ મટી જાય પછી તમે એને થોડો સમય હવાફેર માટે બહાર મોકલી આપો,’ ડૉક્ટરે કહ્યું.

ડૉક્ટરસાહેબનો આભાર માનીને મા-બાપ સારસબચ્ચાને લઈને ઘરે જવા નીકળ્યાં.

થોડા દિવસ પછી ફરી સારસબચ્ચું ઊંઘમાં બોલ્યું, ‘મા... જો એ લોકો જાય છે.’

‘કોણ જાય છે દીકરા?’ એની માતાએ પૂછ્યું.

‘મા રોકો એ લોકોને રોકો નહીંતર,’ સારસબચ્ચું બોલ્યું.

'બેટા, કોને રોકું...?' એની માતાએ પૂછ્યું. 'મા... પાણી છાંટો પાણી નહીંતર, એ બધા બળીને ભસ્મ થઈ જશે,' સારસબચ્ચું બબડ્યું. 'દીકરા, પાછું કોઈ સપનું જોયું કે શું?' માતાએ પૂછ્યું. 'હા... મા હા... ભયંકર સપનું હતું' એમ કહીને સારસબચ્ચું સફાળું જાગી ગયું. 'કેવું સપનું બેટા?' માતા-પિતાએ પૂછ્યું. 'મા, વિશ્વની બધી ભાષાઓના મૂળાક્ષરો આગગાડીમાં બેસીને વિશ્વની લટારે નીકળ્યા હતા, એટલામાં એક રાક્ષસ એન્જિન ઉપર ચઢી ગયો અને આગગાડીને પૂરઝડપે ચલાવી મૂકી,' સારસબચ્ચાએ કહ્યું. 'પછી શું થયું?' માતાએ પૂછ્યું, એન્જિન રાક્ષસનું વજન સહન ન કરી શક્યું એટલે એણે રાક્ષસને એન્જિન ઉપરથી નીચે ઊતરી જવાનું કહ્યું. પણ આ તો હતા રાક્ષસભાઈ – એમણે તો એન્જિનને અણીદાર દાંત અને મોટી તગતગતી લાલ લાલ આંખો દેખાડીને પૂછ્યું, 'આ ડબ્બાઓમાં શું ભર્યું છે?' 'દુનિયાના બધા દેશોની ભાષાઓના મૂળાક્ષરો વિશ્વની લટાર મારવા નીકળ્યા છે,' એન્જિને કહ્યું. રાક્ષસે અંગારા જેવી આંખો કાઢીને ભયાનક રીતે હસતાં હસતાં કહ્યું : 'આ ખોબા જેવડી દુનિયા માટે વળી આટલી બધી ભાષાઓ... બોલવા માટે એક ભાષા જ પૂરતી છે. બાકીની ભાષાઓની શું જરૂર છે?' એમ કહીને એણે એન્જિનમાંથી સળગતા કોલસા લઈ લઈને દરેક ડબ્બાઓમાં ઠાલવવા માંડ્યા. એન્જિન અને પહેલા ડબ્બા સિવાય એણે બાકીના ડબ્બાઓને આગગાડીથી અલગ કરી દીધા. છૂટા પડી ગયેલા ડબ્બાઓમાં અંગ્રેજી ભાષા સિવાયની બધી ભાષાઓના મૂળાક્ષરો બળતા રહ્યા અને રાક્ષસ, એન્જિન અને અંગ્રેજી ભાષાના મૂળાક્ષરો ભરેલા ડબ્બા સાથે વિશ્વની પરિક્રમ્મા કરવા ઊપડી ગયો.' આટલું બોલતાં સારસબચ્ચું રડી પડ્યું. 'રડ નહીં દીકરા,' એમ કહીને એની માતાએ એને છાતીસરસો ચાંપી દીધો. 'મા, આટલી બધી ભાષાઓ અને એના મૂળાક્ષરો બળીને ખાખ થઈ ગયા, પણ કોઈને એમના રડવાનો-એમનાં ડૂસકાંનો અવાજ પણ સંભળાયો નહીં', સારસબચ્ચું આટલું બોલીને સૂનમૂન થઈ ગયું. 'જો દીકરા, તું એવું ઇચ્છે છે ને કે તારા મિત્રો માતૃભાષામાં જ ભણે?' પિતાએ પૂછ્યું. 'હા, પપ્પા...' સારસબચ્ચાએ કહ્યું. 'ભલે, પહેલાં તું સાજો થઈ જા પછી આપણે તારા મિત્રોને મનાવી લઈશું,' પિતાએ કહ્યું. થોડા દિવસ પછી મા-બાપે સારસબચ્ચાને હવાફેર માટે થોડા દિવસ બહાર મોકલી દીધો.

*

'સાંભળો છો... આજે હું બજારમાં ગઈ હતી ત્યાં મેં એક અજાયબ વસ્તુ જોઈ', માદાસારસે કહ્યું : 'શું જોયું?' નરસારસે પૂછ્યું : 'એક હરતુંકરતું દવાખાનું હતું, ત્યાં જાહેરાત થતી હતી -

સાંભળો... સાંભળો... સાંભળો... અમે એક જાદુઈ ચીપ મગજમાં બેસાડી આપીએ છીએ જેનાથી અભણ માણસ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં બોલતાં-લખતાં-વાંચતાં શીખી જશે. ન કોઈ નુકસાન કે ન કોઈ ખર્ચો... આવો આવો આવો...'

'આ તો જાદુ કહેવાય,' નરસારસે કહ્યું. 'તમે જરા તપાસ કરી આવો ને,' માદાસારસે કહ્યું. 'હા... હા... હું હમણાં જઉં છું,' એમ કહી નરસારસ બજારમાં ગયો. 'મને આ ચીપ વિશે થોડું સમજાવશો?' નરસારસે પૂછ્યું. 'હા... હા ચોક્કસ. અમે વિનામૂલ્યે ચીપ મગજમાં બેસાડી આપીએ છીએ જેના વડે કોઈ પણ માણસ અંગ્રેજી ભાષા બોલી-લખી-

વાંચી શકે છે,' એક કાર્યકરે કહ્યું : 'ચીપ બેસાડ્યા પછી એની કોઈ આડઅસર થાય ખરી?' નરસારસે પૂછ્યું. 'ના, બિલકુલ નહીં,' કાર્યકરે જવાબ આપ્યો. 'બાજુના ગામમાં પણ આવી સવલત છે?' નરસારસે પૂછ્યું. 'હા... હા... અમારાં હરતાંફરતાં દવાખાનાં સમગ્ર વિશ્વમાં કાર્યરત છે', એક કાર્યકરે કહ્યું. જેમ જેમ આ સમાચાર બધે ફેલાવા લાગ્યા તેમ તેમ ગામેગામ-શહેરેશહેર-દેશદેશ લોકોની ભીડ આ ચીપ બેસાડવા થવા લાગી. ઘરે પહોંચીને નરસારસે આ વાત માદાસારસને કહી. 'તો તો પછી આપણે બંને આ ચીપ બેસાડાવી દઈએ - કદાચ આપણને અંગ્રેજીમાં વાત કરતા જોઈને સારસબચ્ચું પણ આ ચીપ બેસાડવા તૈયાર થાય અને એની તબિયત સુધરી જાય,' આવું વિચારીને મા-બાપ ચીપ બેસાડવા હરતાફરતા દવાખાને ગયાં. સારસબચ્ચાનાં માતા-પિતાએ જેવી આ ચીપ મગજમાં બેસાડી દીધી તેવી જ એમની માતૃભાષા અદૃશ્ય થઈ ગઈ. તેઓ માતૃભાષા સમજી શકતાં ખરાં, પણ બોલી શકતાં નહોતાં. સારસબચ્ચાનાં મા-બાપનાં વાણીવર્તનપહેરવેશ બધું બદલાઈ ગયું. સારસબચ્ચાની મા અત્યાર સુધી સાડી પહેરતી હતી તે હવે જીન્સ અને ટીશર્ટમાં ફરવા લાગી. જેના વાળ હંમેશાં ગૂંથેલા હતા તે હવે હવામાં ઝૂલવા લાગ્યા. થોડા દિવસ પછી સારસબચ્ચું હવાફેર કરીને ઘેર પાછું આવ્યું. સારસબચ્ચું ઘરમાં પ્રવેશ્યું ત્યાં જ એની માએ બૂમ પાડી, 'હાય, માય લવલીએસ્ટ સન, હાઉ આર યૂ?' (મારા વહાલા દીકરા, તું કેમ છે?) 'શું...!!' સારસબચ્ચું બોલ્યું : 'માય સન હાઉ વોઝ યોર ટાઈમ, આર યૂ હેપ્પી?' એની માએ પૂછ્યું. (દીકરા, તને મઝા તો આવી ને, તું ખુશ છે ને?) માના મોઢેથી આ સાંભળીને સારસબચ્ચું હેબતાઈ ગયું - એણે જોયું તો માતા-પિતા, માતા-પિતા જેવાં ન લાગ્યાં. થોડી વારે કળ વળી પણ એના ગળે ડૂમો ભરાઈ ગયો, કશું બોલ્યા વિના એ ઘરની બહાર નીકળીને ગામમાં ગયો. ત્યાં એને હરતાફરતા દવાખાના વિશે ખબર પડી. આ સમાચાર જાણીને એ પાછો ઘેર ફર્યો.

'મા... મા...', સારસબચ્ચું બોલ્યું. 'યસ સન, હોટ ઈઝ ઈટ,' માતા બોલી. (બોલ દીકરા, શું છે.)

'મા તું માતૃભાષામાં કેમ નથી બોલતી..., તારી સાડી ક્યાં ગઈ..., તારા ગૂંથેલા વાળનો ચોટલો ક્યાં ગયો... મને તો તું મારી મા જેવી જ નથી લાગતી!!!' આમ કહી સારસબચ્ચું રડું રડું થઈ ગયું.

સારસબચ્ચાએ પૂછ્યું, 'બોલો તમે બંને પેલા હરતાફરતા દવાખાનામાં જઈને મગજમાં ચીપ બેસાડી આવ્યાં છો ને!?'

'યસ બૉય, બટ વી થિંક ઘેટ...', મા-બાપે કહ્યું. (હા...દીકરા પણ અમને તો એમ હતું કે...)

'હા... હા... તમને એવું લાગ્યું હશે કે તમે મગજમાં ચીપ બેસાડશો એટલે હું પણ ચીપ બેસાડી દઈશ અને પછી હું અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણવાની હા પાડી દઈશ.

પણ હું સારસબચ્ચું મારા નિર્ણય ઉપર મુસ્તાક છું. ચાહે પ્રકૃતિ બદલાય, સૂરજ પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાંથી ઊગવાનું શરૂ કરે છતાં હું નહીં બદલાઉં. મારાં સારાં મા-બાપ, આ તમે શું કર્યું. હું હવે જઈ છું - હવે અહીં રહીને પણ કોઈ અર્થ નથી.' રડતાં રડતાં

એ બોલતો રહ્યો. જે માતા-પિતા મને મારાં ન લાગે, જે ઘર મને પરાયું લાગે એના કરતાં દૂર દૂર જતું રહીશ. આમ કહીને સારસબચ્યું ઘરની બહાર નીકળી ગયું.

‘માય ડિયર બૉય, વ્હેર આર યૂ ગોઈંગ? ડુ નોટ ગો લીવિંગ અસ અલોન, કમ બેક માય સન, કમ બેક.’

(મારા વ્હાલા દીકરા, તું ક્યાં જાય છે. આ દુનિયામાં અમને એકલા છોડીને ના જઈશ, પાછો આવ દીકરા... પાછો આવ.)

પણ સારસબચ્યું ઊડી ગયું...

સારસબચ્યાના ગયા પછી માતા-પિતા ઊંડા આઘાતમાં સરી પડ્યાં... બંને બોલ્યાં, ‘ચાલો, આપણે આ ચીપ કઢાવી નાખીએ.’

‘હા... મને પણ એ જ વિચાર આવે છે. આપણે નથી શીખવું ઈંગ્લિશ-બિંગ્લિશ... મને તો મારો દીકરો જોઈએ.’ આમ બોલતાં-બબડતાં બંને હરતાફરતા દવાખાને ગયાં.

પતિ-પત્નીને આવેલાં જોઈને એક કાર્યકરે પૂછ્યું, ‘બોલો, હું તમારી શું સેવા કરી શકું?’

‘અમારે બંનેએ મગજમાંથી આ ચીપ કઢાવી નાંખવી છે,’ માતા-પિતાએ કહ્યું.

‘એક વ્યક્તિના મગજમાંથી ચીપ કાઢવાની કિંમત છે એક હજાર યુ.એસ. ડૉલર - તમે બે છો માટે બે હજાર યુ.એસ. ડૉલર થાય,’ પેલા કાર્યકરે કહ્યું.

આ સાંભળીને સારસનાં માતા-પિતાના શરીરે પરસેવો વળવા લાગ્યો.

સારસબચ્યાના પિતાએ પૂછ્યું, ‘અમે ચીપ બેસાડવા આવ્યા ત્યારે તો આવું કશું કહ્યું નહોતું.’

‘તમે ભૂલો છો... અમે બધાને કહેતા હતા, પણ ત્યારે તો તમે હું પહેલો... હું પહેલો..., એમ કહીને પડાપડી કરતા હતા - અંગ્રેજી ભાષા શીખવાના આનંદમાં એ વાત તમારે કાને પડી નહીં હોય,’ એક કાર્યકરે કહ્યું.

‘આપણે તો ન આમના રહ્યા ન તેમના’ - આટલું બોલીને સારસબચ્યાની માતા રડવા લાગી.

*

આ બાજુ સારસબચ્યું ઊડતું ઊડતું દરિયાની પેલે પાર જઈ રહ્યું હતું. તે શારીરિક અને માનસિક રીતે કમજોર પડવા લાગ્યું હતું. એની પાંખોનો ફફડાટ ધીમો થવા લાગ્યો. એ હવામાં ગુલાંટ ખાવા લાગ્યું. અંતે દરિયામાં એક તરતા લાકડાના ટુકડા પર જઈ તે પટકાયું.

ધીમે ધીમે રાત થવા લાગી... સારસબચ્યાને બીક લાગવા માંડી. એની આજુબાજુ ખૂંખાર જળચરો રાતભર ધૂમતાં રહ્યાં પણ એના સારા નસીબે કોઈએ એને ઈજા પહોંચાડી નહીં.

દરિયાની પેલે પારથી સૂર્યદેવ ઊગવાની તૈયારી કરતા હતા... આકાશ અદ્ભૂત ગુલાબી થઈ રહ્યું હતું ત્યાં જ સૂર્યદેવે ડોકિયું કર્યું. સારસબચ્યું સૂરજને જોઈને ખુશ થઈ ગયું. થોડી વાર થઈ ત્યાં એક ચમત્કાર થયો. આકાશમાં એક તેજસ્વી આકાર ઊપસી આવ્યો, અરે... આ તો ‘ઊં’ છે, સૂર્યની વચ્ચેવચ્ચ જઈને ‘ઊં’નો આકાર સ્થિર થયો. ધીમે ધીમે ‘ઊં’નો આકાર મોટો થવા લાગ્યો - સમગ્ર વિશ્વ ઉપર ‘ઊં’ના આકારમાંથી અદ્ભૂત તેજ ફેલાવા લાગ્યું. આખી પૃથ્વી તેના તેજથી ઝગમગવા લાગી.

‘વત્સ, તું મઝામાં તો છે ને?’ ‘ઊં’માંથી અવાજ આવ્યો.

‘તેમને જોઈને મને ખૂબ આનંદ થયો, મારા પ્રણામ સ્વીકારો,’
સારસબચ્ચાએ કહ્યું.

‘તેજસ્વી થાઓ - આવ વત્સ, મારી નિકટ આવ,’ ‘ઊં’માંથી અવાજ આવ્યો.

‘માફ કરો, પણ વિશ્વનાં બધાં પુસ્તકોમાંથી જેમ અંગ્રેજી સિવાયના બધા મૂળાક્ષરો અદૃશ્ય થઈ ગયા તેમ તમે પણ અદૃશ્ય તો નહીં થઈ જાઓ ને!? સારસબચ્ચાએ પૂછ્યું.

‘વત્સ, એ બધો તારા મનનો વહેમ છે... વિશ્વની કોઈ પણ ભાષા નાશ પામતી નથી - સિવાય આપણે એને ત્યજી દઈએ. જો મારી સામે જો - આ રહ્યો આખો કક્કો... જો બધા મૂળાક્ષરો તારી સામે કેવા મલકાય છે!’ ‘ઊં’માંથી અવાજ આવ્યો.

‘તો પછી...’, સારસબચ્ચું માથું ખંજવાળતું વિચારવા લાગ્યું.

‘થોડી વારમાં ‘ઊં’ની આજુબાજુ વિશ્વની બધી ભાષાઓ દેખાવા લાગી - ‘ઊં’ના આકારમાંથી ચળાઈને આવતાં સૂર્યકિરણોને લીધે વિશ્વની બધી ભાષાઓ તેજસ્વી લાગવા માંડી. આકાશમાં જ્યાં નજર કરો ત્યાં જુદા જુદા દેશોની ભાષાઓના મૂળાક્ષરો પ્રકાશવા લાગ્યા - જાણે બધા મૂળાક્ષરોએ તારાનું સ્થાન લઈ લીધું ન હોય!’

‘વત્સ, કોઈ ભાષા લુપ્ત નથી થતી, આપણે એનાથી દૂર સરી જઈએ છીએ.’
‘ઊં’માંથી અવાજ આવ્યો.

‘પણ મારા મિત્રો માતૃભાષા છોડીને અંગ્રેજી માધ્યમમાં શું કામ દાખલો લે છે?’
સારસબચ્ચાએ પૂછ્યું.

‘વત્સ, બાળકને માતૃભાષામાં ભણાવવો કે અન્ય ભાષામાં ભણાવવો એ નિર્ણય આપણા હાથમાં થોડો છે?’ ‘ઊં’માંથી અવાજ આવ્યો.

‘પણ મારાં માતા-પિતાએ મગજમાં ચીપ બેસાડી છે તેનું શું’, સારસબચ્ચાએ પૂછ્યું.

‘વત્સ, એ બધો તારા મનનો વહેમ છે - તારી આંખો - તારા વિચારોની આગળ એક આવરણ છવાયું છે, તું ખૂબ બી ગયું છે. આ બધી તારી કલ્પનાઓ છે, જા વત્સ, ઘરે જા, તારાં માતા-પિતા તારી રાહ જુએ છે,’ ‘ઊં’માંથી અવાજ આવ્યો.

*

સારસબચ્ચું ઘરે જઈને જુએ છે તો એની માએ સુંદર સાડી પહેરી હતી, એના વાળ ગૂંથેલા હતા - તે મનોમન... મારાં સારાં મા-બાપ એમ કહીને એમને વળગી પડ્યો.

બીજે દિવસે સારસબચ્ચું શાળામાં જઈને પોતાના વર્ગમાં જુએ છે તો આખો વર્ગ ખીચોખીચ ભરેલો હતો. એની આંખોમાંથી આનંદનાં આંસુ સરી પડે છે.

‘સુપ્રભાત... સારસ,’ બધા વિદ્યાર્થીઓ બોલે છે.

સુપ્રભાત... સુપ્રભાત... કહીને સારસબચ્ચું શિક્ષકને વંદન કરીને ભણવામાં મશગૂલ થઈ જાય છે.

અનૂદિત ટૂંકી વાર્તા

અરેબી

લેખક : જેમ્સ જોય્સ - અનુવાદક : સુરેશ ગઢવી

નોર્થ રીયમંડ સ્ટ્રીટ બંધ ગલી હોવાને કારણે ક્રિશ્ચિયન બ્રધર્સ સ્કૂલના છોકરાઓ છૂટે એ એકાદ કલાકને બાદ કરતાં મોટે ભાગે શાંત રહેતી. અંદરની તરફ છેવાડે, ચોરસ મેદાનમાં ઊભેલાં પડોશનાં મકાનોથી અલગ પડતું, એકબે મજલાનું ખાલી મકાન ઊભું હતું. સરસ મજાના લોકોના વસવાટથી સભાન અન્ય મકાનો તો એકબીજા સામે ઉદાસ શાંત-અચળ ચહેરે તાકતાં ઊભાં હતાં.

અમારા મકાનના અગાઉના પાદરી ભાડૂઆત પાછળની બાજુના દીવાનખંડમાં મૃત્યુ પામેલા. ઘર ઘણા સમયથી બંધ હોવાને લીધે બધા રૂમમાં વાસી હવા ઝળૂંબી રહેતી. રસોડાની પાછળના એક રૂમમાં નકામો સામાન પડી રહેતો. જૂના, નકામા કાગળો વેરવિખેર પડ્યા રહેતા એવી એ રૂમમાંથી મને વળી ગયેલાં અને ભેજ લાગી ગયેલાં પેજવાળાં કેટલાંક કાચા પૂંજાંનાં પુસ્તકો મળી આવેલાં જેવાં કે વોલ્ટર સ્કોટનું ‘ધી એબોટ’, ‘ધ ડિવાઉટ કમ્યુનિકન્ટ’ અને ‘મેમ્વાર્સ ઓફ વિડોક’. આમાંનું છેલ્લું પુસ્તક મને એનાં પીળાં પેજને લીધે સૌથી વધુ ગમી ગયેલું. ઘરની પછવાડે આડેઘડ ઊગેલા બાગમાં વચ્ચોવચ એક સફરજનનું ઝાડ અને થોડાં આડેઘડ ફૂટી નીકળેલાં ઝાડીઝાંખરાં હતાં. એમાંથી એકાદની નીચેથી મને મૃત ભાડૂઆતનો સાઈકલમાં હવા પૂરવાનો કટાઈ ગયેલો પંપ મળેલો. એ પાદરી બહુ સખાવતી હતો. એના વસિયતનામામાં એ પોતાના બધા જ પૈસા વિવિધ સંસ્થાઓને અને ઘરનું ફર્નિચર એની બહેનને નામે કરી ગયેલો.

શિયાળાના ટૂંકા દિવસો શરૂ થયા પછી તો સાંજે સરખું જમ્યા ન જમ્યા ત્યાં રાત ઢળી જતી. અમે છોકરાઓ રમવા માટે ભેગા થઈએ ત્યાં સુધીમાં તો મકાનો ધૂંધળાં થઈ ગયાં હોય. અમારી ઉપર સતત બદલાતા જાંબલી રંગનું આકાશ હોય. સ્ટ્રીટ લાઈટના લેમ્પ આભ તરફ ઝાંખાં ફાનસ લઈને ઊભા હોય. ઠંડી હવા અમને ચટકા ભરતી. અમારા શરીરમાં ગરમી આવી જાય ત્યાં સુધી અમે રમતા. શાંત શેરીમાં અમારી બૂમો પડવાતી. અમારી રમત અમને અમારાં મકાનોની પાછળની અંધારી, કાદવ-કીચડવાળી ગલીઓ પાર કરાવતી. ત્યાંનાં ઝૂંપડાંઓમાં રહેતી અણઘડ વસ્તી અમારા માટે ડરામણી હતી. ત્યાં થઈને અમે અંધારિયા અને ટપકપદ્ધતિથી સિંચાતા બગીચાના પાછલા દરવાજા તરફ જતા જ્યાં એક રાખ ભરેલા ખાડામાંથી સતત વાસ ઊઠતી. ત્યાંથી વળી એવા જ અંધકારભર્યા ગંધાતા ઘોડાના તબેલાઓ તરફ જતા જ્યાં ઘોડાગાડીવાળો ઘોડાને હાથ

ફેરવતો હોય, એની કેશવાળી સરખી કરતો હોય કે પછી ઘોડાના સાજ સાથે બાંધેલી ઘૂઘરીઓનું સંગીત રેલાવતો હોય. અમે જ્યારે અમારી શેરીમાં પાછા આવીએ ત્યારે તો રસોડાની બારીઓમાંથી પ્રસરતો પ્રકાશ આખા વિસ્તારને અજવાળતો હોય. શેરીના ખૂણે વળાંક લેતાં જો મારા કાકા દેખાઈ જાય તો પછી એ પાછા ઘરમાં જતા ન રહે ત્યાં સુધી અમે અંધારામાં છુપાઈ રહેતા. ક્યારેક મેન્જનની બહેન બારણાંનાં પગથિયાં પર ઊભી રહી એના ભાઈને યા પીવા બોલાવતી હોય તો અમે અંધારામાં છુપાઈ એને આખી શેરીમાં નજર દોડાવતી જોયા કરતા. ‘એ અંદર જશે કે બહાર જ ઊભી રહેશે?’ એમ વિચારતા એ અંદર જતી રહે એની રાહ જોતા. જો એ ત્યાં જ ઊભી રહી જાય તો પછી અમે નાછૂટકે મેન્જનના ઘરનાં પગથિયાં તરફ આગળ વધતા. એ અમારી રાહ જ જોતી હોય. અર્ધખૂલાં બારણાંમાંથી આવતા પ્રકાશમાં એની આકૃતિ દેખાતી. એનો ભાઈ એની વાત માની ઘરમાં જતાં પહેલાં એને ચીડવતો. હું કઠેડા પાસે એને જોતો ઊભો રહેતો. એનું શરીર હલે એમ એનો ટ્રેસ ઝૂલતો હતો અને એના રેશમી વાળનો ચોટલો લહેરાતો હતો.

દરરોજ સવારે હું આગલા રૂમમાં ફરસ પર લંબાવીને એના બારણા તરફ તાકી રહેતો. બારીનો પડદો એક ઈંચ કરતાંય ઓછો નીચો રાખતો જેથી હું દેખાઈ ન જાઉં. એ બારણાંના પગથિયે આવે ને મારું હૃદય ઉછાળા લેવા માટે. હું હોલમાં દોડી જાઉં અને પુસ્તકો હાથમાં પકડીને એની પાછળ જાઉં. એની બદામી આકૃતિ પર સતત નજર રાખતો. જ્યાંથી અમારા રસ્તા ફંટાતા હોય એ જગ્યાએ હું મારી ઝડપ વધારી એની આગળ નીકળી જતો. આવું દરરોજ સવારે થતું. ક્વચિત્ થોડા છૂટક શબ્દોની આપ-લે થઈ હોય એ સિવાય મેં એની સાથે ક્યારેય વાત કરી નહોતી અને છતાં એનું નામ મારા અપરિપક્વ રક્તમાં કોઈ અજબ સંચાર કરતું. પ્રેમ શબ્દ પણ યાદ ન આવે એવાં સ્થળોએ પણ તેની છબી સતત મારા હૃદયમાં રહેતી. દર શનિવારે સાંજે મારાં કાકી ખરીદી માટે બજાર જતાં ત્યારે મારે એમની સાથે સામાન ઊંચકવા જવું પડતું. વીજળીના પ્રકાશમાં જાણે ભડકે બળતી હોય એવી ગલીઓમાંથી અમે પીઘેલા પુરુષો અને ભાવની રક્તઝક કરતી સ્ત્રીઓના ઘક્કા ખાતા, ગાળાગાળી કરતા મજૂરોની વચ્ચેથી પસાર થતાં. દુકાનો આગળ ભૂંડના ગાલના માંસથી ભરેલાં પીપડાં સાચવીને ઊભેલા છોકરાઓ દુકાનમાં વેચાતી વસ્તુઓનાં એકનાં એક નામ વારંવાર લઈ સતત ચીસો પાડતા હોય, ‘કમ ઓલ-ચૂ અબાઉટ ઓ’ડોનોવાં રોસા’ જેવાં ગીત કે સંકટમાં આવી પડેલી માતૃભૂમિનું કથાગીત નાકમાંથી અવાજ કાઢી ગાતા શેરીગાયકોનો અવાજ સંભળાતો હોય. આ બધા ઘોંઘાટ એક થઈને મારા માટે જીવનનું એક સળંગ સંવેદન રચતા હતા. મને લાગતું જાણે હું મારા હાથમાં કાચનું વાસણ સાચવતાં સાચવતાં દુશ્મનોની ભીડ વચ્ચેથી પસાર થઈ રહ્યો હોઉં. ઈશ્વરની પ્રાર્થના-ગુણગાન વખતે પણ એનું નામ મારા હોઠ પર આવી જતું જે મને ખુદને સમજાતું નહીં. ક્યારેક મારી આંખો આંસુથી ઊભરાઈ જતી (કારણ હું કહી શકું એમ નહોતો.) ક્યારેક હૈયાનું પૂર જાણે છાતીમાં ઊમટતું. હું ભવિષ્યનું બહુ વિચારતો નહોતો. મને ખબર નહોતી કે ભવિષ્યમાં ક્યારેય એની સાથે વાત કરીશ કે કેમ. કદાચ વાત કરું તોય કઈ રીતે મારા એના પ્રત્યેના આ અસ્પષ્ટ પણ ગાઢ સ્નેહાદર વિશે કહી શકીશ? મારું શરીર જાણે વીણા અને એનું બોલવું, એના હાવભાવ વીણાના તાર પર ફરતી આંગળીઓ હતી.

એક સાંજે હું જ્યાં પાદરી મૃત્યુ પામેલા એ પાછળના દીવાનખંડમાં ગયો. અંધારભરી વરસાદી સાંજ હતી અને ઘરમાં નીરવ શાંતિ હતી. બારીના એક તૂટેલા કાચમાંથી વરસાદનો અવાજ સંભળાતો હતો. ઘરતીની ભીની ભીની પથારી પર પાણીના એકધારા સોયાઓએ જાણે રમત માંડી હતી. ક્યાંક દૂર લેમ્પનો કે ઘરની બારીઓની બહાર ફેંકાતો પ્રકાશ મારી નીચે ચમકતો હતો. મને ખુશી થઈ કે બહાર ખાસ કંઈ દેખાતું નહોતું. મારા આવેગો જાણે પોતાને છુપાવવા માંગતા હતા. મારા આવેગો બેકાબૂ થઈ રહ્યા છે. એવું લાગતાં મેં મારી હથેળીઓમાં ઘુજારી ઊઠી ત્યાં સુધી એમને એકબીજા સાથે દબાવી. સાથે અનેક વાર ‘ઓ પ્રેમ! ઓ પ્રેમ!’ એમ બબડતો રહ્યો.

આખરે, એણે મારી સાથે વાત કરી. મને સંબોધીને એ પહેલી વાર કંઈક બોલી ત્યારે તો હું એટલો ફંફલાઈ ગયો કે શું જવાબ આપવો એ જ મને ન સમજાયું. એણે મને ‘હું અરેબી જવાનો હતો કે નહીં’ એ અંગે પૂછ્યું. મને યાદ નથી આવતું કે મેં હા કહેલી કે ના. ‘બજાર બહુ ભવ્ય હશે અને એને ત્યાં જવું ગમે’, એવું એ બોલી.

‘તો કેમ નથી જઈ શકતી?’

વાત કરતી વખતે એ એના કાંડા પરનો બ્રેસલેટ ગોળ ગોળ ફેરવતી હતી. એ અઠવાડિયે એને કોન્વેન્ટમાં મૌન સાધના હતી એટલે જઈ શકે એમ નહોતી. એનો ભાઈ અને બીજા બે છોકરાઓ ટોપીઓ માટે ઝઘડતા હતા. હું કઠેડા આગળ એકલો ઊભો હતો. મારી તરફ માથું ઝુકાવતાં એણે કઠેડાનો એક સળિયો પકડ્યો. અમારાં બારણાંની સામેની દિશામાં લાગેલા લેમ્પનો પ્રકાશ તેની ગરદનના સફેદ વળાંક પર પડી ગરદન પરના વાળને અને ત્યાંથી નીચે ઊતરી કઠેડા પર મૂકેલા એના હાથને અજવાળતો હતો. એ આરામથી ઊભી હતી અને એના ડ્રેસની એક બાજુ પડતો પ્રકાશ એના પેટીકોટની સફેદ ઝાલર સ્પષ્ટ દેખાડતો હતો.

‘તું જાય તો સારું.’ એ બોલી

હું જઈશ તો’, હું બોલ્યો, ‘તારા માટે કંઈક લેતો આવીશ’.

એ સાંજ પછી સૂતાં-જાગતાં મને સતત પાર વગરના બાલિશ વિચારો આવતા રહ્યા. અરેબી જવાના દિવસ વચ્ચેના દિવસો બહુ કંટાળાજનક લાગતા હતા અને એ જલદી પૂરા થાય એમ હું ઈચ્છતો હતો. નિશાળના કામકાજમાં મને કંટાળો આવતો હતો. રાતે શયનખંડમાં અને દિવસે વર્ગખંડમાં હું વાંચવા મથતો એ પુસ્તક અને મારી વચ્ચે એની છબી સતત આવી જતી. નિજાનંદની શાંત પળોમાં પણ ‘અરેબી’ શબ્દના અક્ષરો મનમાં ગુંજતા. પૂર્વના દેશના કોઈ જાદુગરે જાણે મારી ઉપર કામાણ કર્યું ન હોય! શનિવારની રાતે બજાર જવા માટે ઘરમાં રજા માંગી ત્યારે મારાં કાકીને આશ્ચર્ય થયું. એમણે મને પૂછી પણ લીધું કે ફીમેસનનો (પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયને લગતો) કાર્યક્રમ તો નહોતો ને. આ દિવસો દરમિયાન વર્ગમાં પણ હું ખાસ પ્રશ્નોના જવાબ આપી શક્યો નહીં. શિક્ષકનો મૈત્રીપૂર્ણ ચહેરો કઠોર બનતો. હું આળસુ થતો જતો હતો એવી એમને શંકા પડી. મારા ભટકતા વિચારોને હું એકસૂત્ર કરી શકતો નહોતો. કોઈ ગંભીર કાર્ય માટે પણ મારામાં ધીરજ રહી નહોતી. મને લાગતું કે એ બધું મારા મનની ઝંખનાની આડે આવે છે. એટલે મને

મહત્વનાં કામ પણ બાળરમત જેવાં, વરવી અને કંટાળાજનક બાળરમત જેવાં લાગતાં. શનિવારે સવારે મેં કાકાને યાદ કરાવ્યું કે મારે સાંજે બજાર જવાનું હતું. હોલસ્ટેન્ડ આગળ રઘવાયા થઈને એ હેટ સાફ કરવાનું બ્રશ શોધતા હતા. એમણે ટૂંકો જવાબ આપ્યો :

‘હા, બેટા, મને ખબર છે.’

એ હોલમાં જ હતા એટલે હું આગળના રૂમમાં જઈ બારી આગળ લંબાવી શકું એમ નહોતો. ઘરમાં કંટાળો આવતો હતો એટલે મેં હળવે હળવે નિશાળ તરફ પ્રયાણ કર્યું. કાતિલ ઠંડી હવા ચાલતી હતી. મારું મન તો આમેય ઉદ્વિગ્ન હતું. હું જ્યારે જમવાના સમયે ઘરે પાછો આવ્યો ત્યારે મારા કાકા હજુ આવ્યા ન હતા. હજુ વહેલું હતું. હું થોડો સમય ઘડિયાળ સામે તાકીને બેસી રહ્યો અને જ્યારે એની ટીકટીકથી કંટાળ્યો ત્યારે રૂમમાંથી નીકળી ગયો. દાદર ચઢીને ઉપરના માળે ગયો. ઊંચી છતવાળા, ઠંડા, ખાલી ભેંકાર ભાસતા રૂમોમાં મેં મુક્તિનો અહેસાસ કર્યો અને એક રૂમમાંથી બીજા રૂમમાં ગીતો ગાતો આંટા મારવા લાગ્યો.

આગળની બારીમાંથી મેં મારા મિત્રોને નીચે શેરીમાં રમતા જોયા. એમની ચિચિયારીઓ ધીમી અને અસ્પષ્ટ થઈને મારા સુધી પહોંચતી હતી. ઠંડા કાચ પર મારું કપાળ ટેકવીને એના અંધારે ઘેરાયેલા ઘરને જોઈ રહ્યો. એકાદ કલાક માટે હું ત્યાં ઊભો રહ્યો હોઈશ પણ કાંઈ દેખાયું નહીં. માત્ર મારી કલ્પનામાં મને બદામી વસ્ત્રોમાં સજ્જ એની આકૃતિ દેખાતી હતી - ગરદનના વળાંક પર, કંઠેડા પર ટેકવેલા હાથ પર, અને ડ્રેસની કિનારી પર પડતા લેમ્પના પ્રકાશવાળી આકૃતિ. હું પાછો નીચે આવ્યો ત્યારે મિસિસ મર્સર તાપણા આગળ બેઠાં હતાં. એ વૃદ્ધ ચિબાવલી સ્ત્રી એક ધીરધારનો ધંધો કરનાર વ્યક્તિની વિધવા હતી જે કોઈ પવિત્ર હેતુસર વપરાયેલી ટપાલટિકિટો એકઠી કરતી હતી. ડાઈનિંગ ટેબલ પર મારે એમના ગામગપાટા વેઠવા પડ્યા. જમવાનું એક કલાક કરતાં વધારે મોડું થઈ ગયું હતું, પરંતુ મારા કાકા હજુ આવ્યા ન હતા. મિસિસ મર્સર જવા માટે ઊઠ્યાં. વધારે રાહ નહીં જોઈ શકવા બદલ એમણે દિલગીરી વ્યક્ત કરી. રાત્રીનું હવામાન એમને માફક નહોતું આવતું એટલે એમને રાતે બહુ મોડા બહાર નીકળવું નહોતું ગમતું. એ ગયાં પછી મેં મુઠ્ઠીઓ ભીડીને રૂમમાં આંટા મારવાનું શરૂ કર્યું. મારાં કાકી બોલ્યાં, ‘રાતના સમયે તું બજાર જવાનું માંડી વાળે તો સારું.’

નવ વાગે મારા કાકાએ બહારની તરફથી બારણામાં ચાવી નાખીને ફેરવવા માંડી એનો અવાજ મને સંભળાયો. એમને પોતાની જાત સાથે વાત કરતાં મેં સાંભળ્યા. પછી તો હોલસ્ટેન્ડ પર તેમના ઓવરકોટનું વજન પડતાં હોલસ્ટેન્ડ હલ્કું એનો અવાજ પણ મને સંભળાયો. આ બધા અવાજો પરથી હું એમની ગતિવિધિઓ સમજી શકતો હતો. એ અડધું જમ્યા હશે ત્યાં મેં એમની પાસે બજાર જવા માટે પૈસા માંગ્યા. એ તો આખી વાત જ ભૂલી ગયા હતા.

‘હવે તો લોકોએ એક ઊંઘ પણ પૂરી કરી લીધી હશે.’ એ બોલ્યા.

હું હસ્યો નહીં. મારાં કાકીએ ભારપૂર્વક એમને કહ્યું:

‘એને પૈસા આપીને જવા દો ને! તમે જ એને મોડું કરાવ્યું છે.’

મારા કાકાએ વાત ભૂલી જવા બદલ દિલગીરી વ્યક્ત કરી. એમણે કહ્યું કે એ પેલી જૂની કહેવતમાં માને છે : બાળકે અભ્યાસ સાથે રમવું પણ જોઈએ. એમણે મને હું ક્યાં જવાનો હતો એ અંગે પૂછ્યું. મેં જ્યારે એમને બીજી વાર કહ્યું ત્યારે એમણે મને પૂછ્યું કે હું ‘આરબના ઘોડાને અલવિદા’ વિશે કાંઈ જાણતો હતો કે નહીં. હું નીકળ્યો ત્યારે એ મારાં કાકીને એ ગીતની શરૂઆતની પંક્તિઓ સંભળાવવાની તૈયારીમાં હતા.

હાથની મુઠ્ઠીમાં કચકચાવીને ફ્લોરિનનો સિસ્કો દબાવીને હું મોટી ડાંકો ભરતો બંકિંધમ સ્ટ્રીટથી સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો. ગ્રાહકોથી ઊભરાતી અને ગેસ લાઈટથી ચકાચૌંધ ગલીઓ જોતાં જ મને મારી યાત્રાનો હેતુ યાદ આવ્યો. ખાલીખમ ટ્રેનના ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં મેં મારી સીટ લીધી. અસહ્ય વિલંબ પછી ધીરેથી ટ્રેન સ્ટેશનની બહાર નીકળી અને મંથર ગતિએ ખંડેર મકાનો અને ઝબકતી નદી વચ્ચેથી સરકતી રહી. વેસ્ટ લેન્ડ રો સ્ટેશને લોકોનું ટોળું ડબ્બાના દરવાજાને ધક્કા મારવા લાગ્યું પણ સ્ટેશન પરના મજૂરોએ એ બજાર માટેની સ્પેશિયલ ટ્રેન હતી એમ કહી એ લોકોને પાછા ધકેલ્યા. ખાલી ડબ્બામાં હું એકલો જ રહ્યો. થોડી મિનિટોમાં ટ્રેન એક ખાસ ઊભા કરેલા લાકડાના પ્લેટફોર્મ પાસે આવીને ઊભી રહી. હું ઊતર્યો અને ઘડિયાળના ડાયલમાં લાઈટ કરીને જોયું તો દસમાં દસ મિનિટની વાર હતી. મારી સામે એક મોટી ઇમારત ઊભી હતી જેની ઉપર પેલું જાદુઈ નામ દેખાતું હતું.

છ પેનીવાળું પ્રવેશદ્વાર મને દેખાયું નહીં અને બજાર બંધ થઈ જશે એ બીકે થાકેલા જણાતા એક માણસના હાથમાં એક શિલિંગનો સિસ્કો મૂકીને હું એક નાનકડું આડા સળિયાવાળું દ્વાર વટાવીને એક વિશાળ હોલમાં પ્રવેશ્યો. હોલની અડધી ઊંચાઈએ ગેલરી હતી. લગભગ બધી દુકાનો બંધ થઈ ચૂકી હતી અને હોલના મોટા ભાગમાં અંધકાર હતો. સર્વિસ પૂરી થયા પછીની ચર્ચમાં પ્રવર્તતી નીરવતા મને યાદ આવી. ડરતાં ડરતાં હું બજારની વચ્ચેવચ ગયો. થોડાક લોકો જે દુકાનો હજુ સુધી ખુલી હતી ત્યાં ટોળે વળ્યા હતા. એક પડદાની ઉપરની જગ્યામાં ‘કાફે શાંટાં’ એવા શબ્દો રંગબેરંગી લેમ્પ્સથી લખેલા હતા. એ પડદાની આગળ બે માણસો એક તાસકમાં પૈસા ગણી રહ્યા હતા. સિસ્કા પડવાનો અવાજ મને સંભળાતો હતો. હું અહીં કેમ આવ્યો હતો એ માંડ યાદ કરીને હું એક દુકાન આગળ ગયો અને ચિનાઈ માટીની ફૂલદાની અને ફૂલોવાળાં ટી-સેટ્સ જોવા લાગ્યો. દુકાનનાં બારણાં આગળ એક યુવાન સ્ત્રી બે યુવાન પુરુષો સાથે હસી-હસીને વાતો કરતી હતી. મેં તેમનાં અંગ્રેજી ઢબનાં ઉચ્ચારણોની નોંધ લીધી. મને એમની વાતચીત અસ્પષ્ટ સંભળાતી હતી.

‘અરે, મેં એવું કીધું જ નહોતું!’

અરે, પણ તેં કીધું તું!’

‘અરે, પણ મેં નથી કીધું!’

‘હા, મેં સાંભળ્યું.’

‘અરે, ખોટું!’

મને ધ્યાનથી નીરખીને પેલી યુવાન સ્ત્રી મારી પાસે આવી અને ‘મારે કંઈ ખરીદવું હતું કે કેમ’ એવું પૂછ્યું. એના અવાજનો રણકો ઉત્સાહવર્ધક નહોતો. માત્ર ફરજના ભાગ રૂપે મારી સાથે વાત કરતી હોય એવું લાગ્યું. દુકાનના અંધકારભર્યા પ્રવેશદ્વારની બંને તરફ પૂર્વના દ્વારપાળો ઊભા હોય એમ ઊભેલી મોટી બરણીઓ તરફ નરમાશથી જોઈ હું બબડ્યો :

‘ના, આભાર.’

યુવાન સ્ત્રીએ એકાદ ફૂલદાનીની જગ્યા બદલી અને પાછી પેલા યુવાન પુરુષો પાસે જતી રહી. એમણે ફરીથી એ જ વિષય પર વાતચીત ચાલુ કરી દીધી. એકાદ બે વાર યુવાન સ્ત્રીએ ખભા પાછળથી મારી સામે દૃષ્ટિ કરી લીધી.

હું જાણતો હતો કે મારું રોકાણ નિરર્થક જ હતું, પરંતુ એની દુકાનની ચીજવસ્તુઓમાં મને સાચે જ રસ પડ્યો છે એમ બતાવવા હું એની દુકાન આગળ ખાસ્સો સમય ઊભો રહ્યો. પછી ધીરેથી એ જગ્યા છોડી બજારના મધ્ય ભાગ તરફ ચાલ્યો. મારા ખિસ્સામાં છ પેન્સના સિક્કા સાથે બે પેની અથડાતી હતી. ગેલરીના એક છેડેથી અવાજ આવ્યો કે લાઈટ ગઈ. હોલનો ઉપરનો ભાગ હવે બિલકુલ અંધારમય હતો.

અંધકાર તરફ તાકી રહેલા મેં મારી જાતને મિથ્યાભિમાન થકી દોરવાતા, હાસ્યાસ્પદ પામર જીવ તરીકે જોઈ અને મારી આંખો પીડા અને ગુસ્સાથી સળગી ઊઠી.

કોઈ એમ ન માને કે નાચ આદિના મારા અખતરા મારો સ્વચ્છંદનો કાળ સૂચવે છે. તેમાં કંઈક સમજણ હતી એમ વાંચનારે જોયું હશે. આ મૂર્છાના કાળમાંયે હું અમુક અંશે સાવધાન હતો. પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખતો. ખર્ચની ગણતરી હતી. દર માસે પંદર પાઉંડથી વધારે ન ખરચવા એમ નિશ્ચય કર્યો હતો. બસ(મોટર)માં જવાનું કે ટપાલનું ખર્ચ પણ હંમેશાં માંડતો, ને સૂતાં પહેલાં હંમેશાં મેળ મેળવી જતો. આ ટેવ છેવટ સુધી કાયમ રહી. અને હું જાણું છું કે, તેથી જાહેર જીવનમાં મારે હસ્તક લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ થયો છે તેમાં હું યોગ્ય કરકસર વાપરી શક્યો છું, ને જેટલી હિલચાલો મારા હાથ તળે ચાલી છે તેમાં કોઈ દિવસ મેં કરજ નથી કર્યું, પણ દરેકમાં કંઈક ને કંઈક જમે પાસામાં રહ્યું જ છે. દરેક નવયુવક પોતાને મળતા થોડા રૂપિયાનો પણ હિસાબ કાળજીપૂર્વક રાખશે તો તેનો લાભ જેમ ભવિષ્યમાં મને અને પ્રજાને મળ્યો તેમ તે પણ અનુભવશે.

– ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

અનૂદિત ટૂંકી વાર્તા

ઝાડ પર ઓરડો

લેખક : વિનોદ કુમાર શુક્લ | અનુ. પ્રિયંકા જોષી

શરૂઆતમાં થોડા દિવસ એને લાગ્યું કે આ ઓરડામાં બહુ ઉંદર છે. પહેલાં બે-ચાર દિવસ તો છજાં પર દોડવાનો અવાજ સંભળાયો. પછી મોભ પરથી ડોકાતાં એમનાં મોઢાં દેખાયાં; બિલકુલ ઉંદર જેવા. તેમની રૂચ્છાદાર પૂંછડી દેખાઈ ત્યારે ખબર પડી કે આ તો ખિસકોલીઓ છે! આમ પણ ઉંદર અને ખિસકોલીમાં ક્યાં ઝાઝું અંતર હોય છે! એ પછી એ નિશ્ચિંત થઈ ગયો.

એનો ઓરડો મકાનના બીજા માળે હતો. એક જ બારી હતી જે ઓરડાની પછીતે ઊઘડતી હતી. તેમાં બારણાં કે એવું કંઈ નહોતું. બારીની લગોલગ પીપળાની એક મોટી ડાળ હતી. આ જૂનું ઝાડ થોડે દૂર ગંદા નાળા પાસે હતું. નાળાની પેલી બાજુ જે મકાનો હતો તેની પછીત પણ આ ગંદા નાળા તરફ હતી.

ઘણા દિવસો વીત્યા પછી એને થયું કે ખિસકોલીઓ હળી જાય. એ પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં કંઈક વિચારતો હોય ને કોઈ ખિસકોલી તેના ટેબલ કે પેટી સુધી આવી જાય. પહેલાં ટેબલ અને પલંગ વચ્ચે એકાદ વેંતનું અંતર હતું. પછી એણે પલંગ ટેબલને અડાડીને મૂકી દીધેલો. એની ઇચ્છા હતી કે એ આખા ઓરડામાં ઘૂટથી ફરે, પોતાનું કામ કરે. ખિસકોલીઓ પણ ઓરડામાં રહે. ડરે નહીં. એના ખિસ્સામાં પેસી જાય. તકિયાને ટેકે બેઠી રહે. ખભે ચડી જાય, એવું બધું. ઓરડામાં ત્રણથી વધારે ખિસકોલીઓ દેખાઈ નહોતી; ખબર નહોતી કે પીપળાના ઝાડ પર કુલ કેટલી ખિસકોલીઓ છે. કોઈને ખબર હોત તો એણે તેને પૂછ્યું જ હોત.

ઓરડામાં પગ મૂકતાં જ એ ગભરાઈ ગયો. બારીમાં એક સમળી બેઠી'તી. દરવાજો ખૂલતાં જ એ પાંખો ફફડાવતી બહાર નીકળી ગઈ. કાગડો, પોપટ કે કોઈ સુંદર પંખી હોત તો એ આમ ચોંકી પણ ન જાત. ત્રીસ વરસની જિંદગીમાં એણે આજ સુધી કોઈ સમળીને ઘરની અંદર નહોતી જોઈ; કલ્પનામાં પણ નહીં. એને ખિસકોલીઓની ચિંતા થઈ. સમળી ખિસકોલી પકડવા અંદર આવી હશે? એણે ખાટલાની નીચે, ખૂણોખાંચરે જોઈને ખાતરી કરી. પછી નક્કી કર્યું કે મકાનમાલિકને કહીને બારીમાં બારણાં નંખાવી દેશે. એને મકાનમાલિક માયાળુ લાગતો હતો. એણે પલંગ પર લંબાવ્યું.

અહીંથી બારીને અડીને રહેલી પીપળાની હરિયાળી ડાળ દેખાતી હતી. ડાળ જરાય હલતી ન હોય, કે એકેય પંખી ફરકતું હોય ત્યારે એકઘારું જોવાથી બે-ત્રણ વાર એને એવું લાગેલું કે આ ઓરડો પણ પીપળાના ઝાડ પર બનેલો છે. અહીં રહેવા આવ્યો એને પાંચ

મહિના થઈ ગયા હતા. આ દરમિયાન એક વાર તો થાકીને દાદરા ચડતી વખતે એને એવું લાગેલું કે એ પીપળાના ઝાડ પર ચડી રહ્યો છે, જોકે એને ઝાડ પર ચડતાં આવડતું નહોતું. બને કે એ દુઃખી હોય કે એનું પેટ ખરાબ હોય. બહુ ઊંચે આવી નાનકડી જગ્યાએ રહેવું એને ગમતું હતું. કારણ કે અહીં એને સલામતી લાગતી. એ વિચારતો કે એનો બાપ, બહેનો કે એના મિત્રો અહીં સુધી નહીં આવી શકે. અહીં રહેવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી કોઈ એને મળવા આવ્યું નહોતું. પણ બને કે ક્યારેક એનો નાનો ભાઈ આવી ચડે. એ ભણવાનું છોડીને નોકરી કરવા માંગતો હતો. એને એ ગમ્યું નહોતું. કામસર બહાર જતી વખતે તાળું વાસતાં અવારનવાર એને લાગતું કે જાણે એ ઓરડાના હાથ-પગ બાંધી રહ્યો છે! એની સાથે સાથે ઓરડો પણ ઓછો દાદરા ઊતરી જવાનો હતો! માંડ માંડ આ જગ્યા મળી હતી. એ નહોતો ઈચ્છતો કે કોઈ બહુ ઊંચી જગ્યાએ બનેલા ભાડાના ઓરડાને તાળું વાસતી વખતે એનો નાનો ભાઈ પણ આવું જ કંઈક વિચારે.

સવાર-સવારમાં એ મકાનમાલિકના ઘરે ગયો. સાદ પાડ્યો કે તરત એક દૂબળા-પાતળા માણસે દરવાજો ખોલ્યો. નોકર હશે. એણે સાદ પાડ્યો કે તરત દરવાજો ખૂલી ગયેલો, જાણે કે માણસ દરવાજાને અઢેલીને જ ઊભો ન હોય!

નોકરે ધીમા અવાજે કહ્યું, “ધીરે બોલો, મકાનમાલિક સૂતા છે.”

દરવાજો ફરીથી બંધ થઈ ગયો. દરવાજો બંધ થયાં પછી તે ક્યાંક ચાલ્યો ગયો કે ત્યાં જ ઊભો રહ્યો, એને ખ્યાલ આવ્યો નહીં. બને કે ચાલવાનો અવાજ ન થાય એટલે તે ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો હોય. એ મકાનની સામે આંટા મારવા લાગ્યો. થોડી વારમાં દરવાજો ફરીથી ખૂલ્યો.

“જરૂરી કામ છે?” એ જ નોકર હતો.

“જરૂરી તો છે.” એણે અકળાઈને જવાબ વાળ્યો.

“આવો.”

નોકરની સાથે સાથે એ એક મોટા ઓરડામાં આવીને ઊભો રહી ગયો. હજુ એ ઓરડાને બરાબર નીરખે એ પહેલાં મકાનમાલિક આવી ગયા.

“બોલો, ભાઈ.”

“મારે મારા રૂમની બારીમાં બારણાં નંખાવવાં છે.”

“કેમ, કંઈ ખાસ કારણ?”

“ખાસ તો કશું નહીં પણ પીપળાને લીધે સમળી ને કાગડા અંદર પેસી જાય છે. બાકી કંઈ વાંધો નથી.” એણે જાણીબૂજીને ખિસકોલીવાળી વાત ન કરી.

“બારીમાં બે ખપાટિયાં મારી દો. કાં તો એક માટલી લાવીને, માણસનું મોઢું ચીતરીને બારીમાં ગોઠવી દો. એટલે તમે ન હો તોય ‘ઓરડામાં કોઈક છે.’ – ધારીને કોઈ જનાવર પેસે નહીં.”

“તમને સમળી ને કાગડાથી બીક લાગે છે?” મકાનમાલિક હસતો તો. હસતો ન પણ હોય.

“ના રે ના. આ તો બારીને અડીને પીપળાની ડાળ છે એની ઉપાધિ છે. જુઓ ને, હજુ પરમ દિવસે કાચિંડો અંદર આવી ગયો’તો. એનું લાલ મોઢું! ચોપડી ઉપાડું ત્યાં તો ભાગ્યો. મારી બે આંગળી’ય અડી ગઈ’તી. સાંભળ્યું છે કે બહુ ઝેરી હોય છે.” એ જૂઠું બોલેલો. એણે અનુમાન કરેલું કે કાચિંડો ઝેરી હોય છે. કોઈ પાસે સાંભળ્યું નહોતું.

“દેખાડો! કઈ આંગળી?” મકાનમાલિક ગંભીર હતો.

“જુઓ.”, એણે જમણા હાથના અંગૂઠા પાસેની આંગળીઓ ઊંચી કરી. બાકીની આંગળીઓને વાળી લીધેલી.

“સારું. કાલે બારણાં નંખાવી દઈશ. આજનો દિવસ જરા સાચવજો.”

બંને ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા. મકાનમાલિક ઓરડામાં કંઈક શોધવા લાગ્યો. એને શંકા પડી કે બારણાં લાગી જશે તો ખિસકોલીઓ અંદર નહીં આવી શકે! એની ઈચ્છા હતી કે સમળી ને કાગડા ન આવે, ખિસકોલીઓ તો આવે! એને થયું કે લોઢાના સળિયા નંખાવી દે.

“એક કામ કરો, બારણાં રહેવા દો, લોઢાના સળિયા નંખાવી દો.”

મકાનમાલિકે એની તરફ જોયું. મકાનમાલિકને એનો ચહેરો ફિક્કો લાગ્યો.

“સળિયા?”

“સળિયા હશે તો સમળી કે કાગડા અંદર નહીં આવે અને બારી ખોલ-બંધ કરવાની ઝંઝટ પણ નહીં રહે.”

“અત્યારે ઘરમાં ક્યાંક પાટિયું પડ્યું હશે. પહેલાં બારણાં નંખાવી દઈએ, પછી સળિયા પણ નંખાવી દઈશું.”

“પહેલાં સળિયા નંખાવી દો ને! બારણાં પછી નંખાવજો.”, એ દયામણો થઈ ગયેલો.

“કેવી વાત કરો છો?” મકાનમાલિકે ચિડાઈને કહ્યું, “કાચિંડાથી તો બીઓ છો, સળિયામાંથી તો સાપ પણ અંદર આવી જાય. ઝાડ પર સાપ ન હોય?”

એ બહાર આવી ગયો. એણે રસ્તા પરનાં મકાનોની બારીઓને ધ્યાનથી જોઈ કે તેમાં સળિયા નાંખેલા છે કે નહીં. રસ્તાને કિનારે બે-ત્રણ સીસમનાં ઝાડ પણ દેખાયાં. જોકે ત્યાં સીસમનાં ઘણાં ઝાડ હતાં. તેમાંથી એક જ સીસમના ઝાડ પર કાગડો બેઠેલો દેખાયો. રસ્તા પર બહુ ભીડ હતી, મોટરગાડીઓ સતત આવતી-જતી હતી. એટલે જ વઘારે મકાનની બારી અને સીસમના ઝાડ પર એનું ધ્યાન ગયું નહોતું.

એણે ધારેલું એમ જ એના બૂટ પાસે એક નાનકડી ખિસકોલી બેઠી’તી. દરવાજો તો હળવેથી જ ખોલેલો તોય ખિસકોલી ચોંકી ગયેલી. દરવાજા પાસે ચંપલ કાઢીને એ અંદર પેઠો. પણ ખિસકોલીએ આમતેમ માથું ઝાટક્યું અને ફૂદીને બારીમાંથી ઝાડ પર ચાલી ગઈ. એ ઝડપથી બારી પાસે ગયો, જોયું પણ ખિસકોલી દેખાઈ નહીં. ઝાડની ડાળી જોઈને વિચાર્યું કે ડાળ પરથી સાપ ઓરડા સુધી આવી શકે કે નહીં; ખ્યાલ ન આવ્યો.

સાંજનો સમય હતો. એણે હાથ લંબાવીને એક લીલું પાંદડું તોડ્યું. તેના બે ભાગ કર્યા. એક ટુકડાને વાળીને ભૂંગળી બનાવી. બે-ત્રણ વાર ફૂંક મારીને વગાડી જોઈ પણ વાગી નહીં. એના નાના ભાઈથી આ બધું થઈ જતું. મન થયું કે તેનું નામ ધીરેથી બોલે અને સાંભળે કે કેવું લાગે છે. બારીએથી ખસીને ચંપલ પહેરવા એ દરવાજા સુધી ગયો અને હળવેથી ‘સદ્ધન, સદ્ધન, સદ્ધન’ ત્રણ વાર બોલ્યો અને સાંભળ્યું. એણે દરવાજો અંદરથી બંધ કરી દીધો.

એ ખાટલા પર સૂતો હતો. આછું અંધારું હતું. એણે લાઈટ ચાલુ કરી દીધી હતી. પીપળાની ડાળનો થોડો ભાગ, થોડાં પાંદડાં દેખાતાં હતાં. કેટલાંક પાંદડાં ક્યારેક હલતાં. ઝાડ પરથી કાગડાનો કાં-કાં અવાજ આવતો હતો. બાજુના ઓરડાની માફક. પરંતુ બાજુમાં કોઈ બીજો ઓરડો નહોતો. જાણે ડાળને છોડે ફક્ત એનો જ ઓરડો ફેલાયેલો હતો.

અચાનક બલ્બ ઝાંખો થવા લાગ્યો; ધીરે ધીરે ઓરડાનો પ્રકાશ મંદ પાડવા લાગ્યો. એને લાગ્યું કે ઓરડો પંચર થઈ ગયો! જેમ પંચર થવાથી ટ્યૂબમાંથી હવા નીકળે તેમ પ્રકાશ ઘટતો જતો હતો. એ ઊઠ્યો; અગાશીમાં આવ્યો અને ઊબકા ભરવા માંડ્યો.

કોઈએ દરવાજો ખખડાવ્યો એટલે દરવાજો ખોલીને એ બહાર આવ્યો. એ જ નોકર હતો. પાછળ એક વૃદ્ધ કારીગર હતો. તેના ડાબા ખભે બે પાટિયાં અને જમણા હાથમાં ગૂણપાટનો ગંદો થેલો હતો. થેલામાં ઓજાર હશે.

“બારણાં નાંખવાનાં છે?” એણે પૂછ્યું.

“મકાનમાલિકે કહ્યું છે.” નોકર માણસે કહ્યું.

“પણ મારે તો અત્યારે ઓફિસે જવું છે.”

“બે-ત્રણ કલાકનું કામ છે. હમણાં થઈ જશે.” નોકર માણસે વૃદ્ધ કારીગર તરફ જોઈને કહ્યું. વૃદ્ધ કારીગર બેઠાં બેઠાં થેલામાંથી એક પછી એક ઓજાર બહાર કાઢવા માંડ્યો હતો.

“સળિયા નહીં લાગે?”

“મકાનમાલિકે તો કંઈ કહ્યું નથી.” નોકર માણસે કહ્યું.

“મારે બારણાં નથી નંખાવવાં.”

“તમે જાણો.” નોકર માણસે ચિડાતાં કહ્યું.

વૃદ્ધ કારીગરે થેલામાંથી ઓજાર કાઢવાનું અટકાવી દીધું હતું. થેલામાં હજુ બે-ત્રણ ઓજાર હશે.

“ઊભા રહો. હું મકાનમાલિક સાથે વાત કરીને આવું છું.” એણે કહ્યું.

નોકરનો બબડાટ ચાલુ થયો. વૃદ્ધ કારીગર પણ ચિડાયો. એણે ઝડપથી કપડાં પહેર્યાં. વાળ ઓળેલા હતા. ઓરડાને તાળું માર્યું. વૃદ્ધ કારીગરે બધાં ઓજાર થેલામાં મૂકી દીધાં હતાં.

“અમે અહીંયાં જ બેઠા છીએ.” પાટિયા પર બેઠેલા નોકર માણસે કહ્યું.

“તમે લોકો પણ ચાલો.”, એને શંકા હતી કે આ લોકો ધરાર તાળું તોડીને બારીમાં બારણાં લગાડી દેશે.

આગળ વૃદ્ધ કારીગર ધીરે ધીરે ઊતરી રહ્યો હતો. વચ્ચે એ હતો અને પાછળ નોકર. પાટિયું ઉપર જ હતું.

“ઊભા રહો!” એણે કહ્યું

ત્રણેય દાદરા વચ્ચે ઊભા રહી ગયા.

“પાટિયું તો ઉપર જ રહી ગયું.” એણે ચિંતા વ્યક્ત કરતાં નોકર તરફ વળીને કહ્યું.

“પછી લઈ લઈશું. કદાચ બારણાં લગાડવાં પડે.”

“અહીંથી કોઈ લઈ જશે.” કહેતાં ઉતાવળમાં એ એક દાદરો ચડી ગયો.

“કોઈ નહીં લઈ જાય.” નોકર માણસે કહ્યું.

એ પછી ત્રણેય દાદરો ઊતરી ગયા. મકાનમાલિક મળ્યા નહીં. એ દિવસે એ ઓફિસે પણ ન ગયો.

ઓરડો ખાલી કરીને ઘરમશાળામાં જતો રહ્યો. વધારે સમાન ન હતો. ખાટલો અને ટેબલ મકાનમાલિકનાં હતાં.

શહેરની કોઈ અંતરિયાળ ગલીમાં સસ્તામાં બે રૂમ લઈને એ રહેવા લાગ્યો. નવી જગ્યાએ થોડા દિવસ તો ગમ્યું નહીં. ઉંદરની ખટપટ થતી ત્યારે એને ખિસકોલીઓ યાદ આવતી. અવારનવાર એને પ્રાણીસંગ્રહાલયનાં સપનાં આવતાં. ઘણા દિવસ પછી એ પોતાનો જૂનો ઓરડો જોવા ગયો. એ જ પગથિયાં ચડતાં એ ભાવુક થઈ ગયો, એને ઘર યાદ આવવા માંડ્યું, પણ એને એ પીપળાના ઝાડ પર ચડતો હોય તેવું નહોતું લાગ્યું. ઓરડો અંદરથી બંધ હતો.

એણે દરવાજો ખખડાવ્યો. દરવાજામાં એક વૃદ્ધ માણસ ઊભો હતો. એના બાપ જેટલો જ વૃદ્ધ. પળવાર તો એને લાગ્યું કે એનો બાપ જ છે.

“હા જી. બોલો.” વૃદ્ધે કહ્યું.

“માફ કરજો, પહેલાં આ જ ઓરડામાં હું રહેતો હતો.” અંદર નજર ફેરવતાં એણે કહ્યું.

“ઓહ, આવો ને! તમે આ ઓરડો કેમ જતો કર્યો? બીજે સારી જગ્યા મળી ગઈ હશે!” અંદર આવવા માટે વૃદ્ધે જગ્યા આપી.

બંને અંદર ઊભા હતા. એણે જોયું કે બારીમાં સળિયા અને બારણાં લાગી ગયાં હતાં. બારી ખુલ્લી હતી.

“તમે બારી હંમેશાં ખુલ્લી રાખો છો?”

“હા ભાઈ. વરસાદ હોય ત્યારે ભયંકર ગરમી લાગે છે.”

“ઓરડામાં ખિસકોલીઓ પણ આવતી હશે, પીપળાની ડાળ છે ને એટલે.” બંને બારી તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

“હું અહીં આવ્યો એને બાર-તેર દિવસ થયા. હજુ સુધી મેં ખિસકોલી તો નથી જોઈ પણ આ ઓરડામાં ઉંદર ચોક્કસ છે.” વૃદ્ધે ઉપર મોભ તરફ જોતાં કહ્યું.

“શરૂઆતમાં મને પણ એવું લાગેલું.” ખુશ થતાં એણે કહ્યું.

“તમને ઉંદર લાગે છે ને, એ ખિસકોલીઓ છે! તમારી સાથે હળી જશે પછી દેખાશે. બહુ કહેવાય કે હજુ એ તમારી સાથે હળી નથી. હું હતો ત્યારે તો આટલા દિવસમાં એ આ ટેબલ પર બેસી જતી’તી અને પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં હું એને જોઈ લેતો. એ ડરતી’તી. હું ટેબલ બારીને અડાડીને રાખતો’તો ને પલંગ ટેબલને અડાડીને.” એ એકીચાસે બોલી ગયો.

“તમે કપડાં ક્યાં લટકાવતા?” વૃદ્ધે પૂછ્યું.

“અહીંયાં જ, તમારું ખમીસ લટકાવેલું છે ત્યાં જ. આ ખીલીઓ તો મેં જ મારેલી. આ તરફ કોણે મારી એ મને ખબર નથી.”

“તો પછી તમે ઓરડો છોડ્યો કેમ?”

“ત્યારે બારીમાં સળિયા અને બારણાં નહોતાં નાંખેલાં. ગમે ત્યારે સમળી, કાગડા અંદર પેસી જતાં. તમે કહો સાહેબ, આ પીપળાની ડાળીએથી સાપ પણ અંદર આવે?”

“ના ભાઈ. મને તો એવું નથી લાગતું.”

“ઝાડમાં સાપ હોય તો ખરા!”

“હા, મેં પણ સાંભળ્યું છે.”

“એટલે તમને અહીંયાં જરાય મુશ્કેલી નથી?”

“ચડવા-ઊતરવામાં થોડી તકલીફ પડે છે. એ સિવાય તો કોઈ મુશ્કેલી નથી.”

એણે જોયું કે વરસાદના લીધે નાળું નાનકડી નદી બની ગયું હતું. કોઈ દુર્ગંધ નહોતી આવતી. આ ઓરડો એને ગમવા માંડ્યો હતો.

“તમે કેટલો વખત અહીં રહેવાના છો?”

“મહિના-બે મહિનાનું કામ છે. પછી હું મારા શહેર ચાલ્યો જઈશ.”

“મારી ઈચ્છા હતી કે તમે જાઓ પછી ફરીથી આ ઓરડામાં હું આવી જઉં.”

“બિલકુલ, આ ઓરડો બહુ સરસ છે. મને અનાયાસે જ મળી ગયો.”

“મને મળવા કોઈ આવ્યું તો નહોતું ને?”

“હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો કોઈ નથી આવ્યું.”

વૃદ્ધને વધારે પૂછપરછ કરવાનો મોકો આપ્યા વિના એ નમસ્કાર કરીને નીકળી ગયો. એને ઓરડો છોડી દીધાનો અફસોસ થતો હતો. એ સીધો મકાનમાલિક પાસે ગયો. મકાનમાલિક એના વિશે શું વિચારશે એની પરવા ન કરી. મકાનમાલિક એને ભૂલ્યો નહોતો. કદાચ એનાથી પ્રસન્ન પણ હતો.

“હું એ ઓરડામાં ફરીથી આવવા માંગું છું. મારી ભૂલ થઈ ગઈ. ઓરડો ખાલી થાય એટલે મહેરબાની કરીને મને તરત જાણ કરજો.”

“તમારા માટે જ મેં બારીમાં સળિયા અને બારણાં નંખાવ્યાં છે.”

“હા જી. જાણું છું. ભાડું તો એટલું જ લેશો ને?”

“હા-હા, મેં ભાડું વધાર્યું નથી.”

શેરીની અંદર વળતાં જ એને ખ્યાલ આવ્યો કે એણે મકાનમાલિકને સરનામું તો આપ્યું જ નથી. પાછું વળીને જોયું તો નોકર દેખાયો. એને લાગ્યું કે નોકર એનો પીછો કરી રહ્યો છે. મકાનમાલિકે કહ્યું હશે. ખબર નહીં કેમ, એને ગભરાટ થયો. એ પોતાના ઘર તરફ નહિ પણ બીજી બાજુએ વળી ગયો.

બીજી વાર એ ક્યારેય એ પીપળાના ઝાડવાળા ઓરડા પર ગયો નહીં. એને ડર હશે કે ઓરડામાં સાપ આવી જાય તો! એ મરવા નહોતો માંગતો. એના મર્યા પછી એના પરિવારની સ્થિતિ કેવી થાય એની એને કલ્પના હતી. એ ચોવીસે કલાક બારીનાં બારણાં બંધ રાખી શકે એમ નહોતો. એને ખાતરી હતી કે ખિસકોલીઓ હળી જશે.

આ બેલસાહેબે મારા કાનમાં ઘંટ વગાડ્યો. હું જાગ્યો.

મારે ક્યાં ઈંગ્લંડમાં જન્મારો કાઢવો છે? હું છટાદાર ભાષણ કરવાનું શીખીને શું કરવાનો હતો? નાયનાચીને હું સભ્ય કેમ બનીશ? વાયોલિન શીખવાનું તો દેશમાંય બને. હું તો વિદ્યાર્થી છું. મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ મારે મારા ધંધાને લગતી તૈયારી કરવી જોઈએ. મારા સદ્ વર્તનથી હું સભ્ય ગણાઉં તો ઠીક જ છે, નહીં તો મારે લોભ છોડવો જોઈએ.

આ વિચારની ધૂનમાં મેં ઉપલી મતલબના ઉદ્ગારોવાળો કાગળ ભાષણ શિક્ષકને મોકલી દીધો. તેની પાસે મેં બે-ત્રણ પાક જ લીધા હતા. નાય શિક્ષિકાને પણ તેવો જ પત્ર લખ્યો. વાયોલિન શિક્ષિકાને ત્યાં વાયોલિન લઈને ગયો. જે દામ આવે તેટલે તે વેચી નાખવાની તેને પરવાનગી આપી. તેની સાથે કાંઈક મિત્ર જેવો સંબંધ થઈ ગયો હતો, તેથી તેની પાસે મારી મૂર્છાની વાત કરી. મારી નાય ઇત્યાદિની જંજળમાંથી નીકળી જવાની વાત તેણે પરસંદ કરી.

સભ્ય બનવાની અમારી ઘેલછા ત્રણેક માસ ચાલી હશે. પોશાકની ટાપટીપ વર્ષો સુધી નભી. પણ હું વિદ્યાર્થી બન્યો.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

નિબંધ

મસૂરી

સતીષ પટેલ

હરિદ્વારના પવિત્ર ઘાટો પર ગંગાની આરતીના દિવ્ય નાદ અને હૃષીકેશના તોફાની જળમાં અનુભવેલા સાહસના બે દિવસો પછી, અમારી યાત્રાએ એક નવો વળાંક લીધો. આઘ્યાત્મિકતાની ગહનતામાંથી હવે અમારે પ્રકૃતિના સૌંદર્યનાં શિખરો માણવાનાં હતાં. ત્રીજી રાત્રિના વિસામા માટે અમારું લક્ષ્ય હતું - મસૂરી. સમુદ્રસપાટીથી આશરે ૬૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ વસેલું આ નગર માત્ર એક ભૌગોલિક સ્થળ નથી, પણ પ્રકૃતિએ નિરાંતે બેસીને કંડારેલું એક કાવ્ય છે. જ્યારે અમારી ગાડી વાંકાચૂકા પહાડી રસ્તાઓ પરથી ઉપર ચડી રહી હતી, ત્યારે નીચે દેખાતી દેહરાદૂનની ખીણ રાત્રિના અંધકારમાં જાણે આકાશમાંથી ખરેલા તારલાઓથી ઝળહળતી હોય તેવું લાગતું હતું.

મસૂરીને “પહાડોની રાણી” (Queen of Hills) એમ જ નથી કહેવાતી. તેની પાછળ એક શાલીનતા છે, એક ઠસ્સો છે. જેવી રીતે કોઈ રાણી પોતાના રજવાડી ઠાક સાથે ઊભી હોય, તેમ મસૂરી હિમાલયની શિવાલિક હારમાળાઓ પર બિરાજમાન છે. અહીંના પહાડો પર મકાનોની બાંધણી જોવી એ એક લ્હાવો છે. પહાડના ઢોળાવ પર એકબીજાની ઉપર ગોઠવાયેલા હોય તેવાં મકાનો જોઈને મનમાં પ્રશ્ન થાય કે મનુષ્યની હિંમત અને કુદરતની અનુકૂળતાનો કેવો અદ્ભુત સંગમ હશે! ક્યારેક લાગે કે આ મકાનો પહાડને વળગીને ઊભાં છે, તો ક્યારેક લાગે કે તે વાદળોને સ્પર્શવા માટે આતુર છે. બ્રિટિશ કાળની યાદ અપાવતી સ્થાપત્યશૈલી અને આધુનિક બાંધકામનું મિશ્રણ આ નગરને એક વિશિષ્ટ ચામ આપે છે.

મસૂરી પહોંચ્યા પછી અમારું પ્રથમ આકર્ષણ હતું ‘કેમ્પ્ટી ફોલ’. મસૂરીથી આશરે પંદર કિલોમીટર દૂર સ્થિત આ ધોધ એટલે કુદરતનું સંગીત. પહાડોની ખૂબ ઊંચાઈએથી જ્યારે દૂધ જેવું સફેદ પાણી નીચે પથરો પર પછડાય છે, ત્યારે જે ગુંજારવ પેદા થાય છે તે હૃદયના ધબકારા સાથે લય મિલાવે છે. ‘કેમ્પ્ટી’ નામ પાછળ પણ એક ઇતિહાસ છુપાયેલો છે. કહેવાય છે કે અંગ્રેજોના જમાનામાં અહીં ‘કેમ્પ-ટી’ (Camp-Tea) એટલે કે ચાની મહેફિલો જામતી હતી, જે સમય જતાં લોકજીભે ‘કેમ્પ્ટી’ બની ગયું. આ ધોધ સુધી પહોંચવા માટે રોપ-વેની સુવિધા છે. ઊંચાઈ પર લટકતી ટ્રોલીમાં બેસીને જ્યારે તમે ખીણ તરફ નીચે ઊતરો, ત્યારે પેટમાં ફાળ પડે પણ સામે દેખાતો ધોધનો નજારો એ બધું જ ભુલાવી દે છે. હા, પ્રવાસન ધામ હોવાથી રોપ-વેની ટિકિટના ભાવ

થોડા મોંઘા જરૂર લાગે, પણ એ અનુભવની કિંમત પૈસામાં આંકી શકાતી નથી. ધોધની નીચે બનેલા કુંડમાં જ્યારે પાણીના છાંટા ઊડે, ત્યારે લાગે કે જાણે પહાડો આપણને આશીર્વાદ આપી રહ્યા છે.

મસૂરીની સાચી રંગત તો તેના 'મોલ રોડ' પર જોવા મળે. દરેક હિલસ્ટેશનનો આત્મા તેના મોલ રોડમાં વસેલો હોય છે, અને મસૂરી પણ તેમાં અપવાદ નથી. સાંજના સમયે જ્યારે ધુમ્મસ હળવેકથી રસ્તાઓ પર ઊતરી આવે અને લાઈટોના પ્રકાશમાં મોલ રોડ ઝળહળી ઊઠે, ત્યારે ખરીદીનો ઉત્સાહ બમાણો થઈ જાય છે. અહીંની હવામાં એક એવી તાજગી છે કે તમે ગમે તેટલું ચાલો, થાક લાગતો નથી. લાકડાની નકશીકામવાળી વસ્તુઓ, ગરમ વસ્ત્રો અને સ્થાનિક હસ્તકળાની ચીજોથી સજ્જ દુકાનો તમને પોતાની તરફ ખેંચે છે. બાળકો માટે રમકડાં તો વડીલો માટે વૂલન શાલ દરેક માટે અહીં કંઈક ને કંઈક ખાસ છે. મોલ રોડ પર ફરતાં ફરતાં જ્યારે પહાડોની પેલે પાર સૂર્યાસ્ત થાય, ત્યારે આકાશમાં જે રંગોની હોળી રમાય છે, તે જોઈને લાગે કે આપણે સાચા અર્થમાં 'પહાડોની રાણી'ના શરણમાં છીએ.

મસૂરીના મોલ રોડની ચહલપહલથી થોડે દૂર જઈએ એટલે આવે છે 'લેન્ડોર' અને 'લાલ ટિબ્બા'. મસૂરીનો આ એ ભાગ છે જે આજે પણ બ્રિટિશ કાળની યાદોને અકબંધ સાચવીને બેઠો છે. લાલ ટિબ્બા એ મસૂરીનું સૌથી ઊંચું શિખર છે. અહીંથી ટેલિસ્કોપ દ્વારા જ્યારે તમે દૂર દેખાતી હિમાલયની બરફાચ્છાદિત ચોટીઓ બંદરપૂંચ, કેદારનાથ અને બદ્રીનાથનાં દર્શન કરો છો, ત્યારે લાગે છે કે પૃથ્વી અને આકાશ અહીં એકબીજાને ભેટી રહ્યાં છે. સૂર્યોદય સમયે જ્યારે સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણો તે બરફ પર પડે છે, ત્યારે તે શિખરો સોનાની જેમ ચમકી ઊઠે છે. આ દૃશ્ય માત્ર આંખો માટે જ નહીં, પણ આત્મા માટે પણ એક લહાવો છે. લેન્ડોરની ગલીઓમાં ફરવું એટલે સમયના ચક્રને પાછળ ફેરવવા જેવું છે. અહીંના પથ્થરના રસ્તાઓ, જૂના દેવદારનાં વૃક્ષો અને શાંત વાતાવરણમાં એક અજબનું મૌન છે. પ્રખ્યાત લેખક રસ્કિન બોન્ડનું નિવાસસ્થાન પણ અહીં જ છે. એવું લાગે કે તેમનાં પુસ્તકોનાં પાત્રો આ જ ગલીઓમાંથી જન્મ્યાં હશે. અહીંની હવામાં પણ સાહિત્ય અને શાંતિની સુગંધ છે.

મસૂરીના પશ્ચિમ છેડે આવેલું 'કલાઉડ્સ એન્ડ' એટલે જાણે પૃથ્વીનો છેડો. આશરે બે હજાર એકરના ગાઢ જંગલથી ઘેરાયેલો આ વિસ્તાર પ્રકૃતિપ્રેમીઓ માટે સ્વર્ગ સમાન છે. જ્યારે અમે ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે આકાશમાં વાદળોનો જમાવડો હતો. અહીં ઊભા રહીને એવું લાગે કે જો આપણે હાથ લંબાવીએ તો વાદળોને સ્પર્શી શકીશું. દેવદાર અને એકનાં ઘટાદાર વૃક્ષો વચ્ચેથી પસાર થતી કેડીઓ પર ચાલવું એ એક રોમાંચક અનુભવ હતો. અહીંની શાંતિ એટલી ગહન છે કે તમે તમારા પોતાના શ્વાસનો અવાજ પણ સાંભળી શકો છો. વન્યજીવનના શોખીનો માટે અહીંનાં જંગલોમાં ફરવું એ એક લહાવો છે. અમે નસીબદાર હતા કે અમને પહાડી પક્ષીઓના દુર્લભ અવાજો સાંભળવા મળ્યા. અહીંનું ઐતિહાસિક લોગ હાઉસ જે ૧૮૩૮માં બનેલું છે, તે હજુ પણ અડીખમ ઊભું છે, જે આપણને માનવમર્યાદા અને કુદરતની ભવ્યતાની યાદ અપાવે છે.

કોઈ પણ પ્રવાસ તેના સ્વાદ વગર અધૂરો છે. મસૂરીમાં મોલ રોડ પર ફરતાં ફરતાં ગરમાગરમ મોમોઝ અને થુપ્પાની જે લિજ્જત માણી, તે કદાચ પંચતારક હોટલમાં પણ ન મળે. ઠંડા વાતાવરણમાં મકાઈના ડોડા પર લીંબુ અને મરચું લગાવીને ખાવાની મજા જ કંઈક અલગ હોય છે. અહીંની નાની નાની ચાની ટપરીઓ પર મળતી આદુવાળી ચા અને મેંચી તો જાણે પહાડોનું રાષ્ટ્રીય ભોજન બની ગયું છે.

મસૂરીથી થોડા કલાકોના અંતરે આવેલું ‘ધનૌલ્ટી’ અમારી સફરનો એક અણધાર્યો પણ અદ્ભુત વળાંક હતો. મસૂરીમાં જે ચહલપહલ છે, તેનાથી સાવ વિપરીત ધનૌલ્ટી શાંત અને ગંભીર છે. અહીંના ‘ઇકો પાર્ક’માં આકાશને આંબતાં દેવદારનાં વૃક્ષો નીચે બેસીને વિતાવેલી પળો કાયમ યાદ રહેશે. ઊંચા પહાડો પરથી જ્યારે પવન ફૂંકાય છે, ત્યારે વૃક્ષોમાંથી આવતો સૂ-સૂ અવાજ જાણે કુદરતનું કોઈ રહસ્યમય ગીત હોય તેમ લાગે છે. ધનૌલ્ટીના રસ્તામાં દેખાતા પથ્થરથી બનેલાં નાનાં નાનાં ઘરો જોઈને એવું લાગે કે કુદરતે અહીં હરિયાળીની ચાદર ઓઢાડી છે. પ્રદૂષણ અને ઘોંઘાટથી દૂર, આ જગ્યા સાચા અર્થમાં ધ્યાન અને ચિંતન માટે શ્રેષ્ઠ છે. હિમાલયની ઠંડી અહીં વધુ તીવ્રતાથી અનુભવાય છે, જે તમારા શરીરને જ નહીં પણ મનને પણ તાજગી બક્ષે છે.

મસૂરીની આ યાત્રા માત્ર ફરવા માટે નહોતી, પણ આપણી ભીતરની શાંતિને શોધવા માટેની હતી. શહેરોનાં કાંકીટનાં જંગલોમાં જીવતા આપણે જ્યારે આવા ભવ્ય પહાડોની સામે ઊભા રહીએ છીએ, ત્યારે સમજાય છે કે કુદરતની સામે આપણું અસ્તિત્વ કેટલું નાનું છે. મસૂરીએ અમને શીખવ્યું કે જીવનમાં ગમે તેટલી ચડતી-પડતી આવે, પહાડોની જેમ સ્થિર અને અડીબમ રહેવું જોઈએ.

રાત્રિના સમયે જ્યારે અમે હોટલની બાલ્કનીમાં બેસીને દૂર ખીણમાં દેખાતાં પ્રકાશનાં ટપકાંઓને જોતા હતા, ત્યારે એવું લાગતું હતું કે પૃથ્વી પર તારાઓની મહેફિલ જામી છે. એ મૌન રાત્રિમાં પહાડી પવનની લહેરખીઓ જ્યારે કાનમાં ગુંજતી હતી, ત્યારે મન સાવ હળવું ફૂલ થઈ ગયું હતું. મસૂરીની આ સુંદરતા, અહીંના લોકોની સરળતા અને પ્રકૃતિનો આ અદ્ભુત કરિશ્મા કોઈ પણ પ્રવાસીને મંત્રમુગ્ધ કરવા માટે પૂરતો છે.

મસૂરીની સવાર તો વળી વધુ નિરાળી હતી. બારી ખોલતાં જ ઠંડો પવન ચહેરાને સ્પર્શીને પસાર થઈ ગયો. પહાડો પર પથરાયેલું ધુમ્મસ જાણે સફેદ ચાદર ઓઢીને સૂતેલી પ્રકૃતિ જેવું લાગતું હતું. દૂર ક્યાંક પક્ષીઓનો કલરવ અને પહાડી લોકોની ચહલપહલ જીવનની જીવંતતાનો પુરાવો આપતી હતી. મસૂરીના પહાડોમાં જે એકાંત છે, તેમાં પણ એક અવાજ છે, જે આપણને આપણી જાત સાથે જોડે છે. ગરમીના દિવસોમાં હરિદ્વારની ભીડથી નીકળીને મસૂરીની આ શાંત અને શીતળ ગોદમાં આવવું, એ કોઈ વરદાનથી ઓછું નહોતું. મસૂરીની એ ગલીઓ, તે કેમ્પ્ટી ઘોઘનો અવાજ, મોલ રોડની તે રોશની, લાલ ટિબ્બાનું ઊંચું શિખર, કલાઉડ્સ એન્ડનું જંગલ અને ધનૌલ્ટીનું ઇકો પાર્ક હવે અમારી સ્મૃતિઓમાં કાયમ માટે અંકિત થઈ ગયાં છે. પહાડોની આ રાણીએ અમને એવું વળગણ લગાડ્યું છે કે હજી તો ત્યાંથી નીકળ્યા નથી, ત્યાં જ ફરી પાછા જવાના કોડ જાગવા માંડ્યા છે.

વધેલી દવાઓ વિશે

રમણ સોની

‘હે તથાગત, મારા આ મૃત પુત્રને જીવિત કરી આપો’ રોતી-કકળતી માતા તથાગતને ચરણો બેસી ગઈ. આધુનિક તથાગતે વાર ન લગાડી. કહે, ‘ભલે. પણ એમ કર, તું કોઈના ઘરેથી ચપટી મીઠું લઈ આવ. એ જ તારા બાળકને જીવતો કરશે.’ સ્ત્રી ઝટ ઊભી થઈને ચાલવા લાગી. તથાગત કહે, ‘જસ્ટ એ મિનિટ. પણ જો, જ્યાં તું મીઠું માગે ત્યાં પૂછી જોજે કે, તમારા ઘરમાં કોઈ રોગનાશક દવાની ટેબ્લેટ તો નથી ને? ટેબ્લેટ-શૂન્ય ઘરનું મીઠું જ તારા બાળકને જીવતો કરી શકશે.’

મનુષ્યજીવન, એટલે કે મનુષ્યનું જીવતા હોવું એ દવા-સાપેક્ષ છે. ‘સર્વે સન્તુ નિરામયઃ’ એ આત્મ-શુભેચ્છા બરાબર છે, પરંતુ નિરામય હોવાતું નથી, નિરામય થવાનું હોય છે – દવાઓ લેતાં રહીને. સર્વે સન્તુ નિરામયઃનું તદ્દન નવું, અદ્યતન પૂર્વચરણ આવું છે – ‘સર્વે સન્તુ દવાશ્રિતાઃ’ અને એને પરિણામે, સર્વે સન્તુ નિરામયઃ, અલબત્ત, થોડા સમય માટે ફરી પાછું ‘દવાશ્રિતાઃ’ ને ફરી પાછું ટેમ્પરરી નિરામયઃ, ને ફરી ફરી પાછું..

કોઈ વ્રત લેવું, ઉપવાસ કરવા, નિસર્ગોપચાર કેન્દ્રમાં અઠવાડિયું રહી આવવું, હવાફેર કરવા જવું – એમ કરવાથી દવાઓમાંથી છુટકારો મેળવવાનો આપણો શુભાશય હોય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ થાય છે એવું કે થોડોક વખત પછી તમે ફરી પાછા ક્યારે દવાની ટીકડીએ ચડી જશો એ તમે વરતી શકતા કે સમજી શકતા નથી. ‘મેં તો વ્હાલ કીધું નહોતું ને તોયે મુજને વરી ગઈ!’ – એવી દશા થવાની....

‘તમારે રંગો છે અને આકારો છે’ એવું કવિ પ્રહ્લાદ પારેખે ફૂલો માટે – બનાવટી ફૂલો માટે – કહેલું. મને તો વિવિધ દવા-ટીકડીઓને આ ઉદ્દગાર લાગુ પાડવાનું મન થાય છે. કેવા મનમોહક રંગો! ક્યારેક ઉપર એક રંગ ને પીઠ પાછળ બીજો રંગ! અને વળી, કેવા કેવા વિવિધ ને રળિયામાણા આકારો! મને આ દવા-ટીકડીઓને મિની શિલ્પો કહેવાની ઈચ્છા પણ થાય છે. પહેલાં તો એની સામે જોઈ રહેવાનું જ મન થાય – પછી, અનિચ્છાએ, ગળવાનું આવે છે. આંખો બંધ થઈ જાય છે, ને સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઘણી વાર તો આ ટેબ્લેટ ગળવાની હોતી નથી, ઓરવાની હોય છે. ઘણાંને મેં, અરે રે, ચાર-પાંચ ગોળીઓ એક સાથે ઓરતાં જોયાં છે, ક્યારેક તો દિનમાં ત્રણ ત્રણ વાર! કવિવર ઉમાશંકર જોશીની ક્ષમા માગીને એક કાવ્ય-વિપરીત સત્ય કહેવા માગું છું – ‘ગયાં વર્ષો તે તો’ દવા ટીકડીઓ લેવામાં ગયાં જ, પણ ‘રહ્યાં વર્ષો તેમાં’ પણ દવાની ચાલાણગાડીએ જ જીવન ચાલતું રહેવાનું છે, આપણાં સૌનું.

એક બીજી વાત વળી વધુ રસિક છે. ડૉક્ટર નામના સર્જકને ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી દવાઓનાં સ્તોત્રો લખવાની પ્રેરણા થતી રહેતી હોય છે. તમને થયેલા ને થવાના રોગોને મદ્દેનજર રાખીને ડૉક્ટરસાહેબો પ્રિસ્ક્રિપ્શનમાં પંક્તિઓ લખતા જાય છે. ગઝલ કેટલીક વાર ચાર શૈરની હોય તો ઘણી વાર બાર શૈરની પણ હોય, એમ પ્રિસ્ક્રિપ્શનમાં ક્યારેક

ચાર તો ક્યારેક બાર દવાઓની કૃતિ ઊતરતી રહે છે. એના ભાવકે તો એક ભાવિક ભક્તજનની જેમ, પ્રભુસ્મરણ કરીને, આંખો મીચીને એનું સેવન ચાલુ કરવાનું હોય છે.

પંદર દિવસે બીજી વાર બતાવવા જવાનું હોય છે. તે મુલાકાતમાં રોગીની ને અલબત્ત, પોતાની પણ, સ્થિતિને બરાબર પારખી લઈને આર્ષદ્રષ્ટા ડૉક્ટર દવાઓ બદલે છે — એટલે કે પોતાની એ પૂર્વપંક્તિઓનું સંમાર્જન કરે છે. પોતાની કવિતાના પાઠ નિરંતર બદલતાં જવું એને કવિકર્મ કહેવામાં આવે છે, એવું જ તબીબકર્મ, સમજી-વિચારીને, ડૉક્ટર બજાવતા હોય છે. બરાબર. નથિંગ રોન્ગ.

પરંતુ, એને પરિણામે, તમારી સ્થાવર સંપત્તિ વધતી જાય છે. એટલે કે, અગાઉની દવાઓમાંથી જે જે વધી તે તે નથી તો ગળી શકાતી, નથી તો અળગી કરીને ફેંકી દઈ શકાતી! ખબર નહીં ક્યારે એની ફરી જરૂર પડે! એ વધેલી ટીકડીઓનાં, બોખાં થયેલાં પત્તાં દુનિયાની સૌથી વધુ લાચાર હયાતીરૂપ હોય છે. એ તમારા ટેબલ પર, તમારા કબાટમાં, બોખામાં કે કોથળીમાં પડી રહે છે, ને પછી ધીમે ધીમે કાળગ્રસ્ત થાય છે, એટલે કે એની ‘એક્સપાયરી ડેટ’ પણ વીતી જાય છે. સમય આગળ વધી જાય છે; ને દવાઓ પાછળ રહી જાય છે — તમારા સંગ્રહસ્થાનમાં. બિલકુલ અ-પ્રસન્ન વાત તો એ હોય છે કે, જૂના ફોટોગ્રાફ્સ જોતાં જોતાં તમે તમારાં સંતાનોને, એમનાંય સંતાનોને, પ્રસન્નતાથી કહી શકો છો કે તમે કેવા કેવા કે કેવાં કેવાં હતાં! પણ આ વધેલી દવા-સંપદા કોઈને પણ બતાવીને તમે કહી શકતા નથી હોતા, કે તમે કેવા કેવા રોગો વખતે કેવાં કેવાં લાગતાં હતાં!

એ વધેલી દવાઓમાંથી કેટલીક શાશ્વત ઉપયોગની પણ હોઈ શકે — એસિડિટી-નાશક, સઘ દર્દ-ફેડક(પેઈનકિલર્સ), તાવ-વિનાશક વગેરે. દવા-સંગ્રહ બલકે સંઘરો વધતો જાય છે એનું એક કારણ આ પણ છે.

તમારા ઓળખીતાઓમાંથી કોઈ જણ દવાઓના જાણકાર પણ હોય, એમને ક્યારેક ચા-નાસ્તા માટે નિમંત્રણ આપ્યું હોય ત્યારે, ચા-નાસ્તો કર્યા પછી એ પ્રસન્ન થયેલા હોય એ તકનો લાભ લઈને તમે પેલી વધેલી દવાઓ એમને બતાવો છો, માર્ગદર્શન માટે. મોટો ડબ્બો કે કોથળી ભરેલી દવાઓ જોઈને પહેલાં તો એ ગભરાઈને ઘડિયાળમાં જોઈ લે છે! પછી દવાઓ જોઈજોઈને, ફટાફટ બાજુમાં નાખતા જાય છે, ને થોડી દવાઓ તમને ફરી સંઘરવા પાછી આપે છે.

કોરાણે મૂકેલી પેલી દવાઓનું, હું તમને પૂછું છું કે, તમે શું કરતા હો છો?

કેટલાંક હકારવાદીઓને કશું પણ ફેંકી દેવાનું મન થતું નથી. એવા એક જણને, કોઈ જ્ઞાનીએ એમ કહેલું કે, આ વધેલી દવાઓને વાટી નાખીને એની મલ્ટિકલર ભૂડી તમારા આંગણાના છોડનાં ફૂંડાંમાં નાખો તો એને માટે એ વિટામિનનું કામ કરશે.

સાચે જ ?

કે પછી જેવી મનુષ્યોની દશા થાય છે, થતી જાય છે એવી જ ખરાબ દશા બિચારા પેલા છોડની પણ થશે?

સાચે જ, વધેલી દવાઓ એ વધારે ને વધારે ગૂંચવાતો જતો કોયડો છે. સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ.. .

હાસ્યનિબંધ

શોકનો શોખ...

રવીન્દ્ર પારેખ

શીર્ષક પરથી ગેરસમજ ના કરતા. હું માનું કે ન માનું, તમારે માનવાનું છે કે આ હાસ્યલેખ છે. હસવું આવે કે ન આવે, તમારે હસવાનું છે. એક વાચક તરીકે તમારે તમારી ફરજ બજાવીને મને હાસ્યલેખક તરીકે મરતો બચાવવાનો છે. નહીં બચાવો તો હું ગોરો છું, પણ મારા પર કાળું હાસ્ય(બ્લોક હ્યુમર) થશે. આમ તો હું હાસ્યલેખક તરીકે બહુ જાણીતો એટલે નથી કે કોઈએ મને હાસ્યલેખ લખવા જ નથી દીધો. હું ન લખવાને કારણે હાસ્યલેખક થયો છું. એવું નથી કે મને લખતાં નથી આવડતું. મેં ગંભીર લેખન કર્યું તો મને હસવામાં કાઢી નાખવામાં આવ્યો ને હાસ્યલેખો લખ્યા તો બધાં ગંભીર થઈ ગયાં. એમને અવગણવાની મેં ઘણી કોશિશો કરી, પણ એમણે મને ગણવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એમનાં અક્ષરજ્ઞાન અને અંકજ્ઞાનની મને ઈર્ષ્યા આવે છે. એમ તો હાસ્યલેખોનું મેં પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે, પણ એ લખતી વખતે મેં અને તપાસતી વખતે પ્રૂફરીડરે વાંચ્યું હોય એમ બને. એ સિવાય કોઈ ત્રીજો વાચક મળી આવે તો ઈશ્વરનો પાડ માનવાનો રહે.

હું કેમ ન લખી શક્યો અને કેમ લખી શક્યો એનું એક જ ઉદાહરણ આપવા માંગું છું. વાત એમ છે કે એક વાર એક વર્તમાનપત્રના તંત્રીનો સામેથી ફોન આવ્યો. (જોકે, તે પહેલાં મેં તંત્રીને છાપામાં કોલમ લખવા દેવાની અનુમતિ માંગતો પત્ર લખેલો) ફોન પર તંત્રીશ્રીએ પ્રેસ પર આવી જવા જણાવ્યું, એટલે હું મારતે સ્કૂટરે પ્રેસ પર પહોંચ્યો. તંત્રીશ્રી મારી રાહ જોતા જ બેઠા હતા. મેં મારું નામ આપ્યું તો એમણે મને બેસવાનું કહ્યું. હું બેસી પડવાનો હોઉં તેમ બેઠો. તંત્રીશ્રીએ પહેલો ખુલાસો એ કર્યો કે તેઓ પુરસ્કાર આપી શકે એમ નથી. મને એ ગમ્યું તો નહીં, પણ મન મારતાં મેં કહ્યું, 'ભલે. પણ મારે તો કંઈ આપવાનું નથી ને!'

તંત્રીશ્રી હસ્યા. એ પરથી તો હું વગર લખ્યે જ હાસ્યલેખક થવાનું મટીરિયલ ધરાવું છું એમ લાગ્યું. મારા આ ગુણથી હું મનોમન પોરસાયો. તંત્રીસાહેબને વિવેક દાખવતાં મેં કહ્યું, 'આમ પણ હું પૈસા માટે લખતો નથી. શોખ છે એટલે લખું છું.'

સાહેબ ખુશ થયા, 'આજકાલ આવા માણસો મળતા નથી. બાકી, તો ન લખવાના પણ લોકો પૈસા માંગે છે.'

જોકે, હું જ જાણતો હતો કે કેવી કડકીમાં હું રહેતો હતો. બે મહિનાનું ભાડું ચડી ગયું હતું ને ફ્લેટમાલિકની ઉઘરાણી ચાલુ થઈ ગઈ હતી. એટલું સારું હતું કે પત્ની રિસાઈને ચાલી ગઈ હતી એટલે મારા સિવાયનો કોઈ ખર્ચો ન હતો. ખર્ચો એટલે પણ ન હતો કે આવક જ ન હતી. ઓછી આવકે, મને સાદગી અને કરકસરના પાઠ કોઈ પણ તાલીમ

વગર જ ભણાવી દીધા હતા. તંત્રીશ્રીએ મને વિચારમાં પડેલો ન રાખવા ઢંઢોળ્યો, ‘તમે હાસ્યની કોલમ લખી શકશો?’

મેં હકારમાં માથું ઘુણાવતાં કહ્યું, ‘બાય ઓલ મીન્સ. હું લખી શકીશ.’

‘શેના પર શરૂ કરશો?’

‘ચાપાણી પર કરું?’

તંત્રીને સમજાયું કે કેમ, પણ તેમણે બે અડધીનો ઓર્ડર આપ્યો. મેં ચાપાણી પર લખવાનું ફરી યાદ અપાવ્યું, તો તંત્રીશ્રીએ ચાને બદલે કઢી પીવા જેવું મોઢું કરતાં કહ્યું, ‘ચાપાણી તો કરવાનાં હોય, એમાં લખવાનું શું? કોઈ બીજો વિષય વિચારો.’

વિચારવાની તંગી હતી, છતાં મેં વિચાર્યું, ‘સ્ત્રી પર લખું તો કેવું?’

મેં તંત્રીને કહ્યું, તો એ જ કટાણું મોઢું સામે આવ્યું, ‘કેમ, તમારી પાસે લખવા માટે ટેબલ નથી કે કાગળ નથી, તે સ્ત્રી પર લખવા માંગો છો?’

મેં ખુલાસો કરતાં કહ્યું કે હું સ્ત્રીની ઉપર નહિ, પણ સ્ત્રીને વિષય કરીને લખવા માંગું છું, તો સાહેબ તો વધારે ઊછળ્યા, ‘આપણે પુરુષોએ સ્ત્રીને મજાક બનાવી દીધી છે. સ્ત્રીની મજાક કરીને ઘણા હાસ્યલેખકોએ પેટિયું રળી ખાધું છે. તમારી સ્ત્રીની તમે મજાક કરો છો?’

‘તમે કરો છો?’ મેં સામે પૂછ્યું.

‘સ્ત્રી હોય તો મજાક કરુંને!’

મને સમજાયું નહીં કે સ્ત્રી ન હોવાનો એ આનંદ પ્રગટ કરી રહ્યા હતા કે અફસોસ? હું એટલું સમજી ગયો કે સ્ત્રીવિષયક હાસ્યલેખની કોલમ આ છાપામાં લખી શકાય એમ નથી. મેં ત્યાં જ ચિંતન શરૂ કર્યું ને એકાએક જ બોલ્યો, ‘રાજકારણ પર લખું?’

તંત્રીશ્રી એકદમ ગિત્રાયા, ‘તમને નવું કંઈ સૂઝતું નથી? હાસ્યલેખક પાસેથી સ્ત્રી અને રાજકારણ લઈ લો તો-’

‘સાહેબ, રાજકારણ લેવું હોય તો લઈ લો, પણ સ્ત્રી ના લેતા, માંડ એક મળી હોય, તે પણ લેવાની વાત કરો તે ઠીક નથી.’ હું ખીજવાવાની ધાર પર આવી ગયો, તો સાહેબ બોલ્યા, ‘હું કંઈ લેવાની વાત નથી કરતો. હું તો એ કહેવા માંગું છું કે સ્ત્રી કે રાજકારણ લઈ લો, તો હાસ્ય નીકળી જાય ને લેખક બાકી રહે. ભલા માણસ, તમને કોઈ નવો વિષય જ નથી મળતો?’

‘નથી કેમ મળતો, મળે જ છે. તમે કહો તો લગ્નોમાં ખોટા ખચાં થાય છે, તેના પર લખું, કેક પણ તલવારથી કાપવી પડે, તેવા કેક પર લખું. તમે કહો તો વૃક્ષારોપણ પર લખું. એક તરફ વૃક્ષો વવાય છે, તો બીજી તરફ કપાય છે. હું તો મોંઘવારી પર પણ લખી શકું. મોંઘવારી વધતી રહે છે ને લેખક ઉધારીમાં ઘટતો રહે છે. અરે! બૂટ પર, ચંપલ પર, પેન્ટ પર, શર્ટ પર, જીવવા પર, મરવા પર, કોપી પર, પેસ્ટ પર, વેસ્ટ પર, બેસ્ટ પર, ટ્રેસ પર, એટ્રેસ પર, લોક પર, લૉકર પર, ગાગર પર, સાગર પર... એમ કોઈ પણ વિષય પર મારી માસ્ટરી છે. તમારે શેના પર લખાવવું છે?’

સાહેબ પર મારા અલ્પવિરામોની અસર થઈ હોય, તેમ તેમણે મને પલક ઝબકાવતી નજરે જોયો, ‘ક્યો તે નથી ખબર, પણ તમે કોઈ નવા વિષય પર લખો એમ ઈચ્છું છું.’

મજાની વાત એ હતી કે એમને શું જોઈએ છે, એની ખબર ન હતી ને હું જે વિષયો એમને કહેતો હતો, તે કહેતાંની સાથે જ જૂના થઈ જતા હતા. તેમનું કહેવું હતું કે હાસ્ય બધા વિષયમાંથી નિષ્પન્ન થતું નથી ને હું માનતો હતો કે સમર્થ હાસ્યકાર ગમે તે વિષયમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શકે, પણ તંત્રીશ્રી માનતા ન હતા. તેમણે કહ્યું, 'કેળાંની છાલ પાડે જ. તેના પર કોઈ પડે ને હસે તો તે હાસ્ય નથી. રસ્તામાં છાલ પડે તો પાડે જ!'

‘એવું નથી, સાહેબ!’

‘તમે એમ કહો છો કે છાલ કોઈને પાડે જ નહીં?’

‘પાડે, પણ પાડે જ એવું નક્કી નહીં.’

‘તે કેવી રીતે?’

‘છાલ પડે ત્યાં જ બકરી કે ગાય ખાઈ જાય એવું બનેને!’

તંત્રીસાહેબ મને જોઈ રહ્યા, પછી કહે, ‘તમને મજાક સૂઝે છે?’

‘સાહેબ, મજાકમાંથી પણ નીપજે છે તો હાસ્ય જ ને!’ હું બોલ્યો.

‘રહેવા દો, તમારાથી કોલમ નહીં લખાય.’

‘તમારે શેના પર લખાવવી છે, તે કહોને!’

‘એ ખબર હોત તો તમને બોલાવત જ શું કામ?’

‘હું કહું છું તે ટોપિક તમને માફક આવતા નથી ને તમે કહેતા નથી. એમાં કામ કેવી રીતે થાય?’

‘તમે થોડા વિષય કહો જોઈ!’

‘દાળભાત પર લખું.’

‘ના.’

‘તો ભાતદાળ પર ચાલે?’

‘એ બધું એકનું એક જ.’

‘એકનું એક નથી. ‘દાળભાત’માં દાળ એટલે કે સ્ત્રી આગળ છે ને ‘ભાતદાળ’માં પુરુષ આગળ છે. દાળ કેવી, ભાત કેવો?’

‘એમ? મને તો એની ખબર જ નહીં!’ તંત્રીએ મજાક કરતા હોય એમ મને જોયો. હું થોડો ભોંઠો પડ્યો. મેં આગળ ચલાવ્યું, ‘રાજકારણ આવે, પણ મંત્રી પર સારો હાસ્યલેખ થઈ શકે.’

‘ના પાડીને! આટલી મંતરે છે, તોય મંત્રી પર લખવું છે-’

‘તો તંત્રી પર ચાલે?’

‘એના કરતાં કોલમિસ્ટ પર લખો તો?’ તંત્રી ગિન્નાયા.

‘માનો કે ના માનો, પણ સાહેબ, તમે ઈન્ટેલિજન્ટ તો છો...જ!’

‘ઈન્ટેલિજન્ટ’ શબ્દ પડતાં જ સાહેબ એટલા ખુશ થયા કે કોલમ લખવાનું આમંત્રણ તેમણે હાથોહાથ જ આપી દીધું...

મારી વિચિત્ર-કળાના પ્રયોગો

સંજય પટેલ

‘વિચિત્રકળા’ શબ્દ દ્વારા મને માત્ર ચિત્રકળા જ અભિપ્રેત નથી, પરંતુ એવી તમામ કળાઓ અભિપ્રેત છે કે જેના અભાવમાં માણસ પશુ થઈ જવાની સંભાવના હજારો વર્ષો પહેલાં ભર્તૃહરિએ ઉચ્ચારેલી. લલિતકળાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ કળાસાધકની હડકેટે ભર્તૃહરિ પહેલાં ચડે છે; મને જરાક વહેલા ચડેલા. “સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિષાળહીનઃ।”વાળી તેમની વાતે મારા કુમળા માનસ પર વિઘાતક અને તરંગી અસરો નિપજાવેલી. એથી પશુ થઈ જવાના ભયમાં ને ભયમાં મેં કાચી વયે જ કળાસાધનાના અનેક અખતરા આદર્યા. તેમાં સ્થાપત્યકળાનું કૌવત બતાવવાનો કોઈ મોકો મને મળ્યો નહીં ને શિલ્પકળાનું ક્ષેત્ર મને અલ્પ કીર્તિમંત લાગ્યું. તેથી તેમાં મારું કોઈ પ્રદાન રહ્યું નથી. પણ ચિત્રકળા, સંગીતકળા, નૃત્યકળા ને સાહિત્યકળા પાછળ તો હું લવિંગ ખાઈને પડી ગયેલો. કળાસાધનાના આ તબક્કામાં મારી આસપાસના લોકો મને સનકી માનવા લાગેલા. મેં પણ વિશ્વના મહાન ચિત્રકારો, શિલ્પકારો ને વૈજ્ઞાનિકો વિશે વાંચેલું. તેમાંથી હું એવું માનતો થયેલો કે જે સનકી કે ધૂની હોય એ જ આવા ક્ષેત્રમાં કંઈક નવું કરી શકે છે. એટલે જ્યારે મારી પીઠ પાછળ, મારા ગાંડપણ વિશે હું સાંભળતો ત્યારે અંદરથી હરખાતો, ને બમણા વેગથી એ કળાને અંગીકાર કરવાનો યત્ન આદરતો.

ચિત્રળાના કેટલાક અદ્ભુત નમૂના સર્જ્યા બાદ ટી.વી.ના પરદે નાનાં નાનાં બાળકોને નાચતાં જોઈ મને નૃત્યકલા હસ્તગત કરવાનો પાનો ચડેલો. શાસ્ત્રીય નૃત્ય વિશે વિચારી જોતાં એ મંજિલ બહુ લાંબી અને કષ્ટદાયક લાગેલી. ઉપરાંત, એ ક્ષેત્રના ચાહકો પણ કેટલા? આપણે તો બહુ અલ્પ સમયમાં બહોળા સમુદાય ઉપર છવાઈ જવું હતું. તેથી ‘શાસ્ત્રીય’ શબ્દ થોડો બાજુએ રાખી નૃત્યકલાના થોડા પ્રાકૃત સ્વરૂપ એવી ‘ડાન્સકળા’ તરફ હું વળ્યો. મારામાં અત્યાર સુધી વકરેલી તમામ વિદ્યાઓ કે કળાસાધનામાં એકલવ્ય મારો આદર્શ રહ્યો છે. એટલે મેં એપાર્ટમેન્ટના ચોથા માળે આવેલા મારા ફ્લેટના દીવાનખંડમાં મારી આ કળાસાધના સ્વયં આદરી. નૃત્ય હું નહોતો જાણતો, પણ ‘શીખવા’નો સિદ્ધાંત મને બરાબર યાદ હતો. મૂળાક્ષરો ગોખવા કરતાં ભાષામાં થતી વાતચીતનો માહોલ માણસને જલદી એ ભાષા બોલતો કરી શકે એવી માન્યતાને કારણે હું સીધો જ હિન્દી ફિલ્મનાં અતિ ઝડપી નૃત્યગીતો તરફ વળ્યો. ગુરુ દ્રોણની પ્રતિમા સમો ટી.વી.નો પડદો સામે રાખી દસેક ગીતોની નૃત્યભંગિઓ હસ્તગત કરવાના નિર્ધાર સાથે મેં આ કળાસાધનાની શરૂઆત કરી.

અન્યને પ્રવેશવાની સખત મનાઈવાળા એ બંધ રૂમમાં હું શું કરતો હતો એ તો મારો ભગવાન પણ નથી જાણતો. (મારું એ નૃત્ય જોઈને મારી અંદર બેઠેલો ઈશ્વર મુઠ્ઠીઓ વાળી ભાગી ગયેલો) પણ બે-ચાર દિવસ પછી ફ્લેટમાં અમારી બરોબર નીચે રહેતા ભાઈએ એક રાત્રે મને ટોક્યો, “આ થોડા દિવસથી સાંજે શેની ધમાલ ચાલે છે તમારા ઘરમાં? બાલમંદિર શરૂ કર્યું છે કે શું?” મારી કળાને ધમાલ કહેનારા અમારા એ તુચ્છ પાડોશી પર મને પશુવત્ તિરસ્કાર ઊપજ્યો. મને તુરંત ભગવાન ઈસુ ખ્રિસ્ત યાદ આવ્યા ને મનોમન ઈસુવાણી મારા મુખેથી સરી પડી. “હે ઈશ્વર! આ માણસ શું કહી રહ્યો છે એનું તેને ભાન નથી. તું એને માફ કરજે.”

આમ, મેં મારા પાડોશીને માફ તો કર્યો, પણ એણે મને મારી નૃત્યશાળા બદલવાની પ્રેરણા પૂરી પાડી. સાથે, બે-ચાર દિવસના મહાવરાને અંતે મારું અંગેઅંગ કળતું હતું. તેથી આ કળાસાધના મૂળાક્ષરોથી શરૂ કરવી પડશે એવું મને જ્ઞાન લાધ્યું. એક સાંજે ડાન્સકલાસમાં જઈ ગુરુ આગળ મેં મારી મહેચ્છા રજૂ કરી. ગાંધીજીની જેમ એમણે ‘પાકા ઘડે કંઈ કાંકા ન ચડે’ એવું તો ન કહ્યું પણ મારી પૃચ્છા આદરી. “ડાન્સમાં કંઈ આવડે છે થોડુંઘણું?” મેં છેલ્લા ત્રણ-ચાર દિવસના મહાવરાને યાદ કરી ‘હા’ પાડી. એમણે સીધી જ આજ્ઞા કરી, “કરી બતાવો કંઈક!” મેં ટી.વી.ના પડદે જોયેલા પ્રથમ ગીતના પ્રથમ અંતરામાં આવતા એ અભિનેતાની નૃત્યભંગિઓ હાથપગ ઉછાળીને કરી બતાવી. પૃથ્વીનું સર્જન કર્યા પછી બ્રહ્માને જેવું વિસ્મય થયેલું એવા જ વિસ્મયથી તેઓ મને જોઈ રહ્યા. મારું ઓડિશન પૂરું થતાં તેઓ બોલી ઊઠ્યા, “નૃત્ય શીખવા આવ્યા છો કે કુસ્તી કરવા!” તેમના આ મહેણાથી હું નરસિંહની જેમ ક્ષુબ્ધ થયો. તત્કાળ તો મેં એ નૃત્યશાળા ન છોડી, પણ ગુરુજીને વધુ એક તક આપી.

એમણે જૂનું બધું ભૂલી જઈ નવેસરથી બધું શીખવાની મને સલાહ આપી. અડધો કલાકના મારા માનસિક શિક્ષણ બાદ શારીરિક શિક્ષણની એમણે શરૂઆત કરી. એમના કહેવા મુજબ નૃત્યમાં માથું, કમર, હાથ-પગ અને આંગળીઓ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાં જોઈએ. એકના હલનચલન વખતે અન્યને સ્થિર રાખતાં આવડવું જોઈએ. મને તેમનો આ અંગોની સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાંત બેઠો નહીં, છતાંય સ્વીકાર્યો. પણ જ્યારે મહાવરો કરવાનું કહ્યું ત્યારે વર્ષોથી સેવેલું અંગોની એકતાનું સત્ય બહાર આવ્યું. એમણે મને માત્ર આંખો ફેરવવા કહ્યું ને મારું આખું માથું ફર્યું, માથું ફેરવવા કહ્યું ત્યારે આખું ઘડ ફર્યું અને કમર હલાવવાનું કહેતાં તો મારું આખું શરીર ઘણાઘણી ઊઠ્યું. તેઓ ધીરજપૂર્વક આગળ વધ્યા. પણ આ કાચી માટીના માનવીની ધીરજ ક્યાં સુધી ટકી રહે! મારા શરીરનાં અંગોની એકતા જોઈ એકાદ કલાક બાદ તેઓ ઊકળી ઊઠ્યા, “સ્ટેન્ડ વગરના વોશિંગમશીનની જેમ શું આખા ઘૂંટો છો ચાર! આમ તે કંઈ ડાન્સ થતા હશે?” આ બીજું મહેણું મારા માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. અગાઉ આપેલી તક બીજી વાર ઝડપી લઈને હું જીવનમાં ક્યારેય નૃત્ય નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ નૃત્યશાળા છોડી ગયો.

મારી કળાસાધના વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેમનો રથ કુરુક્ષેત્ર તરફથી પાછો વાળી મારા માથા ઉપર હંકારે છે. વિક્ષુબ્ધ થઈ ઊઠેલું મારું ચિત્ત યોવીસ કલાકમાં તો કૃષ્ણવાણી ઉચ્ચારી બેસે છે, “ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા” આવા કર્મના તાદાત્મ્ય

વિના ને કર્મફળની સ્પૃહા વિના હું અન્ય કલાકર્ષણ અનુભવું છું. નૃત્યકળાની જ સાવકી બહેન જેવી સંગીતકળા ક્યારનીયે મારી દાઢમાં હતી. તેને મેં દાઢ ખોતરી બહાર કાઢી. કુદરતદત્ત કંઠ તો મારો એવો કે નવરાત્રી દરમિયાન સોસાયટીની સમૂહ આરતીમાં પણ મારી આસપાસ કોઈ ઊભું રહેતું નથી. રાષ્ટ્રીય પર્વ નિમિત્તે ધ્વજવંદન કરવા સાથે આવનાર મિત્ર રાષ્ટ્રગીતનો હુકમ થતાં પહેલાં મારાથી પાંચ ફૂટના સલામત અંતરે ખસી જાય છે. જ્યારે તેણે પહેલી વાર આવું કરેલું ત્યારે તો હું કશું સમજ્યો નહોતો. પણ એના ને મારા એક સામાન્ય મિત્ર તરફથી મને જાણવા મળેલું કે એ એવી ફરિયાદ કરતો હતો કે રાષ્ટ્રગીતમાં બાવન સેકન્ડ સુધી હલનચલન કર્યા વગર ઊભું રહેવાનું હોય છે, ને બાજુમાં મારા કંઠે ગવાતું રાષ્ટ્રગીત એ બે સેકન્ડથી વધારે સહન કરી શકતો નથી.

ખેર, મિત્રો તો મજાક કરવા જ જન્મ્યા હોય છે. પણ આ તથ્યને થોડુંઘણું ધ્યાને લઈ મેં ગાયકીના ક્ષેત્રને અવગણ્યું ને સંગીતવાદો તરફ નજર દોડાવી. સંગીતનાં અનેક વાદ્યોને માત કરી તબલાં ને હાર્મોનિયમ બાજી જીતી લીધી. કોલેજકાળમાં ગવાતાં અનેક ગીતોની સાથે મેં બેઠાં બેઠાં બેન્ચીસ ફૂટેલી, એટલે તબલાં મને સૌથી સરળ લાગેલાં. પરંતુ તપાસ કરી ત્યારે ખબર પડી કે શાસ્ત્રીય રીતે તબલાંનો અભ્યાસ કરતાં સાત વર્ષનો સમય લાગે. આટલી ધીરજ ક્યાંથી લાવવી? ને સાત વર્ષ તબલાં પાછળ જ ખચાઈ જાય તો બાકી બચેલાં વાદ્યો, વિદ્યાઓ ને કલાઓનું કોણ? કલાક્ષેત્રની આવી ઊંડી નિસબત અને ચિંતાને કારણે હું તબલાંને દૂર તગેડી હાર્મોનિયમ શીખવા તરફ વળ્યો. હાર્મોનિયમ વગાડવાની ને પછી તેને સાચવવાની અગવડનો વિચાર કરી તેના ઉત્ક્રાંતિક સ્વરૂપ એવું કીબોર્ડ હું લઈ આવ્યો. એ કીબોર્ડ સાથે એકલપંડે બે દિવસ મથ્યો પણ એ ઘોંઘાટમાંથી કોઈ સૂર કે કોઈ ગીતનું મુખડું પ્રગટ્યું નહીં. મને આ કીબોર્ડની કાળી-ઘોળી ચાંપોનું ગણિત જ સમજાતું નહોતું. જે ચાંપ દબાવું એનો અવાજ એકસરખો જ લાગતો હતો. છેવટે કંટાળીને એકલવ્ય વિદ્યામાં માનનારા મેં ગુરુ દ્રોણને જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. આસપાસ ઘણા ગુરુઓ હોવા છતાં અખાની જેમ સદ્ગુરુની શોધમાં આખું શહેર રખડ્યો અને અંતે અખાની જેમ જ, ‘ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ ને ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ.’

આ ઘરડા ગુરુએ મને પ્રવેશ આપતાં પહેલાં મૌખિક પરીક્ષા લીધી. મને પૂછ્યું, “અલંકારો જાણો છો?” ગુજરાતી વિષય સાથે અનુસ્નાતક થવા બદલ હું ધન્યતા અનુભવી રહ્યો ને બોલી ઊઠ્યો, “હા, બધા જ અલંકારો ઉદાહરણ સાથે આવડે છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક...” મારા આ જ્ઞાન પર વારી જઈ એમણે આંખો મીંચી દીધી. તેમના ચહેરાનો ભાવ કળી જઈ મેં મારું અલંકારાખ્યાન અટકાવ્યું. ધીમે ધીમે એમણે આંખો ખોલી ને મારી સામે અનિમેષ તાકી રહ્યા. મને લાગ્યું કે ઋષિ વિશ્વામિત્રની જેમ હમણાં કોઈ શક્તિપાત કરશે ને સંગીતનું સમસ્ત જ્ઞાન મારી ચેતનામાં ભરી દેશે. પણ એવું કશું બન્યું નહીં. તેમણે મને સા.રે.ગ.મ આધારિત અલંકારોનું જ્ઞાન આપ્યું અને બીજા દિવસથી હાર્મોનિયમ પર તેનો મહાવરો શરૂ કરવા કહ્યું. તેમના શબ્દજ્ઞાનથી પ્લાવિત એવા મારા માનસપટ પર આ મહાવરો તત્કાણ શરૂ થઈ ગયો. તે રાત સુધીમાં તો મેં તંદ્રાવસ્થામાં એક સંગીતજલસો નિહાળ્યો. તેમાં હરિપ્રસાદ ચોરસિયા વાંસળી વગાડતા હતા. ઝાકીર હુસેન તબલાં પર થાપી આપી રહ્યા હતા ને મારા હાર્મોનિયમના સૂરના સથવારે સુબ્બુલક્ષ્મી તેમનો કંઠ આપી રહ્યાં હતાં.

બીજા દિવસે હું સમયસર ગુરુ સમક્ષ હાજર થયો. સીધી જ એમણે મને પેટી (હાર્મોનિયમ) પકડાવી. સા.રે.ગ.મ.પ.ધ.નિ.સ. મધ્યસમક ઉપર કઈ રીતે વગાડવા અને આંગળીઓ-અંગૂઠો કઈ ચાંપ ઉપર રાખવાં એની સમજણ આપી. મારાં અંગોની એકતાનો સિદ્ધાંત તેઓ જાણતા નહોતા. મેં મહાવરો શરૂ તો કર્યો પણ મારો અંગૂઠો સફેદ ચાંપો ઉપરથી કૂદીને કાળી ચાંપો પર આવી જતો હતો અને અમુક ચાંપ ઉપર નિશ્ચિત કરેલી અમુક આંગળી જ આવવી જોઈએ એવી એમની સરમુખત્યારશાહી મારાં અંગોને રુચિ નહીં. આખી જિંદગી ચારેય આંગળીઓનું સખ્ય કેળવીને ઊછરેલો અંગૂઠો આજે આ સખીઓને રેઢી મૂકી ધોળી ચાંપને કેમ વળગી રહે! અંગૂઠાની આવી જીદને કારણે સરગમનું સાતત્ય ખોરવાયું ને છેલ્લી ચાંપે પહોંચતાં સુધીમાં તો આંગળીઓ અને અંગૂઠાની આંટી વળી જતી હતી. જાણે પ્રિયતમ અંગૂઠાના વિરહમાં આ આંગળીઓ એકબીજાને બાઝીને રડતી ન હોય! મારા આ મહાવરાના મૂક સાક્ષી બની રહેલા ગુરુએ અંતે ધમકી ઉચ્ચારી. “જ્યાં સુધી તમે નિશ્ચિત સૂર નિશ્ચિત આંગળીથી વગાડતાં નહીં શીખો ત્યાં સુધી આગળનો અભ્યાસ થશે નહીં... ઘેર બેસીને મહાવરો કરો.”

કીબોર્ડ ખરીદ્યું ત્યારથી મારા ઘરના સભ્યો અને પાડોશીઓ ભયના ઓથાર નીચે જીવી રહ્યા હતા. એ ભયને યથાર્થ ઠેરવવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. પરંતુ ‘વિશાળે જગ વિસ્તારે, નથી એક જ માનવી...’ ને બહુ વહેલાં પામી ચૂકેલો હું આસપાસનાં પ્રાણીઓ જેટલાં ઓછાં ભય પામે એટલું સારું એમ માની એવા યત્નો અંગે વિચારવા લાગ્યો. મને તર્ક સૂઝ્યો. કી-બોર્ડને હમણાં બાજુએ રાખી, હાથના પંજાને આંખો સમક્ષ હવામાં લટકતો રાખી વચ્ચુંબલ મહાવરો કર્યો હોય તો આ ધ્વનિપ્રદૂષણ અટકાવી શકાય. એક જ સમયે અનેક કલાકારો, વૈજ્ઞાનિકો, જીવશાસ્ત્રીઓ અને દાર્શનિકો મારા આત્માને પ્રેરણા પૂરી પાડવા હાજરાહજૂર હોય છે તેનો મને હંમેશાં ગર્વ રહ્યો છે.

એક સાંજે મેં મારી આ વચ્ચુંબલ પ્રેક્ટિસ ચાલુ કરી. એકાદ કલાક પ્રેક્ટિસમાં મેં મારી આંગળીઓ અને અંગૂઠાને હાર્મોનિયમની ચાંપો પર કઈ રીતે, કઈ શિસ્તથી ફરવું એની કડક તાલીમ આપી. મારા આ સ્વાધ્યાય વખતે સરતચક્રથી મારા ફ્લોટની બારીનો પડદો ખુલ્લો રહી ગયો હતો. સંગીતના મહાસાગરમાં ડૂબીને જગવિસ્મૃતિ પામેલો હું એ વખતે તો કશું જાણી ન શક્યો પણ બીજા દિવસે મારાં પત્નીએ મને ટપાર્યો. “પડદા બંધ કરીને પ્રેક્ટિસ કરતા હોવ તો!” જીવદયાને સતત સ્મરણમાં રાખતાં મને આશ્ચર્ય થયું કે મેં મારા આ મહાવરાથી કોનો જીવ દુભાયો? મેં પૂછ્યું, “કેમ વળી શું થયું?” મારાં પત્નીએ કહ્યું “આ બાજુવાળાં બહેન પૂછતાં હતાં કે ભાઈને કોઈ દેવું થઈ ગયું છે કે ધીરધારનો ધંધો ચાલુ કર્યો છે?” અવાજને રોકવાના પ્રયત્નોમાં મારું દૃશ્ય છતું થયું હતું. પરંતુ એક કલાકારે આવી હાંસી-ટીકાથી પર રહેવું જોઈએ એમ માની હું આગળ વધ્યો.

હું પાછો નહીં ફરું એવી ગુરુની અવધારણાને આઘાત આપી અઠવાડિયા પછી હું સુસજ્જ થઈ પાછો ફર્યો. મારા અભ્યાસથી અલ્પ સંતોષ પામેલા ગુરુને જોઈ મારી અધીરાઈ ફરી ઊછળી. “હવે કેટલા દિવસ લાગશે ગીત-ગઝલ વગાડતાં?” સૂરસાધના કરવાની હઠાઈમાં શબ્દ વીસરી ગયા હોય એમ એમણે જવાબ તો ન આપ્યો પણ આચાર્ય ભરતે ગણાવેલા તેત્રીસે તેત્રીસ વ્યભિચારી ભાવો તેમના મુખ ઉપર ઘક્કામુક્કી કરતા હું જોઈ

રહ્યો. મને લાગ્યું કે આચાર્ય ભરતે આટલી સૂક્ષ્મતાથી ભાવોનું વિશ્લેષણ કરતી વખતે આવા એકાદ ગુરુને નજર સમક્ષ રાખ્યા હશે.

મહાવરને આગળ વધારતાં ગુરુએ મને સૂર અને શબ્દનું સાયુજ્ય કેળવવા કહ્યું. એટલે હવે મારે સા.રે.ગ.મ. વગાડવાની સાથે મોઢેથી તે તાલબદ્ધ રીતે ઉચ્ચારવાનું પણ હતું. સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં આ કપરાં ચઢાણ અડધે રસ્તે જ છોડી દેવાની મને ઈચ્છા થઈ આવી. એ જ વખતે મને કવિ રમેશ પારેખની ‘મારી માએ ખાધેલી સવાશેર સૂંઠ’ વાળી પંક્તિ યાદ આવી, એટલે મેં મારી આંતરિક શક્તિને પુનર્ગઠિત કરી.

ગુરુના કઠ્ઠા પ્રમાણે હવે મારે ત્રણ મોરચે એકસાથે લડવાનું હતું. એક હાથે પેટીમાં હવા ભરવાની, બીજા હાથની આંગળીઓ ને અંગૂઠાને નિશ્ચિત ચાંપ ઉપર ફરતાં રાખવાનાં ને પાછું જે ચાંપ ઉપર આંગળી પડે એ જ રીતે સાથે સાથે સા.રે.ગ.મ.પ.ધ.નિ.સ. એવું ગાવાનું. યાદ આવ્યાં એટલાં દેવી-દેવતાઓનું સ્મરણ કરી મેં પેટી હાથમાં લીધી ને આ મિથ્યા યત્ન આરંભ્યો. મેં પેટીનો અવાજ દબાઈ જાય એટલા જોરજોરથી ઘાંટા પાડી સા.રે.ગ.મ. ગાવાનું શરૂ કર્યું. મૂળ ઈરાદો એવો કે મારા અવાજના ઘોંઘાટમાં આ સમકના સૂર દબાઈ જાય તો ગુરુને ખબર ન પડે કે જેવું વાગે છે એવું જ ગવાય છે કે નહીં. પણ આ ગુરુ એમ ગાંજ્યા જાય એવા નહોતા. તેમણે મને મારા અવાજની માત્રા અને સૂરના અવાજની માત્રા એકસમાન રાખવાનું કહ્યું. મેં આંખો બંધ કરી કોઈ ટ્રેનમાં ગાતા પ્રજ્ઞાયશ્વ ગાયકની જેમ શરૂ કર્યું. એક-બે વાર આ માંડ પૂરું કર્યું ત્યાં ફરી એમનો આદેશ થયો. “હવે જેવી રીતે આ સા.રે.ગ.મ.પ.ધ.નિ.સ. વગાડ્યું એવું અવળી દિશામાં આંગળીઓને લઈ જઈ આ સાત સ્વરો ઊંધા ગાવાના. સા.નિ.ધ.પ.મ.ગ.રે.સા... માંડ ઊભા થઈને ચાલતાં શીખેલા બાળકને તમે કહો કે તારે અવળા પગે દોડવાનું છે તો બિચારાની શું હાલત થાય? મને આ અવળી દિશામાં જવાની વાત ઊંધા પગલે ગિરનાર ચડવા જેવી લાગી. મને આ અઘરી કસોટી જોઈને તરત જ મહાભારતનો મત્સ્યવેધનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. મને થયું કે રાજા દ્રુપદે જો ફરતી માછલીની જગ્યાએ એક પેટી પકડાવીને અર્જુનને ગાઈ-વગાડવાનું કહ્યું હોત તો આજે મહાભારતનો ઇતિહાસ કદાચ જુદો હોત.

મને વિચારે ચઢી ગયેલો જોઈને ગુરુએ પાછો ઢંઢોળ્યો. “તમે ચાર વિચારો છો બહુ અને કામ કરો છો સાવ ઓછું... મહાવરો શરૂ કરો.” મેં આવેશમાં આવી પેટીમાં હવા ભરવાનું શરૂ કર્યું, તે પેટી ખેંચાઈને મારી સામે આવી ગઈ. ગુરુ પાછા છંછેડાયા. “આવું જોર કાઢવાનું ન હોય!” મેં કહ્યું, “પેટીના પાયા ઠીક નથી લાગતા એટલે ફરી જાય છે.” પેટી ઉપર આવો ગંભીર આક્ષેપ સાંભળીને તેઓ વધુ કોપાયમાન થયા અને મને સંભળાવ્યું “પેટીના પાયા તો ઠીક છે, તમારી બુદ્ધિના પાયા હલી ગયા લાગે છે.” મારી બુદ્ધિ પર આવો શબ્દપ્રહાર થયેલો જોઈ જીવનભર ઉછેરેલી લીલીછમ લાગણીઓ લાલચોળ થઈ ઊઠી ને કશું બોલ્યા વિના હું એ સંગીતશાળા છોડીને નીકળી ગયો.

નર્મદની જેમ સાહિત્યનાં તમામ સ્વરૂપોમાં એકસાથે ફરી વળીને સત્ત્વશાળી સર્જન કરી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાના વિચારો મને રાતદિવસ આવતા. મને થતું કે કવિ મિલ્ટનની જેમ હું પણ અંધ હોત તો એકાદ અદ્ભુત મહાકાવ્ય લખી નાખત. લગ્ન પહેલાં એવું થતું

કે મારી થનાર પત્ની પણ લગ્નની પહેલી રાત્રે મને કોઈ મહેણું મારે તો હું દરવાજેથી પાછો વળી જઈ મહાકાવ્યો લખવા બેસી જાઉં. આ વિચાર મને થોડા ફેરફાર સાથે આવતો. કાલિદાસની પત્નીએ ત્રણ શબ્દનું મહેણું માર્યું હતું પણ મારી પત્ની મને ત્રીસ શબ્દોનું મહેણું મારે તો એ તમામ શબ્દો ઉપરથી હું સ્વતંત્ર ત્રીસ મહાકાવ્યો લખી નાખું અને કાલિદાસને ઝાંખા પાડી દઉં એવું દિવાસ્વપ્ન હું જોયા કરતો. લગ્ન પછી ઘણા સમય સુધી આવું કશું થયું નહીં ત્યારે મને થતું કે કવિ રાવજીની જેમ મને પણ કોઈ અસાધ્ય રોગ થાય તો હું એવું ઊંચી કોટીનું કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરી શકું. મને મારી મધ્યમ વર્ગીય પરિસ્થિતિ પણ ક્યારેક નડતી ને એવું થયા કરતું કે મારી આર્થિક સ્થિતિ પણ જો મંટો કે મરીઝ જેવી થઈ જાય તો મારી વાર્તાઓ અને ગઝલો ઘેર ઘેર પહોંચી શકે.

પણ આવા કુદરતી કવિ થવામાં જ્યારે કુદરતે સાથ ન આપ્યો ત્યારે મેં અભ્યાસનો આશરો લીધો. ઘણા પ્રયત્નો પછી મેં એક વાર્તા લખી. એ વાર્તા એક પ્રતિષ્ઠિત સામયિકને મોકલી. સામયિકના તંત્રી જવાબ આપે એ જમાનો તો જૂનો થઈ ગયો પણ મારી વારંવારની પૃચ્છા પછી એ તંત્રીએ કહ્યું કે તમારો નિબંધ બહુ લાંબો છે. મારી વાર્તાને નિબંધ કહેનારા આ તંત્રી પર મને સાહિત્યિક ગુસ્સો ચડ્યો ને વાર્તા કે નિબંધ આજીવન નહીં લખવાનો મેં નિર્ધાર કર્યો. મારે જે ચાળીસ વર્ષ પછી વાંચવાનું હતું એ મેં ચોવીસ વર્ષે વાંચી નાખ્યું હોવાથી મારામાં ભારેખમ વિચારોએ તારાજ સર્જી છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને વાંચતી વખતે ‘નોલેજ ઇઝ પ્રિઝન’ વાક્ય મારા મનમાં બરાબર ઠસી ગયું છે. એટલે પૂર્વસૂરિઓએ કહેલી વાતો અને એમના જ્ઞાનમાં હું કેદ થઈ ગયો છું. મને આ સાહિત્ય-સાધનાના સમય દરમિયાન એવું લાગતું કે હું અછાંદસ કાવ્યો સારાં લખી શકું. પરંતુ આવો વિચાર આવતાં જ મારા મસ્તિષ્કના દરવાજે બેઠેલા બચુકાકા(રાવત)ની બૂમ સંભળાય છે કે, જેને છંદ આવડતા હોય એણે જ અછાંદસ કાવ્યો લખવાં. છંદ એટલે પાછું બંધન, અને મારી અન્ય કળાઓની જેમ મારે એ બંધનોમાં બંધાવું નહોતું એટલે છેવટે છાંદસ અને અછાંદસ બધાં પડતાં મૂક્યાં.

છેલ્લે મારી નજર હાઈકુ ઉપર ગઈ. આ પાંચ-સાત-પાંચ એમ સત્તર અક્ષરી સ્વરૂપ મને બરાબર અનુકૂળ આવી ગયું. મેં ચાર ચોપડા ભરીને હાઈકુ લખી નાખ્યાં. આજે પણ એ હાઈકુ અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોની જેમ મારા સાહિત્યવારસાને શોભાવી રહ્યાં છે. કોઈ સામયિક માટે મેં એ મોકલ્યાં નથી. કારણ કે મને એવો વહેમ છે કે અન્ય વિકરાળ સ્વરૂપોની વચ્ચે આ નાનાં-નાજુક હાઈકુ બિચારાં દબાઈ જશે ને કોઈ એની નોંધ નહીં લે. મને તો એવો વિશ્વાસ છે કે ભવિષ્યમાં ખાસ હાઈકુ માટેનું એક સામયિક નીકળશે. ત્યારે એ સામયિકને વર્ષો સુધી બીજા કોઈ કવિની અપેક્ષા રાખવી નહીં પડે. મારા હાઈકુસર્જન દ્વારા જ એ સામયિક દસ વર્ષ સુધી માસિક ધોરણે ચાલે એટલું સર્જન મેં કરી રાખ્યું છે. મારે એને પુસ્તક રૂપે સામેથી પ્રસિદ્ધ કરીને લોકો સુધી પહોંચાડવાં નથી. કેમ કે કવિતાની કીર્તિ તો મર્યા પછી જ પ્રાપ્ત થાય. મારી આવનાર પેઢીના બારણે આ કીર્તિતોરણ હું બાંધીને જવાનો છું એનો મને છાતી બેસી જાય એવો હરખ છે.

ગાંધી-વિનોબા વિશે આવકાર્ય સંશોધન

*અહિંસક ક્રાંતિકારી ગાંધી અને વિનોબા : લે. ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરા

યોગેન્દ્ર પારેખ

‘અહિંસક ક્રાંતિકારી ગાંધી અને વિનોબા’ ગ્રંથ ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરાના શોધનિબંધનું ગ્રંથસ્વરૂપ છે. સરકારી અધિકારી તરીકે વહીવટી સેવાઓમાં વ્યસ્ત રહેલ વ્યક્તિને ગાંધી-વિનોબાના જીવન-કાર્યમાં રસ પડે અને સ્વાધ્યાય માટે સજ્જ બને એ આપણા સમયમાં કોઈ પણ જીવનમૂલ્યની સાધારણ અપેક્ષા અને આચરણ મુજબ જીવનારને શાતા ઉપજાવે એવી વાત છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી અનુસ્નાતક કક્ષાએ આરંભેલો ગાંધી સ્વાધ્યાય વિદ્યાવાચસ્પતિની પદવી સુધી પહોંચે છે. કુલ નવ પ્રકરણોમાં થયેલું વિષય-વિભાજન અને બંને વિશિષ્ટ વિભૂતિને સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપે સમજવાનો ધ્યેયનિષ્ઠ પ્રયાસ આવકાર્ય પરિમાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં, જાહેર વિમર્શમાં અવારનવાર એવો અભિપ્રાય ધારદાર રીતે રજૂ થાય છે કે; ‘ભારતમાં અહિંસાનો અતિરેક થયો છે’ - હિંસાના માર્ગે ઉન્નતિની અભિલાષા સેવનાર નિષ્ક્રિય શ્રોતાઓના કરતાલ ધ્વનિમાં ઉન્માદનું વાવેતર થાય છે. આ પ્રકરણની ઉક્તિઓમાં ‘તપ’ કરતાં ‘તાપ’નો પ્રભાવ વધારે હોય છે. શસ્ત્રબળ કરતાં શાસ્ત્રબળ અને અંતરાત્માના અવાજનું અનુસરણ કરતું આત્મબળ વધારે અસરકારક છે એમ સમજવાનું આપણે ત્યાં વિસ્મરણ થતું જાય છે. ‘મારે દુનિયાને નવું કશું શીખવવાનું નથી, સત્ય અને અહિંસા અનાદિ કાળથી ચાલ્યાં આવે છે’ એમ પૂરી નમ્રતાથી જાહેર કરીને ગાંધીજીએ અહિંસાના પ્રવર્તક હોવાના લૌકિક જશનો પણ અપરિગ્રહ કર્યો. ગાંધી-વિનોબા વિશેનો આ સ્વાધ્યાય શૈક્ષણિક શિસ્ત અને નૈતિક નિસબતથી સંયત રીતે રજૂ થાય છે.

ગાંધી-વિનોબાનાં જીવનનો પરિચય-સંસ્કારવારસો પ્રકરણમાં કૌટુંબિક સામાજિક સંસ્કારવારસો ઉપરાંત જીવનઘડતરમાં નિર્ણાયક પરિબળો વિશેની ખૂબ જાણીતી વિગતો અહીં એકસાથે મળે છે. કસ્તૂરબાને ઔચિત્યપૂર્વક લેખકે મુખ્ય પ્રેરકબળ પૈકીના એક ગણાવ્યા છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, રસ્કિન, તોલ્સ્તોય, હેનરી ડેવિડ થોરો આદિની પ્રેરણાનો ઉલ્લેખ આવશ્યક વિગતો સાથે મળે છે. ‘રસ્કિન’ને બદલે ‘રશ્કિન’ - એકાધિક વખત છપાયું છે જે સુધારવું રહ્યું. ગાંધીજીના જીવનઘડતરની વિગતોની જેમ વિનોબાના જીવન વિશે સવિગત અહેવાલ આ પ્રકરણની ખાસિયત છે. ગાંધીમાર્ગે સાધનાપૂર્વક ચાલેલા વિનોબાના જીવનકાર્ય પૈકી ભૂદાન-ગ્રામદાન, સંપત્તિદાન, શાંતિસેના, સંમતિદાન જેવી વિગતો વિનોબાના જીવનકાર્યથી અજાણ હોય એવી વ્યક્તિ કે જિજ્ઞાસુ માટે સુલભ બને

એ રીતે રજૂ થઈ છે. ‘સંમતિદાન’ - એટલે સર્વોદય, શાંતિસેના, ગ્રામદાન, ખાદીકામ વગેરેમાં સંમતિ પ્રગટ કરવી એવી સરળ સમજૂતી વાચકને વિષયાભિમુખ કરે છે. સ્વામી રામદાસ, શંકરાચાર્ય, બુદ્ધના જીવનચરિત્રથી પ્રભાવિત વિનોબામાં ગૃહત્યાગની ભાવના કે સંસ્કાર દટ બને છે તેની વિગતો અહીં ઔચિત્યપૂર્વક નોંધવામાં આવી છે. અલબત્ત ભાષાવિષયક કાળજી રાખવી જરૂરી છે; જ્યાં આવી ચૂક થઈ છે ત્યાં અર્થબોધમાં વિલંબ થાય છે. ઉદા. “અહિંસા એવો જે પ્રશ્નો છે તેનું સમાધાનપત્ર વહેવારથી ન થઈ શકે એ માટે તો જીવન સાથેનો સ્પર્શ જ જોઈએ” - આ વાક્યમાં ‘સમાધાનપત્ર વહેવાર’ ના બદલે ‘સમાધાન પત્રવહેવાર’ એમ જોઈએ. ‘સમાધાન’ સાથે ‘પત્ર’ જોડાઈ જવાથી વાચકને મુશ્કેલી પડે છે. (પૃ. ૪૬)

વિનોબાનાં જનેતા રૂક્ષમણીદેવી વિશેનાં આદરયુક્ત વચનો, વ્યક્તિત્વ લક્ષણોનું લેખકે ભાવપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે, પણ છ પંક્તિના એક ફકરામાં જનેતા વિશે ‘પ્રેરણાદાયી’ વિશેષણ ત્રણ વખત વાપરવાનું થયું છે જે શૈલીની દૃષ્ટિએ અનાવશ્યક લાગવાની સાથે ઘણું અસહજ લાગે છે. (પૃ. ૪૭) ‘વિનોબા દરેક કાર્ય ગણિતથી ગણતા હતા’ (પૃ. ૫૧) જેવું વિધાન પણ કોયડા જેવું લાગે છે. વાસ્તવમાં આ પ્રકરણમાં વિનોબાના ઋષિતુલ્ય જીવનકાર્યને, વૈવિધ્યને સવિગત પૂરતો ન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. લેખક-સંશોધક શ્રી ચત્રભુજ બી. રાજપરાએ સસંદર્ભ વિગતો આપવામાં સહેજ પણ ક્યાશ રાખી નથી, પણ ‘રામચંદ્ર રેડી’ને બદલે ‘રામચંદ્ર રેડી’ છપાઈ જાય ત્યાં છાપકામની ઉતાવળ જણાઈ આવે છે. શંકરાચાર્યનું એક વાક્ય વિનોબાને કાયમ યાદ આવે છે. “મનુષ્યનાં ત્રણ ભાગ્ય છે. માનવદેહ પ્રાપ્ત થવો એ પહેલું ભાગ્ય, મુમુક્ષુત્વ-મુક્તિ માટેની તાલાવેલી એ બીજું ભાગ્ય અને કોઈ મહાપુરુષોના આશ્રમનો લાભ મળે તે ત્રીજું ભાગ્ય” (અહીં આશ્રમનો લાભ હોવો જોઈએ) વિનોબાના જીવનમાં ગાંધીજીની અસર વિભાગ અહીં ખૂબ કાળજીથી, અભ્યાસપૂર્વક, અસરકારક લાઘવથી સાંપડે છે.

ગાંધી-વિનોબાના વિચારોની નૈતિક ભૂમિકાના બીજા પ્રકરણમાં થયેલી ચર્ચા ધર્મ-અધ્યાત્મને બન્ને વિભૂતિના જીવનમાં ઊતરી આવેલા સહજ સંસ્કાર તરીકે મૂલવવામાં, સમજવામાં લેખકને પૂરતી સફળતા મળી છે. એકાદશ વ્રતો વિશેની ખૂબ જાણીતી વાતને પણ લેખકે સંયત રીતે નોંધી છે. ‘અસ્વાદ’ વ્રતના બદલે શીર્ષકમાં જ ‘આસ્વાદ’ (પૃ. ૧૦૩) ની છાપભૂલને સ્વીકારીને આગળ વધીએ તો વિગતો અને ચિંતન વાચનક્ષમ બને છે.

‘અહિંસા-વ્યાપક અર્થ-ગાંધી અને વિનોબાની દૃષ્ટિમાં અહિંસા’ પ્રકરણમાં અહિંસાવિષયક વિશદ છણાવટ થઈ છે. વિશ્વના દરેક ધર્મ સંદર્ભે અહિંસાની તાત્વિક ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરવાની સાથે ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રોમાં વ્યક્ત અહિંસા વિચારના સમર્થનની સદૃષ્ટાંત ચર્ચા કર્યા બાદ ગાંધી-વિનોબાની દૃષ્ટિએ થયેલી નોંધ મુદ્દાસર છે. ગાંધી-વિનોબા હજારો વર્ષના મહાન જીવનમૂલ્યના વારસદાર છે અને ‘અહિંસા’ને આચરણમાં ઉતારી શક્યા છે એ વાતની લેખક આધાર સહિત પ્રતીતિ કરાવી શક્યા છે.

અહિંસા વિચારની વ્યાપક સામાજિક મૂલ્ય તરીકે પ્રસ્થાપના કર્યા પછી જ ક્રમશઃ અહિંસક ક્રાંતિ, સત્યાગ્રહ, સત્યાગ્રહીઓ, ગાંધીજી અને વિનોબાની અહિંસક ક્રાંતિની

અભ્યાસપૂર્ણ વિગતો શૈક્ષણિક શિસ્ત સાથે આવે છે. ગાંધી-વિનોબા બન્ને પોતપોતાના સમયમાં, સમાનતાની ભૂમિકાએ, શોષણમુક્ત સ્વસ્થ સમાજ સંરચનાની હિમાયત કરે છે. ‘જીવનમાત્ર માટે સંપૂર્ણ આદર’ - આલ્બર્ટ સ્વાઈટઝરનો હવાલો આપીને સંશોધકે દર્શકના અવતરણ દ્વારા વધુ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે “સર્વોદય એ રીતે અનોખી વિચારણા છે કે, સર્વોદય એટલે સર્વનો ઉદય એટલું જ નથી મનાયું, પણ સર્વોદય એટલે સહુનો સમ્યક વિકાસ.”

એકવીસમી સદીમાં ચોતરફ યુદ્ધગ્રસ્ત દશામાં અહિંસા જેવાં શાશ્વત મૂલ્યની ઘોર ઉપેક્ષા થઈ રહી છે ત્યારે અહિંસા વિચારની સર્વાંગી ભૂમિકાની સાધાર ચર્ચા, વ્યવહારમાં અમલમાં મૂકી શકાય એવી નૈતિક ભૂમિકાને લોકભોગ્ય રીતે આ અભ્યાસમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. ‘અહિંસા’ના ભોંટપ અનુભવતા લોકોએ આ શાશ્વત મૂલ્યને સમજવા માટે ગાંધી - વિનોબાના મત મુજબ અહિંસા વિચાર-આચારના અભ્યાસમાંથી પસાર થવા જેવું છે.

સત્યાગ્રહ મીમાંસા (છઠ્ઠા પ્રકરણમાં) શોધપૂર્વક થઈ છે. ‘ગાંધીજી પોતાનું ધાર્યું કરવા ઉપવાસ પર ઊતરી જતા’ - એવી અધકચરી સમજ ધરાવનાર માટે સત્યાગ્રહની સમજ કેળવવી જરૂરી છે. હૃદયપરિવર્તનની અપેક્ષાએ, કષ્ટ સહન કરવાની તૈયારીથી, ધીરજપૂર્વક સત્યને વળગી રહેવાની ક્ષમામૂલક કાર્યપદ્ધતિ, આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ એટલે સત્યાગ્રહ. સાચો સત્યાગ્રહી, સત્યાગ્રહી પણ હોય છે. પ્રતિપક્ષે રહેલા સત્યનો સ્વીકાર કરવાની તત્પરતા અને નિજદોષનું દર્શન કરીને આત્મમંથન કરી પ્રાયશ્ચિત્તભાવ કેળવનાર માટે સત્યાગ્રહ દરેક સમસ્યાનું સમાધાન છે. અહિંસક ક્રાંતિને સિદ્ધ કરવા માટે રચનાત્મક ભૂમિકાએ સત્યનું આચરણ અને આગ્રહ એ જ સત્યાગ્રહ. શોધનિબંધમાં વિવિધ સંદર્ભો સાથે સત્યાગ્રહને વિશે એક આખું પ્રકરણ ફાળવાયું છે તે આવકાર્ય છે. સત્યાગ્રહના બાહ્ય ભૂમિકાએ અત્રે છ પ્રકાર આપેલા છે : ૧. હડતાલ ૨. સવિનય કાનૂનભંગ, ૩. અસહકાર, ૪. કરબંધી, ૫. હિજરત, ૬. ઉપવાસ. દૃઢસંકલ્પ અહિંસક સત્યાગ્રહી માટે આ છ પ્રકારની સમજ કેળવવી સહેલી બને છે.

ગાંધી-વિનોબાના જીવનની અહિંસક ક્રાંતિઓ વિશે અનુક્રમે સાતમું અને આઠમું પ્રકરણ પૂરાં દોઢસો જેટલાં પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરે છે. ગાંધીજીની સામાજિક ક્ષેત્રની ક્રાંતિઓમાં અસ્પૃશ્યતાનાબૂદી, સ્ત્રીસશક્તીકરણ, કોમી એકતા; આમ, પ્રકારભેદથી વ્યક્ત થયેલી સમજ અભ્યાસપૂર્વક રજૂ થાય છે. જાણીતી વાતોને મૌલિક અર્થઘટન અને ચિંતનનો આધાર મળે છે. ગાંધીજીની આર્થિક ક્ષેત્રની ક્રાંતિઓ તરીકે ૧. ખાદી-ગ્રામોદ્યોગ ૨. સ્વદેશી, ૩. ટ્રસ્ટીશિપ-વિષય વિભાજન પણ ઐચિત્યપૂર્વક થયું છે. ક્રાંતિકાર ગાંધીની વાત કરતી વખતે ધર્મક્ષેત્રની ક્રાંતિ અને શૈક્ષણિક ક્રાંતિની વાત વિગતે કરવી જ પડે. ગાંધીજીની જીવનભાવનાને આત્મસાત્ કરનાર વ્યક્તિ પાસેથી જ આ પ્રકારનું વિષય વર્ગીકરણ સાંપડે. પૂર્વે પ્રકાશિત સાહિત્યનો સંદર્ભ તરીકે આધાર હોય પણ દરેક મણકાને દોરામાં પરોવી માળા બનાવવાનું કાર્ય સહેલું નથી. ગાંધીજીના જીવન-આદર્શો વિશે કાલ્પનિક ઉડુચન કરી સત્ય - અહિંસા - સત્યાગ્રહ વિશે માત્ર મૌલિક વિચારવિસ્તાર કરનાર આપણે ત્યાં ઓછા નથી. ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરાએ વિભાવનામૂલક સમજ કેળવીને ગાંધી - વિનોબાને

યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કર્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહથી શરૂ થયેલી રાજકીય ક્રાંતિઓના ભારત છોડો આંદોલન સુધીની વિગતો અહીં માત્ર ઐતિહાસિક ક્રમમાં ગોઠવેલ યાદી નથી. ઇતિહાસબોધ સાથેની ગાંધીજીની રચનાત્મક સક્રિયતાનો ક્રમબદ્ધ પ્રાપ્ત થતો આલોખ અભ્યાસી માટે હાથવગો પાઠ્યક્રમ બને છે. વિનોબાની અહિંસક ક્રાંતિઓ પ્રકરણ પણ મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારની ક્રાંતિનો નિર્દેશ કરે છે. આ પ્રકાર વિભાજનથી વિનોબાના જીવનકાર્યને સમગ્રપણે સમજવાનો સાચો રાજમાર્ગ મળે છે.

શોધાર્થી લેખકે વિનોબાની અહિંસક ક્રાંતિઓનું આ પ્રકારે વિભાજન કર્યું છે : ૧. સામાજિક ક્રાંતિઓ ૨. આર્થિક ક્ષેત્રની ક્રાંતિઓ ૩. ધાર્મિક ક્ષેત્રની ક્રાંતિ ૪. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રની ક્રાંતિઓ ૫. રાજકીય ક્ષેત્રની ક્રાંતિ; લેખકે સૂચવેલા આ પ્રકારોમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ ગાંધીજીની અહિંસક ક્રાંતિ સાથે સમાનતા લાગે તે સ્વાભાવિક છે. તાત્ત્વિક ભૂમિકાએ સમાનતાની સાથે એ વાત નોંધવી જોઈએ કે ગાંધીજીની વિદાય પછી અનુસરણ-પ્રસરણની ભૂમિકાએ વિનોબાજીએ હાથ ધરેલાં કાર્યો અહીં વાજબી અનુસંધાન પામ્યાં છે. ‘ગાંધી પછી શું?’નો સાત્ત્વિક જવાબ અહીં સાંપડે છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય તો ગાંધી સ્ફૂલનું અનિવાર્ય હોમવર્ક તો વારસામાં મળ્યું જ છે, પણ ભૂદાન યજ્ઞનો વિનોબાની જીવનદૃષ્ટિનો પરિચાયક બને છે. ભૂદાન-ગ્રામદાન-સંપત્તિદાન-સર્વોદય પાત્ર અને બાગી સમર્પણ સુધી વિકસતી રહેલી પ્રવૃત્તિ આજીવન ચાલતી રહી છે. ગાંધીજીને વિનોબા જેવા ઋષિતુલ્ય અનુયાયી મળ્યા જે આજીવન જીવનોપાસક તરીકે સક્રિયતા દાખવી ગાંધીમાર્ગને પ્રશસ્ત કરી શક્યા. શિક્ષણ ક્ષેત્રે ગાંધીજીએ ‘નઈ તાલીમ’નો વિચાર-પ્રયોગ વહેતો મૂક્યો. વિનોબાજીએ શિક્ષણનીતિ અને ધોરણોની સમીક્ષા કરી નઈ તાલીમના અમલીકરણ માટે પ્રયાસ કર્યા. નઈ તાલીમની પ્રગતિ ન થવા પાછળનાં કારણોની સમીક્ષા પણ અહીં મળે છે. વિનોબાજીએ શિક્ષણ ક્ષેત્રે ‘આચાર્યકુળ’નો વિચાર રજૂ કર્યો તેના મૂળમાં ભારતીય પ્રાચીન પરંપરામાં રહેલાં જીવનમૂલ્યોના સ્વાભાવિક સ્વીકાર અને મમતાની ભાવના રહેલી છે. આચાર્યની શક્તિને ‘તારક, પ્રેરક અને પૂરક’ તરીકે જોવાની વિનોબાની દૃષ્ટિ મહાન આદર્શ તરીકે રજૂ થવાનું કારણ એ છે કે વિનોબાને પ્રાચીન સારભૂત મૂલ્યોમાં આસ્થા છે. પ્રાચીનતાના મિથ્યાભિમાન વગર આચાર્યકુળની ક્ષમતાનો વિનોબાએ પોતાના સમયમાં વિચાર કર્યો છે. અલબત્ત, વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ કહીએ તો અનુદાન આધારિત, પગારકેન્દ્રી શિક્ષણવ્યવસ્થામાં આચાર્યની સ્થિતિને જોઈએ તો વિનોબાના આદર્શ મુજબની આચાર્યકુળ સંસ્થા આજે તો અશક્ય આદર્શ જેવી જણાય છે.

હિન્દુસ્તાનની દરેક ભાષા નાગરી લિપિમાં લખાય એવો વિનોબાનો આગ્રહ આ ગ્રંથમાં સુપેરે વ્યક્ત થયો છે. દેશ પ્રદેશની ભાષા, પરસ્પર શીખવા માટે નાગરી લિપિમાં લખાય તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરવામાં સહાયક પ્રેરકબળ બને એવી વાત અહીં રજૂ થઈ છે જે જિજ્ઞાસુઓ માટે આજના સંદર્ભમાં વિશેષ અભ્યાસ માટે અવકાશ રહે છે.

વિનોબાની રાજનીતિ એટલે લોકનીતિ. આજની શાસનપ્રણાલીની ક્ષતિઓ સામે વિનોબાના વાંધાઓ જગતજાણીતા છે. સેવા માટે સત્તા, વ્યક્તિકેન્દ્રી, અહમ્મૂલક શાસનવ્યવસ્થા, લોકશાહી અવમૂલ્યનના અનેકવિધ અનુભવો અને ગાંધીની વિદાય પછી

લગભગ ત્રણ દાયકા સુધીની વિનોબાની હયાતી છતાં સર્વોદય ઈચ્છતી લોકનીતિનાં ઉમદા મૂલ્યોનું પ્રભાવક્ષેત્ર ખૂબ સીમિત રહ્યું છે. જ્ઞાતિ-જાતિવાદ, પ્રદેશવાદ, ભાષાવાદ, જેવી અદૃશ્ય દીવાલોમાં સ્વાર્થપ્રેરિત સંકુચિત લોકોનો દુષ્પ્રભાવ આપણા સમયની વરવી વાસ્તવિકતા છે, સત્તાકેન્દ્રી વલણ અને કટોકટી જેવા પ્રકરણ સંદર્ભે વિનોબાના પ્રતિભાવની સમીક્ષા અહીં ગેરહાજર છે. વિનોબાએ લોકનીતિવિષયક વિચારો આપ્યા છે તેને ચરિતાર્થ કરી શકાય એવા વ્યાપક પ્રયોગો નથી થયા. વિનોબાની સક્રિય ચિંતા ‘તહોમતનામું’ પુસ્તિકા સ્વરૂપે પણ અવતરી છે.

વિનોબાએ પ્રત્યક્ષ રાજકારણથી પોતાને મુક્ત રાખ્યા. ગાંધીજીના જીવનમાર્ગને આત્મસાત્ કરનાર સમર્થ, પ્રતિભાશાળી અનુયાયી તરીકે વિનોબાના જીવનકાર્યનો વાજબી મહિમા આ ગ્રંથમાં થયો છે. અહિંસક ક્રાંતિ દ્વારા આદર્શ સમાજવ્યવસ્થા રચવાના સિદ્ધાંતો, પ્રયોગોના સાહિત્યનું અધ્યયન કરી સંશોધક શ્રી ચત્રભુજ બી. રાજપરાએ ઐતિહાસિક વિગતો, દસ્તાવેજ સામગ્રીને સમતોલ ભૂમિકાએ, તટસ્થ રહીને અવલોકવાનો પ્રમાણિત પ્રયાસ કર્યો છે. ગાંધી-વિનોબા વિશેના વિશાળ સાહિત્યમાંથી, ભરપૂર કથનકાર્યમાંથી અભ્યાસપૂર્ણ વિશ્લેષણ રજૂ કરવા માટે આવશ્યક વિદ્યાતપ, નૈતિક નિષ્ઠા અને તટસ્થતા અનિવાર્ય છે. સંશોધકે આજની પેઢી માટે ઉપયોગી એવી સાર-સામગ્રી, શૈક્ષણિક શિસ્તમાં રહીને, વાજબી વિવેકથી આપી છે. ગાંધીજી અને વિનોબાના જીવનસંદર્ભો અનેકવિધ સંભાવનાથી સભર છે એમ કહેવામાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી. અહિંસક ક્રાંતિકારીની ખોજમાં વર્તમાન વિચારકો ભાવિ ભારતને વિશે સચિંત છે ત્યારે ગાંધી-વિનોબાને જુદી રીતે હાથવગા કરવાનો આ પ્રયાસ આવકાર્ય છે.

અત્યાર લગીના મારા અખતરાઓ આર્થિક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ થતા હતા. વિલાયતમાં તેણે ધાર્મિક સ્વરૂપ નહોતું પકડ્યું. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મારા સખત અખતરાઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયા તે હવે પછી તપાસવા પડશે. પણ તેનું બીજા વિલાયતમાં રોપાયું એમ કહી શકાય.

જે નવો ધર્મ સ્વીકારે છે તેની તે ધર્મના પ્રચારને લાગતી ધગશ તે ધર્મમાં જન્મેલાંના કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે. અન્નાહર એ વિલાયતમાં તો નવો ધર્મ જ હતો, અને મારે સારું પણ તેમ જ ગણાય, કેમ કે બુદ્ધિથી તો હું માંસાહારનો હિમાચતી થયા પછી વિલાયત ગયો હતો. અન્નાહારની નીતિનો જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર તો મેં વિલાયતમાં જ કર્યો. એટલે મારે સારું નવા ધર્મમાં પ્રવેશ કરવા જેવું થયું હતું, નવાધર્મની ધગશ મારામાં આવી હતી. તેથી જે લત્તામાં તે વેળા હું રહેતો હતો તે લત્તામાં અન્નાહારી મંડળની સ્થાપના કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

ચાર દાયકાની ગઝલસાધનાનો પરિપાક : હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની ગઝલો

વિનોદ જોશી

‘સહર્ષ’ એ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના કાવ્યસંગ્રહોમાંથી ચૂંટેલી ગઝલોનો સંચય છે.

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના કુલ મળીને નવ કાવ્યસંગ્રહ છે. એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘એકલતાની ભીડમાં’ ૧૯૯૩માં પ્રગટ થયેલો. છેલ્લો તે, ‘તું મળે ત્યારે જડું છું’ ૨૦૧૯માં. પહેલા કાવ્યસંગ્રહમાં આપણા સિદ્ધ કવિઓ રમેશ પારેખ અને મનોજ ખંડેરિયાએ આ કવિની રચનાઓ વિશે પ્રશસ્તિવચનો કહ્યાં છે. રમેશ પારેખે એમને ઉદીયમાન કવિ ગણાવી એમના કવિ તરીકેના ઉજ્જવળ ભાવિનો સંકેત કર્યો છે તો મનોજ ખંડેરિયાએ એમની કવિતાનો તરાપો ગતિશીલ બનવા અંગે આશાવાદ સેવ્યો છે. આ કાવ્યસંગ્રહની અગિયાર આવૃત્તિ થઈ તે પણ અહીં નોંધનીય છે.

આ પહેલા સંગ્રહમાં બાવીસ ગઝલો ઉપરાંત કેટલાંક ગીત, અછાંદસ, હાઈકુ અને તાન્કા સ્વરૂપનાં કાવ્યો પણ છે. પરંતુ એ પછી વર્ષ ૨૦૦૨માં પ્રગટ થયેલ અનુગામી સંગ્રહ ‘અંદર દીવાદાંડી’માં કવિએ માત્ર ગઝલ અને અછાંદસમાં જ પોતાની સર્જકતાને સંકેરી છે. ગીતને છાંડી દીધું છે. ત્રીજો સંગ્રહ ‘મૌનની મહેફિલ’ (૨૦૦૮) અને તે પછીના ‘કોડિયામાં પેટાવી રાત’ (૨૦૧૫) સિવાયના બધા જ સંગ્રહ ગઝલસ્વરૂપ પ્રત્યેનો કવિનો પક્ષપાત સાવ ખુલ્લો કરી આપે છે. એકંદર વિધાન એવું કરી શકાય કે કવિ સૌથી વધુ સફળ ગઝલસ્વરૂપની રચનાઓમાં રહ્યા છે. ગઝલની વાત ચાલે છે તો એટલું ઉમેરી લઈએ કે એમણે ઉર્દૂ ભાષામાં પણ ગઝલો લખી છે. ‘કંદિલ’, ‘સરગોશી’, ‘મેરા અપના આસમાં’, ‘ખામોશી હૈ ઈબાદત’, ‘મંજિલોં કો હટાકે ચલતે હૈ’, ‘જબ શામ કે સાથે ઢલતે હૈ’ જેવા એમના છ ઉર્દૂ ગઝલસંગ્રહોનો ઉલ્લેખ કરવો અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે.

પ્રારંભે એક-બે વાત કરી લેવી છે. છેલ્લા અઢી-ત્રણ દાયકાથી ગુજરાતીમાં ગઝલલેખનનું વ્યાપક પ્રસરણ થયું જોવા મળે છે. મોટા ભાગની અપરિપક્વ કલમોમાંથી કેટલીક સાચે જ ધ્યાનાર્હ હોય તેવી સર્જકતા ધરાવતી લેખિનીઓ શોધવાનું કામ દુષ્કર છે. બીજું, જેમનામાં કશોક વિશિષ્ટ સર્જનાત્મક ઉન્મેષ જોવા મળે છે તે ગઝલકારોમાં એ સર્જકતાને ટકાવી રાખવાનું સ્તંભન જોવા મળતું નથી. પરિણામે તેઓ પૂર્ણ સમયના અને પૂર્ણ કદના ગઝલકારો તરીકે સ્થિર થતા નથી. ત્રીજું એ પણ છે કે સાતત્યપૂર્વક એકની એક પરિપાટીમાં લખતા ગઝલકાર પણ શૈલીનાં પુનરાવર્તનોમાં ફસાઈ જતા દેખાય છે. આ કારણે સર્જક તરીકેનો વિકાસ એમના થકી સિદ્ધ ન થઈ શક્યાનું પ્રતીત થાય છે. કોઈ પણ સ્વરૂપ એકધારાપણામાં અટવાઈ જાય ત્યારે તેની તાજપ ગુમાવી બેસે છે

અને પછી એકંદર વિભાવનામાં ઉતારો કરી લે છે. આપણાં કાવ્યસ્વરૂપો સમયાંતરે આવા ઉન્મેષો દાખવતાં રહ્યાં છે. ગઝલસ્વરૂપ માટે પણ સહદય ભાવકમાં આ અપેક્ષા જાગે તો તે અસ્થાને નથી. પરંતુ પાછલા બેંક દાયકાથી ગુજરાતી ગઝલે આ સંતોષ પૂરેપૂરો આપ્યો નથી તેવી એક સામાન્ય છાપ છે.

કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના ૧૯૯૩ થી ૨૦૧૬ સુધીના ગઝલગ્રાફને અવલોકીએ ત્યારે તેમાં ઉપર કહી તે સર્જકતાને વળોટી જતાં અનેક મુકામ સાંપડે છે. સહદય ભાવકને માત્ર તેની અડોઅડ આવવું ગમે છે એટલું જ નહીં ઓતપ્રોત થવું પણ ગમે તેવું છે. ‘સહર્ષ’ એ કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના એવા કેટલાક મુકામોનો સરવાળો છે. અલબત્ત, તેમાં અભિપ્રાયભેદ રહેવાનો, પણ એ તો રહેવાનો જ.

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના વિવિધ ગઝલસંગ્રહોમાંથી સાંપડતી એમની કવિતા કે ગઝલ વિશેની કેફિયતના થોડા અંશો પહેલાં જોઈ લઈએ :

- * ‘હું સ્પષ્ટ માનું છું કે સાહિત્યને વ્યક્તિગત અને સમાજજીવનની વાસ્તવિકતાઓ સાથે સંબંધ હોવો જ જોઈએ. હું તો કવિતાનો, ખાસ કરીને ગઝલનો વિદ્યાર્થી છું અને એક વિદ્યાર્થી તરીકે જ સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો અભ્યાસ કરવામાં રસ પડ્યો છે. સાહિત્યની સમીપે વિવેચકની ઝીણી નજર લઈને નહીં, પણ એક વિદ્યાર્થીની કુતૂહલસભર દૃષ્ટિ લઈને જ ગયો છું.’ (‘જીવવાનો રિયાઝ’)
- * ‘મારો પ્રયાસ હંમેશાં સ્વકીય મુદ્રાવાળી ગઝલો રજૂ કરવાનો રહ્યો છે... મારી કવિતા-ગઝલ મારી જાત સાથેના સંવાદને અપાયેલો શબ્દદેહ છે. કોઈ ઈશ્વરીય પરમ કૃપા વગર કવિતા-ગઝલનું સર્જન થાય તે શક્ય જ નથી. હું જ્યારે પણ મને મળી શક્યો છું ત્યારે પરિણામસ્વરૂપે ગઝલો મળી છે.’ (‘ખુદનેય ક્યાં મળ્યો છું?’)
- * ‘આ ગઝલોનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જણાશે કે તેમાં પ્રયોજાયેલી ભાષા અને લહેજો (Diction), કલ્પનો, પ્રતીકો, ઉપમાઓ વગેરે અન્ય કોઈ ગઝલકારની છાયામાં નથી.’ (‘ઝાકળ ને તડકાની વચ્ચે’)

આટલાં વિધાનો પરથી આપણને એ સમજાય છે કે આ કવિમાં એક સભાન સર્જક બેઠો છે જે કવિતાકલાનાં કોષ્ટકોથી પરિચિત છે. પણ એટલુંયે સમજાય છે કે કવિતાના અવતરણને એ ઈશ્વરની કૃપા માને છે અને પોતાની આવડતોને ગૌણ બનાવી દે છે. તેઓ સાહિત્યકારની વ્યક્તિગત અને સામાજિક નિસબતનો સુદૃઢ પુરસ્કાર કરે છે અને પોતાને એક વિદ્યાર્થીના કુતૂહલથી જ સાહિત્ય સન્મુખ મૂકે છે. સ્વકીય મુદ્રા સાથેની ગઝલો રજૂ કરવાનો એમણે પ્રયાસ એમની પોતાની જાત સાથે કરેલા સંવાદનો શબ્દદેહ છે.

આટલું કહી શકનાર કવિ પોતાના શબ્દ પરત્વે તો સભાનપણે જ ઉન્મુખ હોય તે સમજી શકાય છે. કવિએ પોતાના કવિકર્મ પ્રત્યે સેવેલી આવી કેટલીક બાબતો એમની કાવ્યકળા પરત્વે આપણી શ્રદ્ધા વધારે છે.

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની કાવ્યકલાનું સૌથી વધુ મુખરિત થતું જો કોઈ પાસું હોય તો તે છે તેમાંનું અર્થસૌંદર્ય. ભાષાને અર્થથી પૃથક્ કરી શકાતી નથી. વાગર્થની સંપૃક્તિનો મહિમા તો કાલિદાસથી ચાલ્યો આવે છે. આપણા આ કવિએ ભાષાના અર્થસૌંદર્યને ઉત્તમ રીતે પ્રયોજી બતાવ્યું છે. અર્થસૌંદર્યને અને ગઝલને આમ તો ઓછું બનવું જોઈએ. કારણ કે

ગઝલ એ ઊર્મિકાવ્યનું સ્વરૂપ છે અને ઊર્મિતત્ત્વ હંમેશાં અર્થને ઓળંગી જનારું છે. પણ અભિનવ ગુજરાતી ગઝલે પડાંબું બદલીને ગઝલને પોતાની આ લાક્ષણિકતાથી વેગળી કરી દીધી છે. તેથી મોટા ભાગની વર્તમાન ગુજરાતી ગઝલને હવે ઊર્મિકાવ્યના ત્રાજવે તોળવી વ્યર્થ છે.

અર્થસૌંદર્યને પામવા માટે ભાવકે કાવ્યભાષાને ઓળંગી જવાની નથી હોતી, પણ પ્રયોજિત ભાષાનાં રૂપાયનો સમજવાનાં હોય છે. તેની સાથે જોડાયેલા અર્થના પ્રત્યેક અધ્યાસોને ખોલવાના હોય છે. અર્થનો આ કોયડો ઉકેલાતો જાય તેમ રચના તેનું સૌંદર્ય પ્રગટાવતી જાય. એક સાવ સાદો લાગતો શેર જોઈએ :

**‘એ ગમે ત્યારે ગબડવાનો જ છે
એના રસ્તામાં કોઈ ઠોકર નથી.’**

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ ઉક્તિવૈચિત્ર્ય ધરાવતી આ પંક્તિઓ આપણને રોકી લે છે. અર્થ બંધબેસતો લાગતો નથી. એવું પણ લાગે કે કવિની કશીક ભૂલ થઈ છે. ઠોકર વગર તો ગબડવાનું સંભવિત જ નથી. પણ એટલેથી અટકી જઈએ તો અર્થસૌંદર્ય હાથમાંથી સરી જાય. પણ ઠોકરમાં માઠા અનુભવનો અધ્યાસ રોપીને જોઈએ તો તરત સમજાશે કે ઠોકર જ સ્થિર રહેતાં શીખવનારું પરિબળ છે. આટલો અર્થનિક્ષેપ થાય કે તરત આખોયે સંદર્ભ નવેસરથી ઊઘડી જાય. જેને ઠોકર વાગે ત્યારે સ્થિર કેમ રહેવું તેનો અનુભવ નથી તેને ગબડી જવાનો ભય હંમેશાં સતાવે છે. ઠોકરનો અર્થ અહીં આવો વિધેયાત્મક બનીને વિકસે છે અને અર્થસૌંદર્યને પ્રગટાવે છે.

આવું તો આ કવિ અનેક પ્રકારે કરી જાણે છે. અર્થવિલંબન દ્વારા અર્થસૌંદર્ય રચવાની કવિની તરકીબ પણ નિરાળી છે. જુઓ :

**અંતકાળે શિયાળ બોલ્યું કે –
ચાલશે દ્રાક્ષ હોય જો ખાટી.’**

પરંપરાથી પ્રચલિત એક કથાઘટકને ઝાલી કવિએ અહીં પરિચિત અર્થને પહેલાં ભાવક ચિત્તમાં રોપી દીધો. અહીં, દ્રાક્ષ મેળવી ન શકનાર શિયાળ છેવટે પોતાના પ્રયત્નની મર્યાદા સ્વીકારવાને બદલે દ્રાક્ષ પર તે ખાટી હોવાનો આરોપ મૂકી પોતાનો લૂલો બચાવ કરે તે વાત આપણે સૌપ્રથમ સમજવી પડે છે. પછી તેને હટાવવી પડે છે અને અર્થનું વિલંબન રચવું પડે છે. તેમાં ‘અંતકાળે’ અને ‘ચાલશે’ એવા બે શબ્દોની કૂચીથી કવિ ભાવક સાથે કામ પાડે છે. છેવટે શરણાગતિનો અર્થ સ્ફુટ થાય છે. શિયાળની બચાવપ્રયુક્તિને સ્થાને તેની લાચારી કે વિવશતાના સંદર્ભમાં આખીએ વાત વળી જાય છે અને અંતે સ્વીકારની ભૂમિકાએ પહોંચી જતાં શિયાળની દયનીય સ્થિતિનો ખ્યાલ મુખર થઈ આવે છે.

અર્થવિલંબનની આ પ્રયુક્તિ આમ તો ગઝલના સ્વભાવની વિરુદ્ધની ગણાય. પણ આ કવિનું લક્ષ્ય કવિતા સિદ્ધ કરવા પ્રત્યે વિશેષ રહ્યું છે. તેથી કાવ્યસ્વરૂપ સાથેની બાંધછોડ એમની અનેક રચનાઓમાં જોવા મળશે. ગઝલના બાહ્ય સ્વરૂપનું સુપેરે જતન કરીને તેના આંતરદ્રવ્યમાં સાધિકાર પ્રવેશતા આ કવિએ જે કેટલુંક વિશિષ્ટ નીપજાવ્યું છે તેમાં એમની પોતાની કવિમુદ્રા છે તેમ કહી શકાશે.

આ કવિ અર્થસૌંદર્યના કવિ છે તેમ કહીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એમની વિચારયાત્રા નિરાળી હોવી જોઈએ. તેઓ પાસે જિવાતા જીવન વિશે અને અનુભવાતા જગત વિશે વિલક્ષણ સમજ છે. તેનું કાવ્યરૂપ આપણને એમની રચનાઓમાં જોવા મળે છે. થોડાં ઉદાહરણ આપું :

‘સુખ વિશે જ્યાં હેસિયતની બહાર બોલ્યો.
સ્વપ્ન જુએ છે? તરત અંધાર બોલ્યો.

એક વેળા સાંભળ્યું મેં આત્માનું,
ત્યારથી વચ્ચે એ વારંવાર બોલ્યો.’

*

‘આંખ જ્યાં મીંચાય ત્યારે થાય અંધારું તરત,
‘આંખ એમ જ ખોલતાં અજવાળું થાતું હોત તો?’

*

‘એક માણસ રડ્યો તો વધુ જડ થયો,
એક પર્વત રડીને ઝરણ થઈ ગયો.’

*

‘પોતપોતાનાં જ પિંજરમાં રહ્યાં,
કેટલા સુખમાં અને ડરમાં રહ્યાં?’
‘ઊંઘ લઈ લીધી ઉઘાડી આંખથી,
જાગતાં ક્યારેક બિસ્તરમાં રહ્યાં.’

અહીં જોઈ શકાશે કે કવિ પોતાનું મનુષ્યકેન્દ્રી દર્શન બહુ સૂક્ષ્મ સ્તરે આલેખે છે. સુખ વિશે હેસિયતથી વધુ બોલવાની સાથે જ સામે રહેલું અંધારું પ્રશ્ન કરવા લાગે અને ભ્રાન્ત સ્વપ્ન વિશે તાકીદ કરી ઊઠે ત્યારે તે વાત ઉક્તિવૈચિત્ર્યનો આનંદ આપે છે. સમાંતરે એ જ રચનામાં એક વાર આત્માનું કહેવું સાંભળ્યા પછી એ વારંવાર વચ્ચે બોલ્યો તેવી મનુષ્યકેન્દ્રી વિભાવના પણ કવિ આલેખે છે. આંખ મીંચાય એટલે અંધારું જ છે તેવી સર્વમાન્ય વાતને કવિ આલેખે ત્યારે તેમાં નહીં દેખાતું નાવીન્ય અચાનક જ બીજી પંક્તિમાં આંખ ખોલતાં અજવાળું કેમ નથી થતું એ પ્રશ્ન પર આપણને સ્થિર કરે છે ત્યારે આપણી પૂર્વધારણાને આંચકો લાગે છે અને આપણે લાગલા જ તેમાં ઝડપાઈ જઈએ છીએ. માણસ અને પર્વતના રડવાનો સંદર્ભ રચી કવિ સુંદર રીતે વિરોધને ઉપસાવે છે અને તે નિમિત્તે મનુષ્યની જડતાને વિશેષ રૂપે ચીંધી રહે છે. ઉઘાડી આંખે લીધેલી ઊંઘ અને બિસ્તરમાં વેઠેલા ઉજાગરાનો વિરોધાભાસ પણ એવો જ કાવ્યોપકારક છે. આવો વિરોધાભાસ વ્યક્ત કરતી આ પંક્તિઓ પણ જુઓ :

‘બહાર ઝળહળવાનું છે અંદરથી બળવાનું છે.
કોઈ પડોશીની માફક પોતાને મળવાનું છે.’

કવિ ઉક્તિવૈચિત્ર્યની કળ બરાબર જાણે છે. કાવ્યભાષાને આ પ્રયુક્તિથી પળોટવાનું કામ જેવુંતેવું નથી. ઘણી વાર પ્રયત્નપૂર્વક આવું કરવા જતાં કવિની સર્જકતા પાતળી પડી જતી હોય છે અને આયાસ છતો થઈ જતો હોય છે. કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટને આ કળા સહજ હાથવગી છે. તેઓ કથયિતવ્યને ગુમ રાખી તેની આસપાસ જે ગોફ રચે છે તેના પ્રભાવમાં ભાવક ખેંચાઈ જાય છે. અંતે સમજાય ત્યારે પુનઃ આખીયે વાત ખોલવા માટે એણે ફરી એ પંક્તિઓમાં દાખલ થવું પડે છે. અર્થવિલંબનની જ આ એક પ્રયુક્તિ છે. પણ તેમાં કવિ સર્વાંશે સફળ રહે છે અને ભાવકને કવિતાનો વિશુદ્ધ આનંદ આપે છે. થોડાં વધુ ઉદાહરણોથી આ વાતને પુષ્ટ કરું :

‘ચહેરા જ નહીં સૌના ઈરાદાય બતાવે
થોડોક અરીસાને અસરદાર કરી દઉં.’

*

‘મ્હેકની ખંડણી લીધી કોણે?
તું ફૂલોનો તણાવ સમજી લે.
ખીણમાં એટલી સમજ ક્યાં છે?
પર્વતોનો ઝુકાવ સમજી લે.’

*

‘રેશમી ભૂતકાળ હોય ભલે,
સહેજ સ્પર્શો ને ટેરવાં ફાટે
જો અણીદાર થાય ક્યાંક સુગંધ,
શક્ય છે કે પછી હવા ફાટે.’

*

‘કોઈ વાદળ તરબતર જોયા પછી,
આ ધરા ઊંચકાય ને પહાડો બને’

*

‘કોઈ કપટીનો રોજમેળ હશે,
આંસુ કાયમ ઉધાર જેવાં છે.
ખૂબ ઓછાં છે અંધકાર હવે,
જે હજી અંધકાર જેવાં છે.’

કોઈ વાર કવિ બહુ તિર્યક મુદ્રાથી તીક્ષ્ણ આઘાત આપતી પંક્તિઓ રચી લે છે. તેમાં લોહી કાઢી નાખે તેવી ધાર નથી, પણ આંજી નાખે તેવું તેજ છે. સત્યને આરપાર ઉતારી દેતા આ કવિસામર્થ્યને પણ ધ્યાને લેવું જોઈએ. વિચારપ્રધાન કવિતા પણ આટલી ક્ષમતાથી આપણને અસર કરે અને તે પણ કવિતાની શરતે તે વાત બહુ જ નોંધપાત્ર છે.

કેટલાક શેર અહીં ટાંક્યા વગર રહી શકાતું નથી.

‘મજા આવે કશું ત્રીજું કરે તો
ફક્ત લોકો જીવે છે ને મરે છે’

*

‘નામ પહેલાં હતું જુદું એનું,
પણ હવે ‘કામવાળી બાઈ’ છે.’

*

‘ભાગ્ય પણ કેવું ઘડ્યું છે ઈશ્વરે ?
ખેતરો ખોવાય ત્યારે હળ મળે.’

*

‘બચપણથી તે ઘડપણ લગ,
શ્વાસો ઢગલાબાજી છે’

*

‘દેહથી છૂટા પડીને ચાલતા,
એ ચરણનો ક્યાં ભરોસો હોય છે?’

અહીં જોઈ શકાશે કે કવિ જીવનને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાની તત્ત્વનિષ્ઠ મીમાંસાને કાવ્યરૂપ આપે છે. કશું બોલકું કે ઉપદેશાત્મક બનતું નથી અને છતાં ધાર્યું કહી શકાય તેવી સજ્જતાથી કથયિતવ્યનો પિંડ રચાયો છે. સામાન્ય રીતે ગઝલ જેવા કાવ્યસ્વરૂપમાં સરળતાની ઓથે સપાટબયાની પ્રવેશી જવાનો ભય રહેલો હોય છે. પણ અહીં કવિ કવિતાતત્ત્વના ભોગે કશું જ કરતા નથી તે ધ્યાનાર્હ છે. તેઓ બે મિસરા વચ્ચે એવું તો સુગ્રથન કરે છે કે માડેલી અને ભાવકચિત્તમાં ખૂલતી અર્થચ્છાયાની ક્રીડા આનંદપ્રદ બની રહે છે. જીવન અને મરણ એ બે સિવાય કશું નહીં કરતા માણસ પાસેથી તેઓ કશુંક ત્રીજું કરાવવાની અપેક્ષા રાખે ત્યારે તે વાત નૂતનતાનો સ્પર્શ તો આપે છે જ, પણ સાથોસાથ ત્રીજું કશું થઈ શકતું નથી તે અનિવાર્ય વિભીષિકાનો પ્રચ્છન્ન નિર્દેશ પણ કવિ કરી રહે છે. શ્વાસો માટે ‘ઢગલાબાજી’ જેવો વિલક્ષણ શબ્દપ્રયોગ કરતાં કવિની મૌલિક શબ્દસર્જના સૂચવે છે. નામને ભૂંસી નાખતા ‘કામવાળી બાઈ’ જેવા શબ્દગુચ્છને લઈને કવિએ વેધક વ્યંગ કર્યો છે અને નારીનાં રૂપાયન અંગે તીખી પ્રતિક્રિયા આપી છે. આ બધું જ કવિતા રૂપે ખૂલે છે તેથી નર્યું બોધક બનતું નથી, પરંતુ કાવ્યના અર્થસૌન્દર્યનું પરિચાયક બને છે. કવિ તરીકેની હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની મુખ્ય ઓળખને પુષ્ટ કરે છે.

આ બધી કાવ્યરમણાઓ વચ્ચે કવિએ ગઝલના મિજાજની નજીક જતી રચનાઓ પણ આપી છે. જોકે તેમાં પણ કવિએ કવિતાથી દૂર જઈને કશું કયું નથી. થોડાં ઉદાહરણ આપું :

જીવન આખું પળેપળ ચૂકવી એ યાદની કિંમત,
ઘણી મોંઘી પડી અમને પ્રથમ વરસાદની કિંમત.

બને તો તું કશું બોલ્યા વિના સરકી જજે ત્યાંથી
ગઝલ કરતાં વધારે હોય જ્યારે દાદની કિંમત.’

*

‘જેમની ઊર્જા મળે છે વિચને,
એ બધાં એકાંતવાસી હોય છે.’

*

‘ક્યા જનમનું અચાનક થયું સ્મરણ પાછું?
નજરની સામે એ જ વન અને હરણ પાછું.
પહાડનું એ પીગળેલું ‘હર્ષ’ હૈયું છે;
નહીં ધકેલી શકો પહાડમાં ઝરણ પાછું.’

*

ઓ ‘હર્ષ’ ટેવવશ હું પ્રતીક્ષા કર્યા કરું,
હું ભૂલી ગયો છું એય કે કોનો વિયોગ છે.’

*

‘કેવી મજાથી ઝબકી રહી છે વીજ આભમાં,
પોતે ખુદાના હાથની જાણે લકીર છે.’

*

‘ખોવાઈ ગયો એટલો તારો થવામાં હું,
ન ખ્યાલ પણ રહ્યો કે તું મારી બની નહીં’

*

‘ઓ ‘હર્ષ’ લાગણીને ન શબ્દોમાં ઢાળ તું,
ટહુકાઓ મોરના કદીય ચીતરાય નહીં.’

*

‘કોઈ તો આપણું ક્યાંક હશે,
એટલા સગપણે જીવી નાખ્યું.’

ખ્યાલ આવશે કે પરંપરાની અભિવ્યક્તિ સાથેનો છેડો કવિએ સાવ ફાડી નાખ્યો નથી. પ્રણયના રંગથી માંડી જીવનપ્રત્યક્ષ અંગેનાં પોતાનાં નિરીક્ષણો એમણે પોતાની અર્થવિલંબનની પરિપાટીથી વેગળા રહીને પણ આલોખ્યા છે અને ગઝલના માધ્યમથી કવિતા સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે.

ગઝલના કાવ્યસ્વરૂપમાં સક્રિય કવિએ સરળતાનો છેદ ઉડાડી દઈ કેવળ કવિતા પરત્વે જ અભિમુખ રહેવું તે મોટું સાહસ ગણાય. તેમ છતાં અહીં આ કવિએ આ બંને પક્ષામાં પગ રાખી કવિતાનો વેધ કરવાનું અર્જુનકર્મ કર્યું છે તે જોઈ શકાશે.

આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે શુદ્ધ કવિતાને તાકતી આ રચનાઓના સંચયોની દસ-બાર આવૃત્તિઓ અને તે પણ બહુ ઓછા સમયમાં થઈ છે તે આ રચનાઓ પરત્વેની ભાવકોની રુચિ દર્શાવે છે. એટલું જ નહીં, હજી પણ આ કવિ સાતત્યપૂર્વક પોતાની શેષ સર્જકતાનો ઉત્તમ હિસાબ આપી રહ્યા છે તે પણ આનંદ પમાડે તેવી વાત છે.

અગાઉ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના કાવ્યસંગ્રહ ‘મૌનની મહેફિલ’ વિશે મેં એક વિસ્તૃત લેખ કર્યો હતો અને તે કોઈ સામયિકમાં પ્રગટ પણ થયો હતો. મારા વિવેચનગ્રંથ ‘વિશદ’માં મેં તેનો સમાવેશ કરતી વખતે ‘સૌન્દર્યપરક અને અર્થગંભીર વિવક્ષાનાં મિષ્ટ ફળ’ તેવું શીર્ષક આપ્યું છે. અર્થસૌન્દર્યનું અઢળક સૌંદર્ય દાખવતી એમની રચનાઓમાંથી પસાર થવાનું બન્યું તેનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું. ‘સહર્ષ’ની દરેક રચનામાં કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ સાથે મુલાકાત થશે તેથી તેને ‘સહર્ષ’ માણી શકાશે.

મેં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીનું પુસ્તક ‘કી ટુ થિયોસોફી’ વાંચ્યું. તે ઉપરથી હિંદુ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થઈ અને હિંદુ ધર્મ વહેમોથી જ ભર્યો છે એવો અભિપ્રાય પાદરીઓના મુખેથી સાંભળતો તે મનમાંથી ગયો.

આ જ અરસામાં એક અન્નાહારી વસતિગૃહમાં મને માંચેસ્ટરના એક ભલા ખ્રિસ્તી મળ્યા. તેમણે મારી જોડે ખ્રિસ્તી ધર્મની વાત કાઢી. મેં તેમની પાસે મારું રાજકોટનું સ્મરણ વર્ણવ્યું. સાંભળીને તે દુઃખી થયા. તેમણે કહ્યું, ‘હું પોતે અન્નાહારી છું. મદ્યપાન પણ નથી કરતો. ઘણા ખ્રિસ્તીઓ માંસાહાર કરે છે, મદ્યપાન કરે છે, એ સાચું પણ બેમાંથી એકે વસ્તુ લેવાની એ ધર્મમાં ફરજ નથી. તમે બાઈબલ વાંચો એવી ભલામણ કરું છું.’ મેં એ સલાહ માની. બાઈબલ તેમણે જ ખરીદી આપ્યું. મને કંઈક એવો આભાસ છે કે આ ભાઈ પોતે જ બાઈબલ વેચતા. તેમણે નકશાઓ, અનુક્રમણિકા વગેરેવાળું બાઈબલ મને વેચ્યું. મેં તે શરૂ કર્યું. પણ હું ‘જૂનો કરાર’ વાંચી જ ન શક્યો. ‘જેનેસિસ’-સૃષ્ટિમંડાણ-ના પ્રકરણ પછી તો વાંચું એટલે ઊંઘ જ આવે. ‘વાંચ્યું’ એમ કહી શકાય તે ખાતર, રસ વિના ને સમજ્યા વિના, મેં બીજાં પ્રકરણો બહુ કષ્ટપૂર્વક વાંચ્યાં એમ સ્મરણ છે. ‘નંબર્સ’ નામનું પ્રકરણ વાંચતાં મને આણગમો થયો.

જ્યારે ‘નવા કરાર’ ઉપર આવ્યો ત્યારે જુદી જ અસર થઈ. ઈશુના ગિરિપ્રવચનની અસર બહુ સારી પડી. તે હૃદયમાં ઊતર્યું. બુદ્ધિએ ગીતાજીની સાથે સરખામણી કરી. ‘તારું પહેરણ માગે તેને અંગરખું આપજે,’ ‘તને જમણે ગાલે તમાચો મારે તેની આગળ ડાબો ધરજે,’ એ વાંચીને મને અપાર આનંદ થયો. શામળ ભટ્ટનો છપ્પો યાદ આવ્યો. મારા બાળક મને ગીતા, આર્નલ્ડકૃત બુદ્ધચરિત, અને ઈશુનાં વચનોનું એકીકરણ કર્યું. ત્યાગમાં ધર્મ છે એ વાત મનને ગમી.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

બશીર બદ્ર : સાંપ્રત ઉર્દૂ કવિતાના નોંધપાત્ર શાયર -
ધ્વનિલ પારેખ

સુરતની એક કલાસંસ્થા શ્રદ્ધાના ઉપક્રમે પચીસેક વર્ષ પહેલાં એક કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. આ કાર્યક્રમમાં બશીર બદ્ર ગઝલોનું પઠન કરવાના હતા ને રેખા ભારદ્વાજ ગઝલ ગાયકી રજૂ કરવાનાં હતાં. આ કાર્યક્રમ વખતે બશીર બદ્રની નાનકડી મુલાકાત લીધી હતી એ યાદ આવે છે. કારણ કે, સાંપ્રત ઉર્દૂ ગઝલનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ નામ એટલે બશીર બદ્ર. આ શાયરે ૨૮ મે, ૨૦૨૬ના દિવસે ૯૧ વર્ષની વયે વિદાય લીધી.

સાંપ્રત ઉર્દૂ ગઝલની દુનિયામાં બશીર બદ્ર એક મહત્ત્વપૂર્ણ નામ છે. ૧૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૫ના દિવસે બશીર બદ્રનો અયોધ્યા ખાતે જન્મ થયો હતો. સૈયદ મુહમ્મદ બશીર એમનું મૂળ નામ. અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં ઉર્દૂના અધ્યાપક તરીકે તેમણે કાર્ય કર્યું અને પછી ભોપાલ તેઓ સ્થાયી થયા હતા. ‘ઇકાઈ’, ‘ઇમેજ’, ‘આમદ’, ‘આહટ’, ‘કુલ્લાયતે બશીર બદ્ર’, ‘આસ’, ‘ધૂપ કા ચહેરા’, ‘મુસાફિર’ વગેરે એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘આસ’ માટે એમને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો હતો. ભારત સરકારે પદ્મશ્રીથી પણ એમને સન્માનિત કર્યા છે. સંગીત નાટક અકાદમીનો એવોર્ડ પણ એમને મળ્યો હતો.

બશીર બદ્રની ગઝલોમાં સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા સાથે આધુનિક મિજાજ પણ જોવા મળે છે. રાજકારણ પરત્વે એમનો તીખો કટાક્ષ પણ જાણીતો છે. કોમી એકતા જેવી સમસ્યા વિશે એમણે અનેક વખત અભિવ્યક્તિ કરી છે. કોમી હુલ્લડો પછીની ભયાનકતાને એમણે એક શે’રમાં અદ્ભુત રીતે વાચ્યા આપી છે –

“લોગ ટૂટ જાતે હૈ એક ઘર બનાને મેં,
તુમ તરસ નહીં ખાતે બસ્તિયાં જલાને મેં.”

આધુનિક જીવનમાં શહેરીકરણનો બહુ મોટો ફાળો રહ્યો છે. એને કારણે વતન વિચ્છેદની પીડા ભોગવવાની આવે છે. વતન છોડી શહેરમાં સ્થાયી થયેલી વ્યક્તિ એકાકી બનતી જાય છે અને એ એકાકી જીવન અનેક નવી સમસ્યાઓને લઈને આવે છે, એકાકી માણસ સ્વજનની હૂંફ ચાહે છે, ત્યારે બશીર બદ્ર આવી અભિવ્યક્તિ કરે છે –

“હમ અપના ઘર ભી ન અબ ટૂંઢ પાયેંગે શાયદ,
અગર હમારા હુઆ ઉસ તરફ કો ફેરા ભી.”
“ઇસી શહર મેં કઈ સાલ સે મેરે કુછ કરીબી અઝીઝ હૈ,
ઉનહૈં મેરી કોઈ ખબર નહીં મુઝે ઉનકા કોઈ પતા નહીં.”

શહેરનું સૌથી મોટું લક્ષણ સંબંધોમાં જોવા મળતી તિરાડ છે. આજે જેની સાથે આત્મીય સંબંધ છે એ નજીવા કારણસર દૂર થઈ જાય છે અને સુખદુઃખના પ્રસંગોએ પણ ઉપસ્થિત રહેતો નથી. વ્યક્તિના ગમા-અણગમા વિસ્તરીને એવું વિકરાળ રૂપ ધારણ કરે છે કે પછી એમાં સંબંધનું અસ્તિત્વ જોવા મળતું નથી.

“અરણા તુમહારે શહર કા દસ્તૂર હો ગયા,
જિસ કો ગલે લગાયા લિયા વો દૂર હો ગયા.”

કોમવાદ એ શહેરની મોટી સમસ્યા છે. જોકે એ હવે ગામડાં સુધી પણ વિસ્તરી છે. બાબરી મસ્જિદ અને ગોધરાકાંડ પછીનાં રમખાણોએ ‘માનવતા મરી પરવારી’ છે એ વાતની તીવ્ર અનુભૂતિ કરાવી છે. સંવેદનશીલ સર્જક આવા કપરા સમયમાં મૌન કેવી રીતે ધારણ કરે? જે દુઃખદ અનુભૂતિ એને થઈ હોય છે એની એવી જ વેધક અભિવ્યક્તિ કરવાની એ કોશિશ કરતો હોય છે. આમ પણ સર્જક પોતાના વર્તમાનને અવગણી શકતો નથી. એ વર્તમાન સાથે એણે પનારો પાડવાનો હોય છે. સળગતો વર્તમાન એને દગડો છે અને એમાંથી શે’ર નીપજી આવે છે –

રમખાણોને કારણે માણસાઈ નેવે મુકાઈ અને જે ભયંકર ઘટનાઓ ઘટી એનાથી હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે એક મોટું અંતર ઊભું થયું છે. જે પૌરાણિક સંદર્ભોની આપ-લે થતી હતી એ પણ હવે વિખૂટા પડી ગયા છે –

“જમુના જી કે તટ પર ગૂંજે તેરે નામ કી મુરલી,
ગંગાજી મેં ઝલક રહા હૈ અલાહ તેરો નામ.”

રાજકારણ અને શહેરીકરણ બંનેનો સમન્વય થાય ત્યાં પ્રશ્નો વધી જાય છે. રાજકારણની પોતાની એક અલગ દુનિયા છે અને એની ભાષા પણ અલગ છે. સત્તા અનિષ્ટને આમંત્રણ આપે છે અને એ અનિષ્ટ સમાજમાં વૈમનસ્ય ઊભું કરે છે. બશીર બદ્ર આવા વખતે આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ કરે છે –

“સિયાસત કી અપની અલગ એક જબાં હૈ,
લિખા હો જો ઈકરાર, ઈન્કાર પઢના.”
“બેખબર કુસિયાં આંખ મલતી રહી,
બસ્તિયાં બેગુનાહો કી જલતી રહી.”

સામાજિક વાસ્તવ ઉપરાંત પ્રણયની નાજુક અભિવ્યક્તિ પણ બશીર બદ્ર કરી જાણે છે. આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિમાં ગઝલકારની ભાષા પણ એટલી જ નાજુક અને સ્પર્શક્ષમ બની રહે છે –

“કભી યું ભી આ મેરી આંખ મેં, કે મેરી નઝર કો ખબર ન હો,
મુઝે એક રાત નવાઝ દે, મગર ઉસકે બાદ સહર ન હો.”

અહીં ભાષાની પ્રવાહિતા અનુભવી શકાય છે અને ‘સહર ન હો’ કહેવામાં મિજાજ સંપૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે. જગજિતસિંઘના કંઠે ગવાયેલ આ ગઝલના બે શેર પણ સાદગીપૂર્ણ અભિવ્યક્તિને કારણે આસ્વાદ્ય બની રહે છે –

“મુજસે બિછડ કે ખુશ રહેતે હો,
 મેરી તરહ તુમ ભી ઝૂકે હો.
 તુમ તન્હા દુનિયા સે લડોગે,
 બચ્ચોં સી બાતેં કરતે હો.”

લાંબી બહેર કે ટૂંકી બહેર બંનેમાં એમની અભિવ્યક્તિ સાદગી સ્પર્શી જાય છે. બશીર બદ્રના પ્રણયવિષયક ઘણા શે'રો ટાંકી શકાય એમ છે પણ ગઝલકાર તરીકેની બારીકાઈ જેમાંથી પ્રગટ થાય છે એવો એક શે'ર જોઈએ -

“ઉસે પાક નઝરો સે ચૂમના ભી ઇબાદતો મેં શુમાર હૈ,
 કોઈ ફૂલ લાખ કરીબ હો, કભી મૈને ઉસકો દુઆ નહીં.”

જીવનના કેટલાયે સંકુલ વ્યવહારો બશીર બદ્રની ગઝલોમાં શેર બનીને પ્રગટ થાય છે. આ વ્યવહારોમાંથી સમાજવ્યવસ્થાનું પ્રતિબિંબ પ્રગટે છે. એક માણસનો બીજા માણસ સાથેનો વ્યવહાર અને એમાંથી પ્રગટ થતી માણસાઈનું મહત્ત્વ રહ્યું છે. આવા કેટલાક શેરો જોઈએ -

“ઘરોં પે નામ થે, નામોં કે સાથ ઓહદે થે,
 બહુત તલાશ કિયા, કોઈ આદમી ન મિલા.”

આ માણસની શોધ એ પણ બશીર બદ્રની ગઝલોમાં વારંવાર જોવા મળે છે. આવી અભિવ્યક્તિ વખતે પણ ગઝલકારની ભાષા સોંસરી અને હૃદયસ્પર્શી હોય છે -

“ક્યાં હવેલી કે ઉજડને કા મુઝે અફસોસ હો,
 સૈકંડો બેઘર પરિન્દો કે ટીકાને હો ગયે.”
 “બડે લોગો સે મિલને મેં હંમેશા ફાસલા રખના,
 જહાં દરયા સમન્દર સે મિલા, દરયા નહીં રહતા.”

ધૂપ, રાત, શબનમ, દીવાર, પેડ વગેરે કલ્પન-પ્રતીકો પણ એમની ગઝલોમાં દેખાયા કરે છે. ક્યાંક ‘બલ્બ’, ‘પોલ’, ‘બિલ્ડિંગ’ વગેરે અંગ્રેજી શબ્દ પણ કૃત્રિમ રીતે પ્રવેશી જાય છે અને આખી ગઝલની ભાષાને દૂષિત કરે છે. પરંતુ નાજુક વિચાર અને એવી જ નાજુક અભિવ્યક્તિને કારણે બશીર બદ્ર સાંપ્રત ઉર્દૂ ગઝલના નોંધપાત્ર શાયર છે, એમાં બેમત નથી. આ શાયરને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ!

સાભાર-સ્વીકાર

● કવિતા :

શબ્દનો લઈને તરાપો : ભાવના સૌનૈયા 'પ્રિયજન' રત્નાદે પ્રકાશન, ૨૦૨૬, ડે. પૃ. ૮૦, રૂ. ૨૨૫, ૮૦ ગઝલોનો સંગ્રહ.

● નવલકથા :

મથામણ : નટવર પટેલ, અવનિકા પ્રકાશન, ૨૦૨૬, ડે. પૃ. ૧૪૪. રૂ. ૨૪૫. સામાજિક નવલકથા. • સિન્ધિયા : ભારતી રાણે, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૧૬૦, નક્કર છતાં નમણા અવાજની નવલકથા.

● બાળસાહિત્ય :

થેલો નાચે ડુમ્મક ડુમ્મક : જાગૃતિ 'પ્રેરણા' ૩, ગોકુલધામ સોસાયટી, બ્રહ્મ સમાજની વાડી પાસે, બંગલાવાડી પાછળ, જામખંભાળિયા, જિ. દેવભૂમિ દ્વારકા, ૨૦૨૬, ડે. પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૫૦, ૨૧ બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ.

● અનુવાદ :

મૂર્તિયા : ભાવના ભટ્ટ, નિર્મોહી પ્રકાશન, ઊંઝા, ૨૦૨૬, ડે. પૃ. ૧૧૯, રૂ. ૨૮૦. 'આકાશ ઠક્કર'ની પસંદ કરેલી ગુજરાતી કવિતાઓનો હિન્દી અનુવાદ. • વિસ્મિતા : આકાશ ઠક્કર, અનુ. ડૉ. દિવા ભટ્ટ, નિર્મોહી પ્રકાશન ઊંઝા, ૨૦૨૬, ડે. પૃ. ૧૭૭ રૂ. ૨૮૦, આકાશ ઠક્કરનાં ૭૫ કાવ્યો અને તેનો હિન્દી અનુવાદ.

ભગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળા ભાસ્યું. તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્ત્વજ્ઞાનને સારું તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું. મારા નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે. તેના અંગ્રેજી તરજુમા લગભગ બધા વાંચી ગયો છું. પણ એડવિન આર્નલ્ડનો અનુવાદ મને શ્રેષ્ઠ લાગે છે. મૂળ ગ્રંથના ભાવને જાળવ્યો છે, છતાં તે ગ્રંથના તરજુમા જેવો નથી જણાતો. મેં ભગવદ્ગીતાનો આ વેળા અભ્યાસ કર્યો તો ન જ કહેવાય. તે મારા હંમેશના વાંચનનો ગ્રંથ તો કેટલાંક વર્ષો પછી થયો.

આ જ ભાઈઓએ મને આર્નલ્ડનું બુદ્ધચરિત્ર વાંચવા ભલામણ કરી. અત્યાર સુધી તો સર એડવિન આર્નલ્ડના ગીતાના અનુવાદની જ મને ખબર હતી. બુદ્ધચરિત્ર મેં ભગવદ્ગીતા કરતાં પણ વધારે રસથી વાંચ્યું. પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી તે પૂરું કર્યે જ છોડી શક્યો.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહાત્મા ગાંધી

પરિષદવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

બાળ નાટ્યશિબિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આયોજિત બાળનાટ્યશિબિર તા. ૪-૫-૨૦૨૬ થી તા. ૧૪-૫-૨૦૨૬ સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૬-૦૦ થી ૮-૦૦ દરમિયાન યોજાઈ હતી. આ શિબિરના માર્ગદર્શક તરીકે શ્રી યશ ચંદારાણાએ સેવા આપી હતી. અને સંયોજકની ભૂમિકા ધરા ભટ્ટે નિભાવી હતી. આ શિબિરમાં શ્રી યશ ચંદારાણા અને શ્રી ધરા ભટ્ટ જેવા વક્તાઓએ ૧૪ વર્ષ સુધીના તાલીમાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

નાટ્યશિબિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આયોજિત નાટ્યશિબિર તા. ૭-૫-૨૦૨૬ થી ૧૭-૫-૨૦૨૬ સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૬-૦૦ થી ૮-૦૦ દરમિયાન યોજાઈ હતી. આ શિબિરના માર્ગદર્શકો તરીકે સર્વશ્રી, નિસર્ગ ત્રિવેદી, સચિન પરમાર, કબીર ઠાકોર, પ્રતિમ પારેખ અને ધરા ભટ્ટે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ શિબિરમાં ૧૪ વર્ષથી ઉપરની વયના તાલીમાર્થીઓ જોડાયા હતા.

વાર્તાલેખનશિબિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને નર્મદ સાહિત્યસભા આયોજિત વાર્તાલેખનશિબિર તા. ૨૩-૫-૨૦૨૬ અને તા. ૨૪-૫-૨૦૨૬ના રોજ આઝાદ સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર, સુરતમાં યોજાઈ હતી. આ શિબિરમાં આરંભિક વક્તવ્ય : શરીફા વીજળીવાળાએ આપ્યું હતું. આ શિબિરનું સંચાલન ગુજરાતી ભાષાના વાર્તાકારો શ્રી કિરીટ દૂધાત અને શ્રી રાકેશ દેસાઈએ કર્યું હતું.

મનની મોજનીશી આવૃત્તિ : ૨

પ્રદાન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ કલાધામ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૮-૫-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૮-૦૦ કલાકે 'મનની મોજનીશી' આવૃત્તિ : ૨ 'કવિની પાંખે... સ્વરકારની આંખે...'નો કાર્યક્રમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં યોજાયો હતો. જેમાં સર્વશ્રી રત્ના વોરા, પાયલ વૈદ્ય, ડૉ. સાવની શાહ, અર્ચિત પાટડિયા, બલરાજ શાસ્ત્રી અને મેઘ મહેતાએ એક જ કાવ્યરચનાનાં અલગ અલગ સ્વરાંકનોની રજૂઆત કરી હતી. કાર્યક્રમની પરિકલ્પના શ્યામલ-સૌમિલની હતી.

'પાક્ષિકી'

તા. ૨૩-૫-૨૦૨૬ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૬-૦૦ વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત શ્રી ભરત જોશી 'પ્રાર્થ મહાબાહુ'એ એમનો નિબંધ 'અમદાવાદ! તારું

ચોમાસું'નું પઠન કર્યું હતું.

મનસુખ સદા અને કાનજી પટેલને પરિષદનું સચ્ચિદાનંદ સન્માન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે બે વર્ષના સચ્ચિદાનંદ સન્માનની જાહેરાત કરી છે — વર્ષ ૨૦૨૪ માટે મનસુખ સદા અને ૨૦૨૫ માટે કાનજી પટેલની પસંદગી થઈ છે. ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે બંને મહાનુભાવો દાયકાથી કાર્યરત છે. બંનેને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અભિનંદન પાઠવે છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને નર્મદ સાહિત્યસભા, સુરતના ઉપક્રમ ભગવતીકુમાર શર્મા સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનશ્રેણીનો આરંભ તા. ૩૧-૫-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે સંસ્કાર ભારતી, ન્યૂ રાંદેર રોડ, પાલનપુર પાટિયા, તાડવાડી, સુરતમાં થયો. જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ પૂર્વકથન કર્યું હતું., જયદેવ શુક્લએ 'સર્જક સાંભરણ' કર્યું હતું. ડૉ. મુકુલ ચોકસીએ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. ડૉ. શરીફા વીજળીવાળાએ 'વાર્તા-નવલકથા થોડી વાત' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સુનીલ રેવેરે કાવ્ય-શ્રાવ્યની પ્રસ્તુતિ કરી હતી. મેહુલ શર્માએ ભાવ-પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કપિલદેવ શુક્લએ કર્યું હતું.

બારિસ્ટર થવા સારુ બે વસ્તુની જરૂર હતી. એક તો 'ટર્મ ભરવી' એટલે સત્ર સાચવવાં. વર્ષમાં ચાર સત્ર હોય. એવાં બાર સાચવવાં. બીજી વસ્તુ કાયદાની પરીક્ષા આપવી. સત્ર સાચવવાં એનો અર્થ 'ખાણાં ખાવાં', એટલે કે, દરેક સત્રમાં લગભગ ચોવીસ ખાણાં હોય તેમાંથી છ ખાવાં. ખાણાં ખાવાં એટલે ખાવું જ એવો નિયમ નહીં; પણ નીમેલે વખતે હાજર થવું ને ખાણું પૂરું થવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી બેઠા રહેવું. સામાન્ય રીતે તો સૌ ખાય ને પીએ જ. ખાણામાં સારી સારી વાનીઓ હોય, ને પીવામાં સારો ગણાતો દારૂ હોય. તેનું દામ અલબત્ત આપવાનું જ. તે અઢીથી સાડા ત્રણ શિલિંગ હોય, એટલે બેત્રણ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું. આ દામ ત્યાં ઘણું ઓછું ગણાય, કેમ કે બહારની વીશીમાં એવું ખાણું લેનારને દારૂના જ લગભગ એટલા પૈસા પડે. ખાવાના ખર્ચ કરતાં દારૂ પીનારને પીવાનું ખર્ચ વધારે હોય છે એ વાત આપણને હિંદુસ્તાનમાં—જો 'સુઘયા' ન હોઈએ તો—આશ્ચર્યજનક લાગે. મને વિલાયત જતાં આ જ્ઞાનથી પુષ્કળ આઘાત પહોંચેલો; ને દારૂ પીવાની પાછળ એટલા પૈસા બરબાદ કરતાં લોકોનો જીવ કેમ ચાલતો હશે એ ન સમજાતું. પાછળથી સમજતાં શીખ્યો! હું આરંભકાળમાં કંઈ જ ન ખાતો. કેમ કે મને ખપે એવું તો માત્ર રોટી, બાફેલાં બટ્ટેટાં ને કોબી હોય. આરંભમાં તો તે ન ગમ્યાં તેથી ન ખાધાં; પાછળથી જ્યારે તેમાં સ્વાદ જોઈ શક્યો ત્યારે તો બીજી વાનીઓ પણ મેળવવાની શક્તિ મારામાં આવી ગઈ હતી.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહાત્મા ગાંધી

સાહિત્યવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

સદા સર્વદા કવિતા પર્વ-૧૧૬

સદા સર્વદા કવિતા પર્વ-૧૧૬ નો કાર્યક્રમ તા. ૩-૫-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૬-૩૦ થી ૮-૩૦ દરમિયાન યોજાયો હતો. જેમાં 'કિરીટ દૂધાતની વાર્તાઓ' વિશે શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ વાત કરી હતી અને કિરીટ દૂધાતે પોતાની સર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરી હતી. અને સર્વશ્રી ગૌરાંગ ઠાકર, હર્ષદ ત્રિવેદી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટએ કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અંતર્ગત યોજાયેલા કાર્યક્રમો

તા. ૨-૪-૨૦૨૬ના રોજ 'વિશ્વા'ના ઉપક્રમે જીનાબહેન શેઠે 'જૂની રંગભૂમિની રોમાંચક દુનિયા' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૬-૪-૨૦૨૬ના રોજ શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા સમિતિ આયોજિત શ્રી પરેશ નાયકને ૨૦૨૬નો ચંદ્રવદન મહેતા એવોર્ડ એનાયત થયો. આ પ્રસંગે શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. અને 'અલકમલકની ચીજ... ચં.ચી.' નાટકની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી. પરેશ નાયકનો પરિચય શ્રી ભરત મહેતાએ આપ્યો હતો. પરેશ નાયકને અભિનંદન. તા. ૧૭-૪-૨૦૨૬ના રોજ શ્રી ભારતીબહેન રાણેએ 'ઑસ્ટ્રિયા એક અનુભૂતિ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તા. ૨૩-૪-૨૦૨૬ના રોજ વિશ્વ પુસ્તકદિને 'મારું પ્રિય પુસ્તક' એ વિષય પર સર્વશ્રી સંજય ભાવેએ 'વ્યક્તિ આણી વણી' વિશે, મૃદુલા પારીખે 'બાણભટ્ટની આત્મકથા' વિશે અને ભરત મહેતાએ 'વળામણાં' વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

ઓમ કોમ્પ્યુનિકેશન દ્વારા યોજાયેલા કાર્યક્રમ

તા. ૧૬-૫-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર સભાગૃહ અમદાવાદમાં 'પુસ્તક પરિચય' અંતર્ગત ઉશનસૂનો કાવ્યસંગ્રહ 'અશ્વત્થં' વિશે શ્રી યોગેશ જોષીએ અને શ્રી વર્ષા અડાલજાની નવલકથા 'આણસાર' વિશે શ્રી મીનલ દવેએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. તા. ૧૭-૫-૨૦૨૬ના રોજ સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે શાસનસમ્રાટ ભવન, ઑડિટોરિયમ હોલ, હઠીસિંગની વાડી, હિલ્હી દરવાજા બહાર, અમદાવાદમાં. 'શબ્દસંપદા' અંતર્ગત લલ્લિતરુચિજીનો ગ્રંથ 'અમરકુમાર રાસ' વિશે સેજલ શાહે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તા. ૧૯-૫-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, મિલ ઓનર્સ ઑડિટોરિયમ(આત્મા) હોલમાં 'શબ્દજયોતિ' અંતર્ગત શ્રી કમલ વોરાએ પોતાના જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. ઉપરોક્ત કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું હતું.

લોકાર્પણ કાર્યક્રમ

તા. ૩૦-૫-૨૦૨૬ ના રોજ સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે શ્રી આર. આર. શેઠ, પ્રકાશન અમદાવાદ દ્વારા હર્ષદ ત્રિવેદી સંપાદિત જવાહર બક્ષીની ગઝલોના આસ્વાદલેખોનું પુસ્તક 'ઘેરો ગુલાલ'નું લોકાર્પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર ભવનમાં યોજાયું હતું. કાર્યક્રમના આરંભે આર. આર. શેઠના ટ્રસ્ટી શ્રી ચિંતન શેઠે આર. આર. શેઠની પ્રવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો હતો. અને અંતમાં સૌનો આભાર માન્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં અધ્યક્ષસ્થાને રવીન્દ્ર પારેખ અને અતિથિવિશેષ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી અને મહામંત્રી શ્રી સમીરભટ્ટ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા અને વક્તવ્યો આપ્યાં હતા. તેમના હસ્તે પુસ્તકનું લોકાર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ કવિ જવાહર બક્ષીએ પોતાની ગઝલોનું પઠન કર્યું હતું.

હિંદુસ્તાનના કાયદાનું તો વાંચેલા કાયદામાં નામ સરખુંયે નહોતું. હિંદુ શાસ્ત્ર, ઇસ્લામી કાનૂન કેવા હશે એયે ન જ જાણ્યું. દાવાઅરજી ઘડતાં ન શીખ્યો. હું તો ખૂબ મૂંઝાયો. ફિરોજશા મહેતાનું નામ સાંભળ્યું હતું. એ અદાલતોમાં સિંહની જેમ ગર્જના કરે છે તે વિલાયતમાં કઈ રીતે શીખ્યા હશે? તેમના જેટલી હોશિયારી તો આ જન્મે આવવાની નથી જ, પણ વકીલ તરીકે આજીવિકા મેળવવાની શક્તિ આવવા વિષે પણ મને મહા શંકા પેદા થઈ. આ ગડમથલ કાયદાનો મારો અભ્યાસ ચાલી રહ્યો હતો તે દરમ્યાન જ ચાલતી હતી. મારી મુશ્કેલીઓ એકબે મિત્રોને જણાવી. તેમણે દાદાભાઈની સલાહ લેવા સૂચવ્યું. દાદાભાઈ ઉપર મારી પાસે કાગળ હતો એ તો હું અગાઉ લખી ચૂક્યો છું. એ કાગળનો ઉપયોગ મેં મોડો કર્યો. એવા મહાન પુરુષને મળવા જવાનો મને શો અધિકાર હોય? તેમનું ક્યાંક ભાષણ હોય તો હું સાંભળવા જાઉં ને એક ખૂણે બેસી આંખ ને કાનને તૃપ્ત કરી ચાલ્યો આવું. તેમણે વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવવા સારું એક મંડળ પણ સ્થાપ્યું હતું. તેમાં હું હાજરી ભરતો. દાદાભાઈની વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની કાળજી જોઈ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનો તેમના પ્રત્યેનો આદર જોઈ હું આનંદ પામતો. છેવટે તેમને પેલો ભલામણપત્ર આપવાની હિંમત તો મેં કરી. તેમને મળ્યો. તેમણે મને કહેલું : 'તારે મને મળવું હોય ને કંઈ સલાહ જોઈતી હોય તો જરૂર મળજે.' પણ મેં તેમને કદી તરદી ન આપી. બહુ ભીડ વિના તેમનો વખત રોકવો મને પાપ લાગ્યું. એટલે મજકૂર મિત્રની સલાહને વશ થઈ દાદાભાઈની પાસે મારી મુશ્કેલીઓ રજૂ કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહાત્મા ગાંધી

સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષ રૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદપ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીખમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલા મૂકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગ રૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER : GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME : BANK OF INDIA
BANK ADDRESS : ASHRAM ROAD BRANCH,
AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO. : 200220100004869
MICR CODE NO. : 380013006
IFSC NO. : BKID0002002
BRNCH CODE : 2002

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી
કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને જૂન, ૨૦૨૫થી મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન			
૧.	પિડીલાઈટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. (માળખાગત સુવિધા માટે દાન)	મુંબઈ	૧૫,૦૦,૦૦૦
૨.	અંબાલાલ હિંમતલાલ (પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ) હ. શ્રી અમિત અંબાલાલ	અમદાવાદ	૧૧,૦૦,૦૦૦
૩.	શરીફા વીજળીવાળા	સુરત	૭,૦૦૦
૪.	બિનીત મોદી	અમદાવાદ	૫,૧૧૧
૫.	જોષી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	સુરત	૫,૦૦૦
૬.	યશવંત એલ. સોની	અમદાવાદ	૫૦૦
૭.	રાકેશ અંસારી	અમદાવાદ	૫૦૦
શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની પ્રેરણાથી શ્રી મોહનભાઈ કુંડરિયા મારફતે મળેલું દાન			
૮.	જી.એમ.આઈ. બિલ્ડર્સ પ્રા. લિ. (શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ મારફતે)	સુરત	૧૦,૦૦,૦૦૦
૯.	શ્રી માધવ લોજિસ્ટિક્સ	મોરબી	૫,૦૦,૦૦૦
૧૦.	શ્રી હરિકૃષ્ણા કોમર્શિયલ ભારત ગેસ એજન્સી	રાજકોટ	૨,૫૦,૦૦૦
૧૧.	ગોપીનાથ એન્જિનિયરિંગ	રાજકોટ	૨,૫૦,૦૦૦
૧૨.	રાધિકા શિરીષ પરીખ ટ્રસ્ટ (બાળરંજન રંગારંગ સભાના કાર્યક્રમના ખર્ચ પેટે)	અમદાવાદ	૧,૫૯,૨૯૩
૧૩.	સ્વ. ભગવતીકુમાર શર્મા વ્યાખ્યાનશ્રેણી હ. શ્રી મેહુલ શર્મા	સુરત	૧,૫૦,૦૦૦
૧૪.	શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી (પ્રકાશન માટે)	અમિયાપુર	૧,૨૫,૦૦૦
૧૫.	શ્રી હરેશ ધોળકિયા (પરબ પ્રકાશન પેટે)	ભુજ	૧,૦૦,૦૦૦
૧૬.	પ્રીતિ સેનગુપ્તા (પરબ પ્રકાશન માટે માર્ચ-૨૦૨૬)	ન્યૂયોર્ક	૧,૦૦,૦૦૦
૧૭.	પ્રીતિ સેનગુપ્તા (પરબ પ્રકાશન માટે એપ્રિલ-૨૦૨૬)	ન્યૂયોર્ક	૧,૦૦,૦૦૦
૧૮.	રોહિતભાઈ જી. બોડીવાલા	અમદાવાદ	૫૧,૦૦૦
૧૯.	પરિમલ રમણિકલાલ દલાલ (પરબ પ્રકાશન માટે)	અમદાવાદ	૫૧,૦૦૦
૨૦.	જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ (શ્રીમતી જયાબેન જયભિખ્ખુ લેખિકા પુરસ્કાર-૨૦૨૫ માટે)	અમદાવાદ	૫૧,૦૦૦
૨૧.	શ્રી ચિત્રકૂટધામ (વિવિધ કાર્યક્રમો માટે)	તલગાજરડા	૫૦,૦૦૦
૨૨.	બીનાબહેન કાનાણી	થાણા	૨૫,૦૦૦
૨૩.	છેલભાઈ વ્યાસ	અમરેલી	૨૧,૦૦૦
૨૪.	શ્રી મોહનલાલ દવે જીવનપ્રકાશ પારિતોષિક વર્ષ ૨૦૨૫ માટે (હ. શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ મો. દવે.)	સુરેન્દ્રનગર	૧૫,૦૦૦
૨૫.	ભરત પ્રેમશંકર યાજ્ઞિક	રાજકોટ	૧૧,૧૧૧
૨૬.	પ્રીતિ અનુભાઈ શાહ	અમદાવાદ	૧૧,૦૦૦
૨૭.	શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી મણકીવાળા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ (સાદું દાન)	અમદાવાદ	૫,૦૦૧
૨૮.	ભરત એચ. દવે	જૂનાગઢ	૩,૦૦૦
૨૯.	નવીનચંદ્ર ધામેચા	રાજકોટ	૧,૧૦૦
૩૦.	હિતેન્દ્ર ટેલર	નવસારી	૧,૧૦૦
૩૧.	ડૉ. દિનેશ શાહ	વડોદરા	૧,૦૦૧
૩૨.	ડૉ. દિનેશ શાહ (જૂન-૨૦૨૬)	વડોદરા	૧,૦૦૧
૩૩.	એક સાહિત્યપ્રેમી	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૩૪.	શ્રી અશોકકુમાર ઠક્કર (વિશ્વસોશિયલ મીડિયા કાર્યક્રમ અંગે)	અમદાવાદ	૫૪૦
૩૫.	મનસુખ સાવલા	જામનગર	૫૦૦
૩૬.	સોમચંદ્ર એલ. શાહ	જામનગર	૫૦૦
૩૭.	રૂપેશ વી. શાહ	જામનગર	૫૦૦
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જન્મદિવસ નિમિત્તે મળેલ દાન			
૧.	શ્રી સંતોષ બાલક્રિષ્ણા કરોડે	અમદાવાદ	૨,૫૦૦

આ અંકના લેખકો

- અરવિંદભાઈ પંડ્યા : 'ધર' ૧૭૭૫/B, નાગરિક સોસાયટી, સરદારનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
• મો. ૯૮૯૮૦૮૯૬૯૬ • e-mail: arvindbhaipandya@gmail.com
- ઈતુભાઈ કુરકુટિયા : વ્યાખ્યાતા ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
• મો. ૯૭૧૪૬૪૦૧૫૬
- કમલ વોરા : એ-૪૦૩, પારસનાથ, સુધા પાર્ક, શાંતિપથ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭
- કિરીટ દૂધાત : A/૧, સુયોજન એપાર્ટમેન્ટ, સોલા ભાગવત વિદ્યાપીઠ પાસે, સોલા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૦. • મો. ૯૪૨૭૩૦૬૫૦૭
- જયેશ ભટ્ટ : ૩૧, "સાંઈ મંદિર", બેન્ક કોલોની, બોર તળાવ પાસે, પરા,
ભાવનગર-૩૬૪૦૦૩. • મો. ૮૨૦૦૦ ૭૮૫૮૬
- જિતુ પુરોહિત : શ્રી ૨/ડી, માલધારી સોસાયટી, સરદારનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧.
- જિતેન્દ્ર પટેલ : એ-૧૨, જલસાગર એપાર્ટમેન્ટ, સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે, ઠક્કરબાપાનગર
એપ્રોચ, બાપુનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૩૫૦. • મો. ૯૪૨૬૩૫૫૮૬૯
- ધવલ કે. રાજયગુરુ : ૧૮, મહાવીરનગર સોસાયટી, ગાયત્રી મંદિર રોડ પાસે, પાટણ-૩૮૪૨૬૫.
• મો. ૮૮૬૬૨૩૧૫૮૫
- ધ્રુવ ભટ્ટ : ૧, ગોપાલનગર, રેલવેસ્ટેશન રોડ, કરમસદ-૩૮૮૩૨૫. • મો. ૯૪૨૬૩૩૧૦૫૮
- પદ્મવી કોટક : ૩૩, ૧૨/સી, લીલાશાનનગર, ગાંધીધામ-૩૭૦૨૦૧.
- પ્રિયંકા જોષી : એ/૩૦૧, દેવસૃષ્ટિ-૧, રિલાયન્સ ફેશ સામે, રામેશ્વર મંદિર પાસે, જજીસ બંગલા,
બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪. • મો. ૯૪૨૯૨૨૧૬૭૭
- ભગવાન થાવરાણી : સપંદન, ચંદનપાર્ક સોસાયટી, શેરી નં. ૮, રૈયા રોડ, કીડવાઈનગર પાસે, રાજકોટ-
૩૬૦૦૦૫. • મો. ૯૮૯૮૫૩૮૮૫૪
- મહેન્દ્ર જોષી : કે/૪૦૪, સફલ પરિસર, સોબો સેન્ટર પાસે, સી. પી. રિંગ રોડ, સાઉથબોપલ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮. • મો. ૯૮૨૫૬૨૯૮૮૫
- યુયુત્સુ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭.
• મો. ૯૮૯૮૪૭૨૮૯૮
- યોગેન્દ્ર પારેખ : ૧૮, શ્રીનાથ રેસિડેન્સી, વિ.-૧, પેટ્રોલ પંપ પાસે, સ્વાગત સિટી પાસે,
અડાલજ-૩૮૨૪૨૧, જિ. ગાંધીનગર. • મો. ૯૪૨૭૯૦૩૫૩૬
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫.
• મો. ૯૮૨૮૨૧૫૨૭૫
- રવિ સેવક : ૧૨/બી, સંસ્કૃતિ રેસિડેન્સી, સીતારામ કોમ્પ્લેક્ષની પાછળ, છાણી રોડ,
વડોદરા-૩૯૧૭૪૦ • મો. ૯૬૮૭૬૬૬૦૬૯
- રવીન્દ્ર પારેખ : ૧, યુનિયનધારા, મોદી બંગલા, અઠવાલાઈન્સ, સૂરત-૩૯૫૦૦૭.
• મો. ૯૩૨૭૩૮૪૭૪૬
- વર્ષા પ્રજાપતિ : ૧૭/૩૪, શક્તિનગર સોસાયટી, નવલખા બંગલા પાસે, બાપુનગર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૪. • મો. ૯૮૨૫૦૨૮૧૩૧
- વિનોદ જોષી : 'પ્રયાગ', ૩૨, શ્વેતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧.
• મો. ૯૮૨૫૯૮૯૭૩૭.

- સતીષ પટેલ** : ગુજરાતી વિભાગ, શ્રીમતી એમ. સી. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, મુ. પ્રાંતિજ-૩૮૩૨૦૫. • મો. ૯૪૨૮૬૪૨૪૬૭
- સંજય પટેલ** : પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી, સેક્ટર-૨૯, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૯. • મો. ૯૯૨૫૭૯૮૪૦૫, • Shreysanju1978@gmail.com
- સુરેશ ગઢવી** : ૯, ગાયત્રી સોસાયટી, એલિકોન ગાર્ડન સામે, બાકરોલ ગેટ પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦. • મો. ૭૯૮૪૯૦૬૬૪૦.
- હરીશ મીનાશ્રુ** : ‘સુમિરન’, ૭/એ, સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫. જિ. આણંદ. • મો. ૯૮૨૪૫૧૧૯૬૧
- હર્ષદ ત્રિવેદી** : ‘સુરતા’ એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪. જિ. ગાંધીનગર. • મો. ૯૭૨૩૫૫૯૯૪

ધર્મ શું છે, ઈશ્વર શું છે, તે આપણામાં કેવી રીતે કામ કરે છે, તે કંઈ હું તે વખતે જાણતો નહોતો. ઈશ્વરે મને બચાવ્યો એમ લૌકિક રીતે હું તે વખતે સમજ્યો. પણ મને વિવિધ ક્ષેત્રોના એવા અનુભવો થયા છે. ‘ઈશ્વરે ઉગાયો’ એ વાક્યનો અર્થ આજે હું બહુ સમજતો થયો છું એમ જાણું છું. પણ સાથે એ પણ જાણું છું કે એ વાક્યની પૂરી કિંમત હજી આંકી શક્યો નથી. અનુભવે જ તે અંકાય. પણ ઘણા આધ્યાત્મિક પ્રસંગોમાં, વકીલાતના પ્રસંગોમાં, સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, રાજ્યપ્રકરણમાં, હું કહી શકું છું કે ‘મને ઈશ્વરે બચાવ્યો છે.’ જ્યારે બધી આશા છોડીને બેસીએ, બંને હાથ હેઠા પડે, ત્યારે ક્યાંક ને ક્યાંકથી મદદ આવીને પડે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, ચાલીએ, બેસીએ છીએ, એ બધું જેટલું સાચું છે તેના કરતાંયે એ વધારે સાચી વસ્તુ છે. એ જ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવી ઉપાસના, આવી પ્રાર્થના, એ કંઈ વાણીના વૈભવ નથી. તેનું મૂળ કંઈ નથી પણ હૃદય છે. તેથી જો આપણે હૃદયની નિર્મળતાને પહોંચીએ, ત્યાં રહેલા તારોને સુસંગઠિત રાખીએ, તો તેમાંથી જે સૂર નીકળે છે તે સૂર ગગનગામી બને છે. તેને સારું જીભની આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવે જ અદ્ભુત વસ્તુ છે. વિકારોરૂપી મળોની શુદ્ધિ કરવાને સારું હાર્દિક ઉપાસના જડીબુટ્ટી છે, એ વિષે મને શંકા જ નથી. પણ તે પ્રસાદીને સારું આપણામાં સંપૂર્ણ નમ્રતા જોઈએ.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

નવા આજીવન સભ્યોની યાદી

- ભાવિન શેઠ
- હરીશ જે. શાહ

અમદાવાદ
વડોદરા

- આશિષ જે. દવે

ગાંધીનગર

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

એક નવી પહેલ

ચિત્રકલા, શિલ્પકલા અને તસવીરકલાની પ્રસ્તુતિ
માટેનું નવું સરનામું

વિશ્વકોશ લલિતકલા કેન્દ્રની કલાવીથિકા(આર્ટગેલરી)

૨૧મી મે, ૨૦૨૬ના રોજ ભારતનાં પ્રસિદ્ધ ૨૫ કલાકારોનાં
ગણેશનાં ચિત્રોથી થયેલો પ્રારંભ

સભાગૃહ અને પાવરપોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશનની સુવિધા ધરાવતી
અમદાવાદની એક માત્ર આર્ટગેલરી

પ્રદર્શનનો સમય

બપોરના ૪.૦૦થી ૭.૦૦ (બુધવારે બંધ રહેશે)

બુકિંગ માટે સંપર્ક

વિશ્વકોશની ઓફિસમાં / કૃપા દેથોલિયા 98980 42699

: સ્થળ :

વિશ્વકોશભવન, રમેશપાર્ક સોસાયટીની પાસે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

સરસ્વતીને

હો તો હો મુજને સરસ્વતી, તમે સંપત્તિ તો આટલી
કે આવે શુભ કાવ્યનો પ્રિય સુહૃદ આશા ભર્યો આંગણે,
આપી માન સુખી અને કુલભર્યો ઢાળી દઉં ઢોલિયો,
પ્રેમી સ્વસ્થ પ્રસન્નને ઉમળકે ઢોળ્યા કરું વીંઝણો.

કુટુમ્બ

સૂકી ભોમ, હવે વિશાળ વડલો સુકાઈ નક્કી જશે,
તોડી ડાળ વિભિન્ન દૂર પથમાં રોપી બચાવ્યો મિષે.
તૂટ્યો સંગ, કુટુમ્બ-ઐક્ય સ્મરતાં સોલ્કંઠ દૈન્યે થયા :
આજે વેરવિખેર બાંધવ અમે આજીવિકાર્યે પડ્યા.

પદ્મને

અગણ વિપદ વેક્યાં વિપદ વેક્યાં પદ્મ! હારી જશો મા,
વિવિધ સુખ, વિધાતા છે ખરે લાવવાનો.
શિશિર ગઈ, જશે કાં, સ્થૈર્ય તેનું ટકે ના,
પ્રિયઋતુવર આજે કાલ કાં આવવાનો.

મોસાળ

છોડું વાછરડાં અકાલ, ચણ લૈ પારેવડામાં રમું,
નાના સંગ જમું, ધરું મગરુબી, ભાણો બનીને ભમું:
સારાં આરતિ હું કરું, હરખતાં માતામહી, એ હવે,
મામાનું ઘર કેટલે? સ્મરણનાં દીવા બળે એટલે.

અજવાળી રાત

વિગત પિતૃજનોને દીપસાયં સમે જે,
થડ નિકટ ઘર્યાં તે ઊંચકી હસ્ત જેવા,
ધરી નિજ પ્રતિ પાર્ણે પીપળે રાત આખી,
ગગનમુખ ઝુલાવી સામટી દીપમાળા.

પાનખર

વિગત સમવયસ્કોના વિયોગો સહીને,
અરસપરસ છેલી સ્હાય દેવા ચહીને,
પરિણત વયકાળે એકલાં ઘૈર્યવાળાં,
૧થર થર થર કમ્પે પાન બે પીપળાનાં

વંદના

મીના અંક સમાન વિશ્વભરમાં પર્યક બીજો નથી,
ખૂંદો હેત કરો વિશેષ જનની, એ લ્હાવની વૃત્તિથી,
શય્યા શેષ તાણી તજી, શિશુ બની વિષ્ણુ સ્વયં જેમને,
ઘાવ્યા અંક વિષે, નમું જનનિ! તે માતા યશોદા તને.

બાગમાંથી

ચૂંટ્યાં પુષ્પ ઘણી ઉતાવળ કરી, રે કંટકોને રહ્યા,
જોયું, કૈંક કળી, અપૂર્ણ વિકસ્યાં પીંખાયલાં સૌ હતાં.
સાલે કે હળવે રહી, બહુ નહીં, એકાદ પૂરું ખીલ્યું,
લીધું હોત અખંડ પુષ્પ! ઉરને કેવી મઝા હોત તો!

ચારે આંકડિયે

ચારે આંકડિયે, ખીચોખીચ વચે, આખો હિંડોળો ભરી,
ઊંચેરો ચગવી અમે શિશુ બધાં અન્ત્યાક્ષરી બોલતાં,
મોટીબા વચમાં કડી પૂરવતાં એવી મઝા આવતી,
કે આજે સ્મરણે ઝુલન્ત ઉરમાં થંભે ન અન્ત્યાક્ષરી.

વગડામાં

એવો પાયો વસન્તે પવન લલિત કે ફૂલને પલ્લવોને,
સોંપીને વાયુ સંગે ચકરફુદરડે ઝાડવાં ઝૂલતાં'તાં.
શીર્ષે જોઈ એ લીલા, સજડ સમ પડ્યા સ્થૈર્યને તુર્ત છાંડી,
ઊંચા થૈ થૈ ધરાથી થનક થન-પદે છાંચડા ડોલતાં'તા.

સંપાદક : પીયૂષ પારાશર્ય
મો. ૯૮૨૫૧૮૭૦૦૭

કવિ શ્રી મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય
૧૩-૨-૧૯૧૪ - ૧૯-૫-૧૯૮૫

૧. શ્રી રામભાઈ બક્ષીએ સૂચવેલ પાઠાન્તર : 'સમ-લય થઈ કમ્પે પાણં બે પીપળાનાં'

રના પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નિબંધસંગ્રહો

હસુ યાજ્ઞિક

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૂડાબહોંતેરી (સ્ત્રીકથાનકો)	૧૬૦.૦૦
કામકથા (સ્ત્રીકથાનકો)	૧૬૦.૦૦

અન્ય લેખકોના નિબંધસંગ્રહો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
અંતઃપર્વ (નિબંધસંગ્રહ)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૦૦.૦૦
જનસેવક-જનહિતના સંદેશ (લેખસંગ્રહ)	ડૉ. જગદીશ ભાવસાર	૯૫.૦૦
યુવા જોશ (લેખસંગ્રહ)	મહર્ષિ દેસાઈ	૧૩૦.૦૦
વ્યક્તિત્વના બંધન તોડીફોડી (લલિત નિબંધસંગ્રહ)	ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજ'	૯૦.૦૦
પારિજાત (લેખસંગ્રહ)	રેખા ભટ્ટ	૨૬૦.૦૦
એ મને હંમેશા યાદ રહેશે (પ્રેરક પ્રસંગો)	શ્રી આનંદીબેન પટેલ	૧૦૦.૦૦
કોમનમેનની કથની (લેખો)	હસમુખ પટેલ	૨૪૦.૦૦
સાંધ્ય વેળાએ (વડીલોની વાતો)	રશ્મિ શાહ	૧૯૫.૦૦
સમજણનો સેતુ (સામાજિક લઘુનિબંધો)	વિપિન પંડ્યા	૧૩૫.૦૦
અનાયાસ (નિબંધસંગ્રહ)	પન્ના અર્ધવર્ચુ	૫૫.૦૦
અનામ આકાશ (લલિત નિબંધસંગ્રહ)	ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૧૩૫.૦૦
મલકની માયા (નિબંધસંગ્રહ)	મણિલાલ હ. પટેલ	૮૦.૦૦
આત્માની નદીના કાંઠે (નિબંધસંગ્રહ)	વીનેશ અંતાણી	૭૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
આસોમાં ઊઘડતો અષાઢ (નિબંધસંગ્રહ)	યજ્ઞેશ દવે	૫૫.૦૦
તરુરાગ અને નદીસૂક્ત (નિબંધસંગ્રહ)	જયંત પાઠક	૬૫.૦૦
પવનની વ્યાસપીઠ (લલિતનિબંધ)	અનિલ જોશી	૨૩.૫૦
તરુરાગ (નિબંધસંગ્રહ)	જયન્ત પાઠક	૧૧.૦૦
અંધશ્રદ્ધાના એક્સરે (રેશનાલિસ્ટ લેખો)	જમનાદાસ કોટેચા	૧૩૫.૦૦
હુતશેષ (ડૉ. પ્રભાશંકર તેરૈયાના લેખો)	ડૉ. રમેશ મહેતા/ ડૉ. મનોજ જોષી	૧૪૦.૦૦
નાનાવિધ (લેખસંગ્રહ)	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૦૫.૦૦
તાઓ (અનુવાદ)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૩૩.૦૦
ઈશ્વરનું સનાતન મંદિર (લેખસંગ્રહ)	હરીન્દ્ર દવે	૪૮.૦૦
માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક તથા કોલેજો માટે ઉપયોગી વિવેચન		
પ્રવીણ દરજી		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
આસ્વાદપર્વ		૧૫૦.૦૦
પરિષ્કરણ		૨૪૦.૦૦
અધોરેખા		૧૮૫.૦૦
અનુશબ્દ		૧૫૫.૦૦
શબ્દાવબોધ		૧૭૫.૦૦
અનુઘટન		૧૮૦.૦૦
કૃતિબોધ		૧૩૫.૦૦
ભારતીય શબ્દ અને સંવેદના		૧૧૫.૦૦
ચંદ્રકાન્ત શેઠ		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
માણ્યું તેની મજા		૪૮૦.૦૦
સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સમાજના પરિસરમાં		૧૮૫.૦૦

સાહિત્યકારો/કલાકારો/પત્રકારોનાં જીવનચરિત્રો

અર્વાચીનોમાં આદ્ય : નર્મદ	ક. મા. મુનશી	80
નરસૈંયો ભક્ત હરિનો	ક. મા. મુનશી	110
નરસિંહયુગના કવિઓ	ક. મા. મુનશી	100
જીવતરની વાટે અક્ષરનો દીવો (જયભિખ્ખુ)	કુમારપાળ દેસાઈ	500
ઋષિવર શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	90
પત્રકાર શિરોમણિ વાસુદેવ મહેતા	રમેશ તન્ના, અનિતા તન્ના	370
સ્મૃતિવિશેષ	રમણ સોની	235
ઋષિતર્પણ (વિવિધ ગુજરાતી સર્જકો વિશે)	કૃષ્ણવીર દીક્ષિત	175
કોઈ ઝબકે, કોઈ ઝબકાવે	ધીરેદ્ર મહેતા	120
કવિવર્ય ન્હાનાલાલ	અનંતરાય રાવળ	15
પંડિત સુખલાલજી	ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ	90
હૈયે પગલાં તાજાં (પુરસ્કૃત)	મનસુખ સલ્વા	170
જયભિખ્ખુ વ્યક્તિત્વ અને વાકમય	નટુભાઈ ઠક્કર	300
પરિચયપર્વ	દર્શના ધોળકિયા	125
ગુજરાતના સાહિત્યસર્જકોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ	દર્શના ધોળકિયા	280
ગાંધીયુગના કેટલાક નવલિકાકારો	ડૉ. જયંત અ. મહેતા	65
કાકા કાલેલકર : જીવનનું કાવ્ય	ભોળાભાઈ શં. પટેલ	200
શબ્દનું સખ્ય	ડૉ. ધીરુભાઈ ઠકર	200
બે સાહિત્યસખા (પુરસ્કૃત)	દક્ષિણકુમાર જોશી	55
સામાજિક ન્યાયના મશાલચી ઇન્દુકુમાર જાની	ડંકેશ ઓઝા	250
વો જબ યાદ આયે	ડંકેશ ઓઝા	140
કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠકુર	કાંતિભાઈ શાહ	200
રંગભૂમિના અંતરંગ	જનક એચ. દવે	125
દીઠાં સર્જક નોખાં	સંપા. કિશોર વ્યાસ	225
શબ્દ અને શ્રુત (ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ વિશે)	સંપા. પ્રવીણ દરજી, બળવંત જાની	700
મેઘાણી સ્મરણમૂર્તિ	સં. મહેદ્ર મેઘાણી	180
સુરીલો કંઠ, સુરીલું જીવન : રાસબિહારી દેસાઈ	સંપા. માર્ગી હાથી, વિભા દેસાઈ	700
આઠ કાલમની આલમ (મહેશ ઠકર વિશે)	સંપા. બેલા ઠકર	250

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001
ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com
Website : www.gurjarbooks.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015
ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com

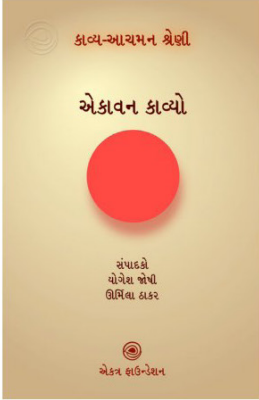
Ekatra

Foundation

‘એકત્ર’ની કાવ્ય-આચમન શ્રેણી

શ્રેણી સંપાદકો: યોગેશ જોષી, ઊર્મિલા ઠક્કર

‘એકત્ર ફાઉન્ડેશન’ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને ડિજિટલ સ્વરૂપે વિનામૂલ્યે વાચકો સુધી પહોંચાડવાના કાર્યમાં સતત સક્રિય છે. હાલમાં એકત્ર પર ૭૦૦થી વધુ ઇ-બુક્સ, સંપાદનો તેમજ દુર્લભ સાહિત્યિક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. ‘એકત્ર’નાં વિવિધ સંપાદનોમાં અનેક પુસ્તકોમાંથી, વિવિધ સાહિત્યજ્ઞો દ્વારા તારવીને પસંદ કરાયેલું સાહિત્ય વાચકો સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યું છે.

યોગેશ જોષી અને ઊર્મિલા ઠક્કર દ્વારા સંપાદિત આ શ્રેણી વીસમી સદીના પ્રશિષ્ટ ગુજરાતી કવિઓનાં કાવ્યવિશ્વનો સઘન પરિચય કરાવે છે. દરેક કવિની કાવ્યમુદ્રા ભાવક સમક્ષ ઉપસી આવે એ રીતે આ કાવ્યો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. આ શ્રેણીમાં સતત નવા કવિઓ ઉમેરાતા જશે.

આ શ્રેણીમાં સમાવિષ્ટ કવિઓ:

1. ન્હાનાલાલ	13. વેણીભાઈ પુરોહિત	25. પન્ના નાયક
2. રા. વિ. પાઠક ‘શેષ’	14. મરીઝ	26. નલિન રાવળ
3. ઝવેરચંદ મેઘાણી	15. પ્રજારામ રાવળ	27. લાભશંકર ઠક્કર
4. હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ	16. ઉશનસૂ	28. ગુલામમોહમ્મદ શેખ
5. સુન્દરમ્	17. જયન્ત પાઠક	29. મનહર મોદી
6. ઉમાશંકર જોશી	18. મકરન્દ દવે	30. રઘુવીર ચૌધરી
7. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	19. શૂન્ય પાલનપુરી	31. ચંદ્રકાન્ત શેઠ
8. પ્રહ્લાદ પારેખ	20. નિરંજન ભગત	32. હરિકૃષ્ણ પાઠક
9. રાજેન્દ્ર શાહ	21. પ્રિયકાન્ત મણિયાર	33. રાવજી પટેલ
10. મનુભાઈ ત્રિવેદી	22. હરીન્દ્ર દવે	34. ચિનુ મોદી
11. અમૃત ઘાયલ	23. હસમુખ પાઠક	35. રમેશ પારેખ
12. બાલમુકુન્દ દવે	24. સુરેશ દલાલ	36. માધવ રામાનુજ

દરેક સંપાદનના અંતે કવિ તથા એમની કવિતા વિશે પરિચયાત્મક આસ્વાદલેખ મૂકવામાં આવ્યા છે. ગુજરાતી કવિતાના આ અમૂલ્ય કાવ્યવારસાને હવે ડિજિટલ સ્વરૂપે ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં સરળતાથી માણી શકાય છે. આ શ્રેણી અહીં પૂર્ણ થતી નથી, આગામી સમયમાં એમાં સતત નવા કવિઓ ઉમેરાતા રહેશે.

www.ekatrafoundation.org

**GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLET ની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ. ના અભ્યાસક્રમ માટે**

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી•સંદર્ભસંકેત•ભારતીય નવલકથા•સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા•સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા•સંજ્ઞાસંયોગ•કૃતિસમીપે,
સર્જકસમીપે•કૃતિભાષ્ય

સંશોધન

જયંત ગાડીતનું કથાસાહિત્ય•ચાર નવલકથાકારો
કળાકારનો ઇતિહાસબોધ•આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા•મારી હકીકત•સંનિધાન (એક થી ત્રણ)
વિવેચનના વિવિધ અભિગમો•રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ
હિમાંશી શેલતનો વાર્તાલોક•મોહન પરમાર અધ્યયન ગ્રંથ- ૧
(નવલિકા)•કાફકા અને મેટામોર્ફોસીસ

સઘન સ્વાધ્યાય શ્રેણી

ટાગોરની વાર્તાકળા•મંટોની વાર્તાકળા•વળામણા•મારી હકીકત•
સત્યના પ્રયોગો•તમસ•ગોરા•બદલાતી ક્ષિતિજ•શર્વિલક•સિદ્ધાર્થ•
સંસ્કાર•વેસ્ટલેન્ડ

ફિલ્મ આસ્વાદ શ્રેણી

મિર્યમસાલા•ચારુલતા

105, નંદન કોમ્પ્લેક્ષ,
મીઠાખળી ગામ, રેલ્વે ફાટક સામે, અમદાવાદ - 380006

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્રવણ કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

કાવ્યસંચય :

૧. હસ્તરેખાનાં વમળ (૧૯૮૮)	રત્નાદે પ્રકાશન	૧૧/-
૨. કલમથી કાગળ સુધી (૨૦૦૪)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૩. વિદેશવટો (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. બત્રીસ કોઠા વાવ (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૫. અછાંદોત્સવ (૨૦૧૩)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૨૫૦/-
૬. ચક્રવ્યૂહ (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૩૫૦/-
૭. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (૨૦૧૬)	બુકપબ	૩૫૦/-
૮. ન્યૂયૉર્ક નામે નગર (૨૦૧૭)	બુકપબ	૨૫૦/-
૯. ને હવે ગઝલોત્સવ (૨૦૨૦)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૧૦. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (૨૦૨૦)	ગ્રંથમ	૪૦૦/-
૧૧. મનસંહિતા (૨૦૨૨)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	૫૦૦/-
૧૨. મનોરથ (પ્રકાશ્ય)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન -	

ગદ્યપ્રકાશન - નવલિકા :

૧. પરાયા શ્વાસ (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૨. સત્યેનની સક્તીના (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૩. ભીતર અનારાધાર (૨૦૧૩)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. હું અને મારી કવિતા (૨૦૨૨)	બોલ્ડ પ્રકાશન	૨૫૦/-
૫. ત્રેવડ (૨૦૨૨)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૨૦૦/-

BHARAT TRIVEDI

927, David Walker Drive,
Tavares, Florida 32778, USA.
Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

‘સમપદી’ સાત રચનાઓનો સંપુટ છે. પ્રથમ રચના ‘છિન્નભિન્ન છું’ ૧૯૫૬માં પ્રગટ થઈ. બીજી ‘શોધ’ ૧૯૫૯માં. આખી કૃતિ પચીસ વરસે ઘાટ પામી. આ બધાં વરસો દરમ્યાન મનમાં-મનની કોઢમાં કહો કે કાંઈ ને કાંઈ કામ ચાલ્યા જ કરતું. ખાસ કરીને દેશમાં કે વિદેશમાં પ્રવાસ દરમ્યાન. પહેલી વાર ૧૯૭૧માં કાશ્મીર ગયો ત્યારે ત્રીજી રચનાની આરંભની અને બીજી કેટલીકની કેન્દ્રભૂત પંક્તિઓ ટપકાવી હતી. ‘પીછો’ના આરંભની પંક્તિઓ પેરિસથી એક મિત્રને મોકલી હતી. પણ તે તે રચના આખો આકાર કેવો લેશે એની ખબર તે વખતે ન હતી. — ઉમાશંકર જોશી

એક કાનૂનવિદ્ અદ્ભુત કવિતાવિદ્ પણ હોઈ શકે તેની પ્રતીતિ ‘વિશ્વાસ છે હજી’ પુસ્તકના પાને પાને થાય છે. આપની રચનાઓમાં કલ્પના તથા વાસ્તવિકતાનો સમન્વય છે તો સાથે સાથે એક વિશિષ્ટ સ્પષ્ટવાદિતાને કાવ્યાત્મક રીતે પ્રસ્તુત કરવાની ખૂબી પણ ઝલકે છે.

— પરિમલ નથવાણી

કવિશ્રી પ્રીતમ લાખલાણી અમેરિકા વસે છે. વર્ષોથી અમેરિકા વસતા છતાં વતનનો ચિત્કાર તેઓ ભૂલ્યા નથી. તેઓ ટૂંકા અછાંદસ કાવ્યો માટે જાણીતા છે. તેમની ભાષા પણ સરળ હોય છે. એક અદનો ગુજરાતી જે સહજ ભાષા બોલે તે જ ભાષામાં કાવ્ય લખે છે. નથી તો એમાં સંસ્કૃત શબ્દોની ભરમાર કે નથી ફારસી શબ્દોનો આડંબર. કવિના ‘ચિત્કાર’ કાવ્યસંગ્રહની રચનાઓમાંથી પસાર થતાં એમ કહી શકાય કે, કવિ સામાન્ય બોલચાલના શબ્દોનો ઉપયોગ પણ બહુ તોલી તોલીને કરે છે.

— પ્રવીણ ગઢવી

ટેનિસનનું ‘ઇનમેમોરિયમ’ એલેજનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એ આદર્શને જ સમક્ષ રાખી રા. નરસિંહરાવે ‘સ્મરણસંહિતા’ કાવ્ય રચ્યું છે અને એનું નામ પણ ટેનિસનના કાવ્ય પ્રમાણે પાડ્યું છે. એમાં આકારની યોજના ‘ઇન મેમોરિયમ’ની છે, પણ એનું સૌન્દર્ય તદ્દન સ્વતંત્ર છે. બે કાવ્યની સરખામણી અંગ્રેજી અને ગુજરાતી જાણનાર વાચકોને બહુ રસિક થઈ પડે એવી છે.

— આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરણ જે. ક્ક્ક્

એસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,
દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

હિતની વાતો

દેવ-ગુરુને વિધિપૂર્વક વંદન.

દેવ-ગુરુને વાંદવાની વાતમાં વિધિ શબ્દ મહત્વનો છે. દિવસની શરૂઆત માતા-પિતાને પ્રણામ કર્યા પછી કૃપાસાગર દેવાધિદેવને દર્શન-વંદન કરીને કરવાની છે. (આમ તો, દેવદર્શન ત્રિકાળ કરવાની વિધિ છે. વહેલી સવારના દર્શન સ્મૃતિદાન કરે છે. આખોયે દિવસ તેનું સ્મરણ મનમાં રમતું રહે અને મન હળવાશ અનુભવે છે; અકાર્ય તરફ ઢળતું નથી અને વર્તનમાં ભીનાશ રહે છે. મધ્યાહ્નનાં દર્શન-વંદન શક્તિનું વરદાન આપે છે. ફળ-નૈવેદ્ય વડે થતી પૂજાથી પૂજકની પ્રાણશક્તિ-ઊર્જા વૃદ્ધિ પામે છે તેમજ સાયંકાળનાં દેવદર્શન શાંતિનું દાન કરે છે ચિત્ત શાંત અને નિર્મળ બને છે. આ બધાથી, 'હું જ કરું છું, હું જ કરી શકું છું' એ મિથ્યા-જ્ઞાન ટળે છે. આમ, ત્રિકાળ દર્શનના ત્રિવિધ લાભ ગણાયા છે.)

ગુરુ મહારાજનાં દર્શન-વંદન દિવસમાં બે વાર કરવાનું કહ્યું છે. સવારે વંદન, આહાર-દાન અને ઔષધ-દાનની પ્રાર્થના જરૂરી છે, તેમજ સાંજે વંદન કરતાં દિવસ દરમિયાન આપણાથી થયેલા સારા-ખોટા કામ અંગેની હિતશિક્ષાની પ્રાર્થના જરૂરી છે.

ગુરુ-મહારાજને વંદન કરતી વખતે, મોટા મહારાજને વંદન કરીને પછી અન્ય મુનિરાજોને પણ વંદના કરવી જોઈએ. આ વિધિ છે, વિનય છે, બહુમાન છે અને ઔચિત્ય પણ છે. (ક્રમશઃ)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

ફોન : ૩૨૯૦૬૬૫૫

દિશા ભૂલેલાને આંગળી-ચીંધણું

વેદનાથી વલોવાતા માણસને જોઈને એમ થાય છે કે આજનો માણસ દિશા ભૂલ્યો છે. દિગ્ભ્રમ થઈ જાય છતાં અટકે નહીં, તો સરવાળે તે-હતો ન હતો-થઈ જાય.

હોય ગામ ઉત્તરમાં અને દોડે દક્ષિણમાં, અંતે સ્થિતિ શું થાય?

ભારતીય – ભારતનો માણસ મૂળભૂત રીતે તો હૃદયનો માણસ છે; હૃદય વડે જીવનારો માણસ છે. હૃદય તેનો જીવનાધાર છે. હવે, તે માણસ બુદ્ધિ વડે જીવવાનો પ્રયત્ન કરે, પૈસા વડે જીવવાનો પ્રયાસ કરે, તો તેનો મેળ ક્યાં પડે? તેનાં તન-મનનું ઘડતર, બંધારણ અને ઉછેર જ એવાં છે કે તે સતત હેત-પ્રેમ-સ્નેહ-હુંફ-લાગણીથી જ જીવતો રહી શકે. એ જ એનો પ્રાણ છે.

બુદ્ધિના રસ્તે કે પૈસાને રસ્તે આ કદી મળે ખરું?

ઊલટાનું, બુદ્ધિ અને પૈસો આવતાંવેંત આ બધાનો ભોગ લેવાય છે. પછી પ્રાણ વિનાના તનને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકારો તો શોભા બનવાને બદલે બોજો જ બની રહેવાનાં ને?

સુખની શોધમાં સતત બહાર દોડતા માણસની સરખામણી કસ્તૂરી-મૃગ જોડે કરાઈ છે તે યથાર્થ છે! આત્માના સુખની તો, વાત જ અહીં નથી કરતા. હરણની નિરર્થક કૂદાકૂદ આ અશાંત માણસમાં જોઈ રહ્યા છીએ. ક્યારેક તો, આજના આ માણસે બુદ્ધિ અને પૈસાના કેફમાંથી બહાર આવવું જ પડશે. મૂળભૂત જરૂરિયાત પિછાણી, એણે સ્નેહ અને હેતની લહાણ છૂટે હાથે ખોબલા ભરી-ભરીને કરવી પડશે.

બીજાને જેટલું એ આપશે, તેથી બમણું એને પાછું મળશે. એનાથી જ હૈયાને ટાઢક મળશે. એ જ સુખનો અનુભવ! સુખનો આ જ રાજમાર્ગ છે. યોગરદમ ભમવાનું છોડીને ઠરીને ઠામ બેસવાથી ચિત્તનાં વારિ ઠરશે, શાંત થશે અને તેમાં આત્માનું બિંબ ઝીલી શકાશે. શાન્તિ લાઘશે, પ્રેમ મળશે અને હૈયામાં શીતળતા છવાશે.

એ જ તો, આજના માણસની માંગ છે; તેનો રસ્તો પણ ‘આ જ છે, આ જ છે.’

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં નવાં પ્રકાશનો

મહાપંથી 'પાટ' પરંપરા અને તેના સંતકવિઓ

લે. : દલપત પઢિયાર

(કાગું પૂઠું, પૃષ્ઠ : ૩૨૪, કિ. રૂ. ૬૦૦/-)

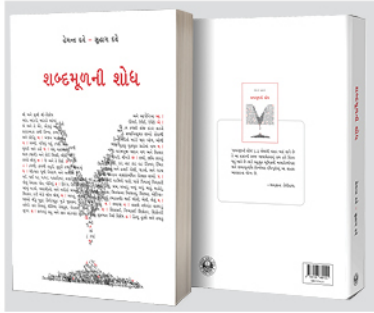
‘મહાપંથ’ અતિ પ્રાચીન લોકસાધનાપંથ ગણાય છે. આ પંથનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો, કોણે કર્યો, કઈ રીતે વિસ્તર્યો વગેરે પ્રશ્નોના સીધેસીધા ઉત્તર હાથ લાગવા મુશ્કેલ છે, પણ આ પંથ બહુધા નીચલા સ્તરના ગણાતા, સામાન્ય વર્ગના સંતો, ભક્તો, સાધકો અને બહુજન લોકોએ ખેડ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. આજે પણ પંથ સામાન્ય સમાજોમાં અને નીચલા વર્ગના ગણાતા લોકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે. સામાન્ય જનસમાજની

આસ્થા, ભક્તિ અને ધર્મભાવનાને ધારણ આપતો આ પંથ, તેના ઉદ્ભવકાળથી તે આજ સુધી તેના દેશકાળ મુજબ અનેક અવનવાં રૂપોમાં પરિવર્તન પામતો, એકધારો ચાલ્યો આવ્યો છે. આમ, ‘મહાપંથ’ લોકોની વચ્ચે ઉદ્ભવેલો, લોકોએ ઉઝેરેલો, લોકોએ ઝીલેલો અને લોકોએ જાળવેલો પ્રાચીન, વિશાળ લોકસાધનાપંથ છે. એ ‘લોકધર્મ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

શબ્દમૂળની શોધ

લે. : હેમન્ત દવે – સુહાગ દવે

(પાકું પૂઠું, પૃષ્ઠ : ૨૧૬, કિ. રૂ. ૬૫૦/-)

‘શબ્દમૂળની શોધ’ [...]. એમાંથી પસાર થતાં લાગે છે કે આ પ્રકારની સર્જક ભાષાચેતનાનું કામ હવે વિરલ થતું આવે છે ત્યારે બહુશ્રુત ભૂમિકાથી ભાષાવિશ્લેષણ અને શબ્દવ્યુત્પત્તિ-વિશ્લેષણ દૃષ્ટિપૂર્વકનું આ સાહસ આવકારવા યોગ્ય છે.

– ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

બે હજાર ચોવીસ સમક્ષ

(૨૦૨૪માં પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્ય-ગ્રંથોની સમીક્ષાઓ)

સંપાદક : રમણ સોની

(પૃષ્ઠ : ૨૮૦, કિ. રૂ. ૪૫૦/-)

લગભગ દરેક સમીક્ષક-મિત્રે નિખાલસ સ્પષ્ટ પ્રતિભાવ નોંધ્યા છે, ઘણાં સૂચ-શ્રમપૂર્વક કેટલાકે પોતાની વિશ્લેષક દૃષ્ટિ પણ પરોવી છે, લેખક/વ્યક્તિ નહીં પણ કૃતિ/પુસ્તક ઉપર એમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત રહ્યું છે. એટલે ૨૦૨૪ના ગુજરાતી સાહિત્ય-વિગ્નાર-જગતનો, મહદંશે નરવો કહી

શકાય એવો આલેખ ઊપરવ્યો છે. અનુવાદ-ગ્રંથોની સમીક્ષા અનુવાદને તપાસવાની રીતે થઈ શકી છે ને બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં ભાષા-વિનિયોગની ઝીણી ચર્ચાઓ પણ થઈ છે. – રમણ સોની

PARAB 2026 June

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

**WATERPROOFING
KA BAAP!**

Scan to see the ad

📞 1800 209 5504

 DR. FIXIT

Printed and Published by **SAMEER BHATT** on behalf of **GUJARATI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad-09** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **KIRIT DOODHAT**.